अथात्र निरुक्तोपोद्घातग्रन्थे आदितः सप्तपादात्मके समासतो विषयसंदर्भ उच्यते—

१ तत्रादौ नामाख्यातोपसर्गनिपातलक्षणम् ।

२ भावविकारलक्षणम् ।

३ नामान्याख्यातजानि सर्वाणि च यथोपन्यस्य पक्षप्रतिपक्षतो विचार्यावधारणम् ॥

४ सर्वाण्याख्यातजानि, कानिचिदेवानेकधातुजान्यपीति मन्त्राणामर्थवत्त्वानर्थवत्त्वे विचार्य शास्त्रारम्भप्रयोजनद्वारेणार्थवत्त्वावधारणम् ॥

५ पदविभागपरिज्ञानप्रतिज्ञानबोधावलम्बिप्रदर्शनायादिमध्यान्तानेकदैवतलिङ्गसङ्कटेषु मन्त्रेषु याज्ञिकपरिज्ञानद्वारेण देवतापरिज्ञानप्रतिज्ञा ॥

६ अर्थज्ञप्रशंसा ॥

७ अनर्थज्ञावधारणम् ॥

८. वेदवेदाङ्गव्यूह ॥

९ सप्रयोजननिघण्टुसमाम्नायविरचनम् ॥

१०. प्रकरणनयविभागेन नैघण्टुकप्रधानदेवताभिधानप्रविभागलक्षणम् ॥

११ निर्वचनलक्षणद्वारेण शब्दवृत्तिविषयोपदेश ॥

१२ अर्थप्राधान्याल्लोपोपधाविकारवर्णलोपविपर्ययोपदेशेन सामर्थ्योपप्रदर्शनायादिमध्यान्तलोपोपधाविकारवर्णलोपविपर्ययाद्यन्तवर्णव्यापत्तिवर्णोपजनोदाहरणचिन्ता

१३ अन्तस्थान्तर्धातुनिमित्तेन सम्प्रसार्यासम्प्रसार्योभयप्रकृतिधातुनिर्वचनोपदेश ॥

१४ भाषिकप्रायोवृत्तिभ्यो नैगमशब्दार्थप्रसिद्धि ॥

१५ नैगमप्रायोवृत्तिभ्यो भाषिकशब्दार्थप्रसिद्धि ॥

१६ देशव्यवस्थया शब्दरूपव्यपदेश ॥

१७ तद्धितसमासनामनिर्वचनलक्षणम् ॥

१८ शिष्यलक्षणम् ॥

॥ इति ॥

कलिवत्सरा ५०१८
शाकवत्सरा २४९२
विक्रमवत्सरा १९७४
शालिवाहनवत्सरा १८३९
लक्ष्मणसेनवत्सरा ७५७
ईसवीयवत्सरास्तु १९१८

शरतर्करत्नपृथिवी-१९६५ ।
मितवैक्रमवत्सरे तपसि शुदिके ॥
करमाह्वावशाम्बुधि-
चन्द्रो व्यलिखन्मुकुन्दोऽद ॥ १ ॥
शुभं भूयात् ॥

अथ निरुक्तलघुविवृत्युपोद्धातः ॥

अथ–सर्वकामप्राप्त्यादिर्मोक्षान्तःपुरुषार्थो वेदप्रतिपाद्यःतत्परिज्ञानाय शिक्षा छन्दः कल्पो ज्योतिषं-व्याकरणं-निरुक्त-मिति अङ्गानि प्रवृ-

१ अतएवैषामपरविद्यात्वं मुण्डकोपनिषद्याथर्वणिका आमनन्ति "द्वे विद्ये वेदितव्ये इति ह स्म यद् ब्रह्मविदो वदन्ति परा चैवाऽपरा च । तत्रापरा ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्ववेदः शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दो ज्योतिषमिति । अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यते" इति । साधनभूतधर्मज्ञानहेतुत्वात्षडङ्गसहितानां कर्मकाण्डानामपरविद्यात्वम् । परमपुरुषार्थभूतब्रह्मज्ञानहेतुत्वादुपनिषदां परविद्यात्वम् ॥ तत्र–वर्णस्वराद्युच्चारणप्रकारो यत्रोपदिश्यते सा **शिक्षा** तथाच तैत्तिरीया उपनिषदारम्भे समामनन्ति "शिक्षां व्याख्यास्यामः । वर्णः स्वरः मात्रा बलं साम सन्तानः इत्युक्तः शिक्षाध्यायः" इति (तै० आ० ७ म प्र०) वर्णोऽकारादिः तथाङ्गभूतशिक्षामध्ये स्पष्टमुदीरितं "त्रिषष्टिश्चतुःषष्टिर्वा वर्णाः शम्भुमते मताः । प्राकृते संस्कृते चाऽपि स्वयं प्रोक्ताः स्वयम्भुवा ॥ १ ॥" इत्यादिना (पा० शि० ३ श्लो०) स्वरः उदात्तादिः । सोऽपि तत्रोक्तः "उदात्तश्चानुदात्तश्च स्वरितश्च स्वरास्त्रयः" इति ॥ मात्रा ह्रस्वादिः । सापि तत्रोक्ता "ह्रस्वो दीर्घः प्लुत इति कालतो नियमा अचीति" ॥ बलं स्थानप्रयत्नौ ॥ तत्र अष्टौ स्थानानि वर्णानामित्यादिना स्थानमुक्तम् । अचोऽस्पृष्टा यणस्त्वीषदित्यादिना प्रयत्न उक्तः । सामशब्देन साम्यमुक्तम् । अतिद्रुतातिविलम्बितगीत्यादिदोषराहित्येन माधुर्यादिगुणयुक्तत्वेन चोच्चारणं साम्यम् । तत्र गीती शीघ्री शिरःकम्पीत्यादिना, उपांशु दष्टं त्वरितमित्यादिना च दोषा उक्ताः । माधुर्यमक्षरव्यक्तिरित्यादिना गुणा उक्ताः । सन्तानः संहिता साच "परः सन्निकर्षः संहिता"ति (१–४–१०९) पाणिन्युक्तरूपा । सा यथा "वायवायाहि" (ऋ० सं० १–१–३) इत्यत्रावादेशः । "इन्द्राग्नी आगत–" (ऋ० सं० ३–१–१०) मित्यत्र प्रकृतिभावः । एतच्च व्याकरणेऽभिहितत्वाच्छिक्षायामुपेक्षितम् । शिक्ष्यमाणवर्णादिविवेकस्ये बाधस्तत्रोदाहृतः । यथा—"मन्त्रो हीनः स्वरतो वर्णतो वा मिथ्याप्रयुक्तो

1 अत्र शीघ्रीति दीर्घमध्यः पाठः सायणेन ऋग्भाष्यभूमिकायां धृतः ॥

2 शम्भुमते मता इति प्रचुरः पाठः । प्राकृत इति लोकोक्तिमभिप्रेत्य नतु कात्यायनाद्युक्ते प्राकृतभाषारूपे । तत्तु चत्वारिंशदक्षरैरेव सकलप्रयोगसिद्धिरुक्ता । यथाहुर्लक्ष्मीधरार्याः प्राकृतषड्भाषाचन्द्रिकायाम् । "सिद्धिः संस्कृतशब्दानां भवेत्पञ्चाशदक्षरैः । प्राकृतानान्तु सिद्धिः स्याच्चत्वारिंशदक्षरैः । ऋ ऋ लृ लॄ विसर्गान्तःस्था ङ ञ स्वरा ऐ औ । शषावसंयुक्तङञौ विनैवान्य हलो मताः" इति ॥

3 सेत्यनेनात्र तत्कार्यं "संहितायाम्"–(पा० ६–१–७२) मित्यधिकारोऽप्युच्यते ॥

न तमर्थमाह । स वाग्वज्रो यजमानं हिनस्ति यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोऽपराधात् ॥१॥" इति ॥ इन्द्रशत्रुर्वर्धस्वेत्यस्मिन्मन्त्रे इन्द्रस्य शत्रुर्घातक इत्यस्मिन्विवक्षितेऽर्थे तत्पुरुषसमासे "समासस्य" (पा० ६।१।२२३) इति सूत्रेण तत्पुरुषत्वादन्तोदात्तेन भवितव्यम् । आद्युदात्तस्तु प्रयुक्तः । तथा सति बहुव्रीहित्वा"द्बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपद"मिति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन इन्द्रः शत्रुर्घातको यस्येत्यर्थः सम्पन्नस्ततश्च वृत्र उदभूदित्याद्युपरिष्टाद्व्यक्तीभविष्यति । तस्मात्स्वरवर्णाद्यपराधपरिहाराय शिक्षाग्रन्थोऽपेक्षितः ॥ १ ॥ **कल्पस्त्वाश्वलायनापस्तम्बबौधायनादिसूत्रं**, कल्प्यते समर्थ्यते यागप्रयोगोऽनेनेति व्युत्पत्तेः । स यथा—इषेत्वेति छिनत्ति, ऊर्जेत्वेत्यनुमार्ष्टीत्यादि । नहि कल्पानभिज्ञः प्रयोगान्विजानीयादतः कल्पसूत्रं मन्त्रविनियोगेन प्रयोगानुष्ठानमुपदिश्योपकरोति तस्माच्छिक्षेव कल्पोऽप्यपेक्षितः ॥ २ ॥ **व्याकरणमपि** प्रकृतिप्रत्ययाद्युपदेशेन पदस्वरूपतदर्थनिश्चयायोपयुज्यते । तथाचेन्द्रवायवग्रहब्राह्मणे समाम्नायते "वाग्वै पराच्यव्याकृतावदत्ते देवा इन्द्रमब्रुवन् इमां नो वाचं व्याकुर्विति । सोऽब्रवीद्वरं वृणै मह्यं चैवैष वायवे च सह गृह्यता इति तस्मादैन्द्रवायवः सह गृह्यन्ते तामिन्द्रो मध्यतोऽवक्रम्य व्याकरोत्तस्मादियं व्याकृता वागुद्यते" (तै० स० ६–४–७) इति । अस्यार्थः । अग्निमीडे पुरोहितमित्यादिवाक् पूर्वस्मिन्काले पराची–समुद्रादिध्वनिवदेकात्मिका सती अव्याकृता प्रकृतिः प्रत्ययः पदं वाक्यमित्यादिविभागकारिग्रन्थसम्परहिताऽऽसीत् । तदानीं देवैः प्रार्थित इन्द्र एकस्मिन्नेव पात्रे वायोः स्वस्य च सोमरसग्रहणरूपेण वरेण तुष्टस्तामखण्डां वाचं मध्ये विच्छिद्य प्रकृतिप्रत्ययादिविभागं सर्वत्राकरोत् । तस्मादियं वागिदानीमपि पाणिन्यादिमुनिभिर्व्याकृता सर्वैः पठ्यत इति ॥ ३ ॥ **निरुक्तं तु** "पदविभागमन्त्रार्थदेवतानिरूपणार्थं शास्त्रं निरुक्त"मिति शौनकीयऋक्प्रातिशाख्यद्वितीयवृत्तिकारो देवमित्रपुत्रो विष्णुमित्र आह । एतच्च (तथाविधशास्त्रत्व) प्रवृत्तिनिमित्तभूतं लक्षणं निरुक्तस्य । तत्पदप्रवृत्तिनिमित्तं तु "एकैकस्य पदस्य सम्भाविता अवयवार्थो-

1 अथ क्रमोऽत्रोपदर्शितश्रुत्युक्तक्रमेण व्याख्यातः । मूले त्वध्ययनक्रमेण क्रमो दर्शितः । शिक्षाच्छन्दसोः पाठसहभावनियमाद्व्याकरणनिरुक्तयोरपि क्रमेण शब्दार्थज्ञानायोपयुज्यमानयोः सहभावस्य यास्केनैव (नि० १–५–१) बोधनादत्र निरुक्तस्य सद्यमूर्धन्यत्वेन सर्वान्ते प्रतिष्ठानमर्थज्ञान (फल) पर्यवसायित्वादङ्गानामिति कल्पज्योतिषयोः क्रमेण यथोपयोगं मध्ये संनिवेशनम् । अयमर्थः । पूर्वमुपनीतेन स्वाध्यायोऽध्येतव्यः कथमित्युच्चारणनियमनाय शिक्षाऽपेक्षिता, वर्णादीनां स्थानादिनियमे ज्ञातेऽपि कतमेन छन्दसा प्रयोज्यमिति छन्दः । कथं प्रयोज्यमिति कल्पः । कदा कर्मोद्देशया प्रयोज्यमिति ज्यौतिषम् । तदेवमयोगे समनुशिष्टेऽध्ययनस्यार्थज्ञानफलकत्वात्तदनन्तरं कर्मासमृद्धेरुक्तत्वाद्व्याकरणेन शब्देऽर्थे चावगते ज्ञात तस्य तात्पर्यं निरुक्तेनेत्यादि (नि० १–अ० ५–६ पा०) द्रष्टव्यमिति ॥

2 प्रयोजनविशेषोऽस्य कात्यायनेन दर्शितः पतञ्जलिना स्पष्टीकृतश्च (महाभा० १–१–१ आ०) द्रष्टव्यः ॥

स्तत्र नि शेषेणोच्यन्त''इति सायणः प्राह । निरशेषेण व्याकरणानुशिष्टेन, वर्णागमादिनिरुक्तलक्षणलक्षितेन वर्त्मना विशदीकरणेन । तथा च पाणिनिसूत्रम् । ''पृषोदरादीनि यथोपदिष्टम्'' (६-३-१०९) इति । अनेन हि वर्णागमादि सर्वमपि सङ्क्षेपेण विहितं तदेव निरुक्ते विशदीकृत्य प्रदर्शितम् । तथाच तत्र (पृ० सू०) महाभाष्यम्-पृषोदरादीनीत्युच्यन्ते कानि पृषोदरादीनि ? पृषोदरप्रकाराणि । कानि पुन पृषोदरप्रकाराणि ? येषु लोपागमवर्णविकारा. श्रूयन्ते नचोच्यन्ते (६ अ० ३ पा० ३ आ०) इति । ते चात्र (यास्कीये निरुक्ते) विशेषेणोच्यन्त इति निरुक्तत्वमस्यापि । यथाह हरि —''वर्णागमो वर्णविपर्ययश्च द्वौ चापरौ वर्णविकारनाशौ ॥ धातोस्तदर्थातिशयेन योगस्तदुच्यते पञ्चविधं निरुक्तम् ॥ १ ॥'' इति ॥ एतन्निरुक्तलक्षणलक्षितं वेदाङ्गान्त पात्स्यन्यदपि शाकपूण्यादिप्रणीतं शास्त्रं वर्तते यल्लक्षणमुपक्रमे विष्णुमित्रोक्तमुपवर्णितम् ॥ एतन्मूलस्एव चतुर्दशधानिरुक्तमितिलेखो दुर्गाचार्यस्य निरुक्तव्याख्यायामृजवर्थाख्यायां वेदाङ्गानिचे-(नि० १-६-६) स्यस्य व्याख्याने दृष्टोऽस्ति । यास्केनापि ''नैरुक्तसमय. । नैरुक्ता ।'' इत्येव तत्रतत्र प्रदर्शनेनोक्तार्थं सूचित एव॥एतन्मूल सूत्रभूते पञ्चाध्यायीशास्त्रसङ्ग्रहे निघण्टुपरनामके गवादिदेवपत्न्यन्ते शब्दसमुदाये ''अर्थावबोधनिरपेक्षतया पदजातं यत्रोक्तं तन्निरुक्त''मिति सायणोक्तनिरुक्तत्व सु

---

1 निर्वचनलक्षणसाजात्यात् । वेदाङ्गत्वमपि तथैव । नह्यन्यथाऽनादिश्रुतिचोदिते पूर्वाक्ताथर्वणिकवाक्येऽर्वाचीनानामुल्लेख उपपद्यते । अतएव च छान्दोग्योपनिषदि श्रूयते ''स वा एष आत्मा हृदि तस्य तदेव निरुक्त हृदयमिति तस्माद्धृदयम्'' (८-३-३) इति । एव गोपथब्राह्मणेऽपि ''ओंकार पृच्छाम. * * किं निरुक्तम् ? * * आपेरोंकार. सर्वमाप्नोतीत्यर्थ. (१-१-२४-३०) एवमन्यत्रापि । नह्येषां हृदयोंकारादीनां सत्यपि प्रसङ्गे निर्वचनमत्र (या० नि०) समस्ति । एवमेषां पञ्चाध्यायीग्रहाना तल्लक्षणलक्षितानां श्रुतिब्राह्मणादिषु समुद्धङ्कनादनादित्वम् ।

2. एतत्समन्वयप्रकारश्च तेनैव (सायणेन ऋग्भाष्यभूमिकायां) दर्शित. । योऽयं गौरित्यादिपदानां समाम्नाय. समाम्नातस्तस्मिन् ग्रन्थे पदार्थावबोधाय परापेक्षा न विद्यते–एतावन्ति पृथिवीनामधेयानि–एतावन्ति हिरण्यनामधेयानि–इत्येव तत्र विस्पष्टमभिहितत्वात् । तदेतन्निरुक्त त्रिकाण्डम् । तत्र–एकार्थवाचिनां पर्यायशब्दानां सङ्घो यत्र प्रायेणोपदिश्यते तत्र निघण्टुशब्द प्रसिद्ध. । तादृशेष्वमरसिंह–वैजयन्ती–हलायुधादिषु दशनिघण्टव इति व्यवहारात् । एवमत्रापि पर्यायशब्दसङ्घोपदेशादाद्यकाण्डस्य नैघण्टुकत्वम् । तस्मिन्काण्डे त्रयोऽध्याया. । तेषु प्रथमे पृथिव्यादिलोकदिक्कालादिद्रव्यविषयाणि नामानि । द्वितीये मनुष्यतदवयवादिद्रव्यविषयाणि । तृतीये तदुभयद्रव्यगततनुबहुत्वह्रस्वत्वादिधर्मविषयाणि । निगमशब्दो वेदवाची यास्केन तत्रतत्रापि निगमो भवतीत्येवं वेदवाक्यानामवतारितत्वात् । तस्मिन्निगम एव प्रायेण वर्तमानानां शब्दानां चतुर्थाध्यायरूपे द्वितीयस्मिन्काण्डे उपदिष्टत्वात्तस्य काण्डस्य नैगमत्वम् । पञ्चमाध्यायरूपतृतीयकाण्डस्य

तादर्थ्यात्ताच्छब्द्यमिति न्यायेन द्रष्टव्यम् । यथाऽणादिप्रत्याहारमूलसूत्रभूते "अइउण् ऋलृक्" इत्यादिवर्णसमाम्नाये प्रत्याहारपदप्रयोगः "प्रत्याहारेऽनुबन्धानां कथमज्ग्रहणेषु न । आचारादप्रधानत्वाल्लोपश्च बलवत्तर"इति श्लोकवार्तिके कात्यायनोक्ते तन्महाभाष्ये च दर्शित इति तस्यापि प्रत्याहारत्वम् । प्रत्याह्रियन्ते संक्षिप्य बोध्यन्ते वर्णा यत्रेति तन्निर्वचनात् । प्रत्याहारे (प्रत्याहारार्थे) वर्णसमाम्नाये यान्येतान्यज्ग्रहणानि अज्ग्राहकाणि "अइउण् ऋलृक् एओङ् ऐऔच्" इत्येतानि चतुःसूत्राणि तेष्वनुबन्धानां णकारादीनां चतुर्णामित्सञ्ज्ञकानां वर्णानां ग्रहणं कथं नेत्येव हि तदर्थः ॥ एतन्मूलिकैव च "एवं निघण्टवोऽपि वैदिकद्रव्यदेवतात्मकपदार्थपर्यायशब्दात्मका निरुक्तान्तर्भूता एवेति" प्रस्थानभेदीया मधुसूदनसरस्वत्युक्तिरपि इति प्रतिभाति । एवं शिक्षाव्याकरणाभ्यां वर्णोच्चारणपदसाधुत्वे ज्ञाते वैदिकमन्त्रपदानामर्थज्ञानाकाङ्क्षया तदर्थं भगवता यास्केन "समाम्नायः समाम्नातः स व्याख्यातव्य इत्यादि त्रयोदशाध्यायात्मकं निरुक्तसारचित–"मित्यादि तट्टीकाकारोक्तेः । तथा चैतन्मूलकमेव दुर्गाचार्यस्यापि निरुक्तप्रथमाध्यायान्ते "इति निरुक्तविवृतौ षष्ठोऽध्याय" इति प्राचीनपुस्तके लिखनं मुद्रितपुस्तकेषूपलब्धं द्रष्टव्यम् ॥ इत्थञ्च तस्याश्चतुर्दशसूत्र्या वेदप्रतिपादकवर्णसमुदायत्वेन वर्णसमाम्नायत्ववद्स्या अपि पञ्चाध्याय्या वैदिकशब्द–(समुदायत्वेन) समाम्नायत्वं छन्दोधर्मित्वं च वक्ष्यते व्याख्यारम्भे । एवञ्चास्य निघण्टोर्न वेदाङ्गत्वमपि तु वेदत्वमेव । आम्नायसमाम्नायशब्दयोर्वेद एव प्रसिद्धेरिति चतुर्दशसूत्रीव्याख्यायां नागेशभट्टाः प्राहुः । तथा यास्यविज्ञाने चतुर्वेदपारायणजन्यपुण्यफलावाप्तिर्भवतीत्यपि तत्रैव (श० शे०) द्रष्टव्यम् । अस्य (यास्कीयस्य) निरुक्तत्वं न केवलं निर्वचनलक्षणोपदेशमात्रेण । यथाच वक्ष्यति द्वितीयाध्यायारम्भे "अथ निर्वचनम्–" इत्यादि "नैकपदानि निर्ब्रूयादि–" त्यन्तेन ग्रन्थसारभूतेन सन्दर्भेण । अपि तु भगवता कात्यायनेनाप्युक्तं भाजानामश्लोकग्रन्थे—"बाहुलं प्रकृतेस्तनुदैवन्तु निरुपद्रम् ॥ एवं पञ्चाध्यायकरूपकाण्डत्रयात्मके एतस्मिन्ग्रन्थे परनिरपेक्षतया पदार्थस्योक्तत्वात् तस्य ग्रन्थस्य निरुक्तत्वम् ॥ इति ॥

1. अथ च निर्वचनप्रकारो योगार्थसम्बन्धदर्शनेन प्रत्याहारपदस्याथ केवलयौगिकत्वनिरोधनाय । यथा निरुक्तपदस्य निघण्टावपि सायणेन दर्शितो योगार्थसम्बन्धः । किन्तु यः प्रत्याहारपदस्य "आदिरन्त्येन–" (पा० १–१–७१) इति सूत्रेण "इमाः सञ्ज्ञाः प्रत्याहारशब्देन व्यवह्रियन्त" इति दीक्षितोक्तदिशाऽणादिष्वेव । एवं निरुक्तपदस्यापि तत्र पूर्वप्रदर्शितयुक्ते निर्वचनलक्षणलक्षिते शास्त्र एव निरूढिरितीमौ (प्रत्याहारनिरुक्तशब्दौ) योगरूढौ भवत इति तत्त्वम् ।

2. ग्रह् ग्रहणे धातोरिति करणे गृह्यतेः "करणाधिकरणयोश्च" (पा० ३–३–११७) इति ल्युट् ॥

3. यास्केनापि निघण्टोर्वेदाम्नायत्वमेव दर्शितः (निरु० १–६–५)॥

दृष्टेनैगमरूढिभवं हि सुसाधु ॥ नाम च धातुजमाह निरुक्ते व्याकरणे शकटस्य च तोकम् ॥ १ ॥" इति ॥ एतद्याख्यानावसरे भगवान्पतञ्जलिर्व्याह "नाम खल्वपि धातुजमेवमाहुर्नैरुक्ताः" (३ अ० २ पा० ३ आ०) इत्यादि । एतचात्रैव (नि० १-४-१) प्राधान्येन चिन्तितमस्तीत्यस्य निरुक्तत्वमाभ्यामप्यनूक्तमित्यलं पल्लवितेन । नच निर्वचनानां निर्मूलत्वं शङ्कनीयमेतद्युत्पत्त्यर्थमेव ब्राह्मणेषु पदनिर्वचनानां केषाचिदुक्तत्वात् 'तदाहुतीनामाहुतित्वमिति, तमिदंन्द्रं सन्तमिन्द्रमित्याचक्षत' इति । 'यदप्रथयत्तत्पृथिव्या पृथिवीत्वमि'ति चैवमादि । ग्रन्थकारोऽपि तत्र तत्र स्वोक्तनिर्वचनमूलभूतब्राह्मणानि उदाहरिष्यति । केषाचिन्निर्वचनानां व्याकरणेन सिद्धावपि न सर्वेषां तेन सिद्धिरस्तीति ग्रन्थकारो (यास्को) वक्ष्यति "तदिदं विद्यास्थानं व्याकरणस्य कार्त्स्न्यं स्वार्थसाधकं चेति" (निरु० १-५-१) तस्माद्वेदार्थावबोधायोपयुक्तं निरुक्तम् ॥ ४ ॥ तथा छन्दोग्रन्थोऽप्युपयुज्यते छन्दोविशेषाणां तत्र तत्र विहितत्वात् । "तस्मादेतान्यनुत्तराणि छन्दांसि प्रातरनुवाकेऽनूच्यन्त" इति ह्याम्नातं गायत्र्युष्णिगनुष्टुब्बृहतीपङ्क्तित्रिष्टुब्जगतीत्येतानि सप्त छन्दांसि । चतुर्विंशत्यक्षरा गायत्री । ततोऽपि चतुर्भिरक्षरैरधिकाऽष्टाविंशत्यक्षरोष्णिक् ।" एवमुत्तरोत्तराधिका अनुष्टुबादयोऽवगन्तव्याः । तथा चान्यत्रापि श्रूयते "गायत्रीभिर्ब्राह्मणस्यादध्यात्त्रिष्टुब्भी राजन्यस्य जगतीभिर्वैश्यस्ये"ति । तत्र मगणयगणादिसाध्यो गायत्र्यादिविवेकश्छन्दो ग्रन्थमन्तरेण न सुविज्ञेय । तस्मात्तद्वेदनाय छन्दोग्रन्थ उपयुज्यते ॥ ५ ॥ ज्यौतिषस्य प्रयोजनं तु तस्मिन्नेव (वेदाङ्गज्योतिर्निबन्धे)

1. अत्रायं शब्दार्थस्तु । यत्पुनरर्थावबोधनिरपेक्षतयेत्यादिनिरुक्तलक्षणमुपक्रम्य (अभन्द ब्यच) "एवमाख्यातरूपकाण्डत्रयात्मकेऽस्मिन्ग्रन्थे परनिरपेक्षतया पदार्थस्योक्तत्वात्तस्य ग्रन्थस्य निरुक्तत्वमिति । तद्व्याख्यानं च समाम्नायः समाम्नात इत्यारभ्य–तस्यास्तस्यास्ताद्भाव्यमनुभवत्यनुभवतीत्यन्तैर्द्वादशभिरध्यायैर्यास्को निर्ममे तदपि निरुक्तमित्युच्यते । एकैकस्य पदस्य संभाविता अवयवार्थास्तत्र निःशेषेणोच्यन्त इति व्युत्पत्ते " इत्येव वचनभङ्ग्या यदस्य गौणनिरुक्तत्वं निघण्टोस्तु मुख्यमिति सायणकृतभाष्यभूमिकायामभिदधौ तदस्य निघण्टोदेव काण्डत्रयात्मकेन सपरिशिष्टेन पूर्वषट्कोत्तरषट्कात्मकद्वादशाध्यायेन व्याख्यानाख्यग्रन्थस्य च (व्याख्यानापेक्षया) मुख्यत्वात्तस्यैव निरुक्तत्वमस्य च तद्भाष्यभूतत्वादस्ति कथंचिन्निरुक्तत्वमित्यभिमतावयवार्थमपि निरुक्तशब्दस्य कथंचिदन्वर्थयितवान्परमस्य भाष्यभूतस्य निर्वचनप्रधानस्यैव निरुक्तग्रन्थत्वं तस्य श्रुत्यादिसंमतमिति स नावधितवानिति तस्याभिमतिरनिहितास्माभिर्निरुक्तालोचनवद्भिरेवेति ॥

2. स्वोत्प्रेक्षितत्वमात्रम् ॥

3. एतत्तत्त्वमनुसृत्य निरुक्तग्रन्थस्वरूपके स्फुटीभविष्यति ॥

4. ऐत० ब्रा० चतुर्थाध्यायतृतीयखण्डे ॥

5. तै० ब्रा० १-१-१ ॥

6. तै० ब्रा० १-१-१) ॥

त्तानि ॥ तत्र तावत्-यथावदध्ययनपरिज्ञानाय शिक्षाऽपेक्ष्यते,

ग्रन्थेऽभिहितम् "यज्ञकालार्थसिद्धये" इति। कालविशेषविषयश्च श्रूयन्ते "संवत्सरमेतद्व्रतं चरेत् ।" "सँवत्सरमुख्य भृत्वे" त्येवमादयः संवत्सरविषयः । "वसन्ते ब्राह्मणोऽग्नीनादधीत ग्रीष्मे राजन्यः शरदि वैश्यः" इत्याद्या ऋतुविषयः ॥ "मासिमासि सत्रपृष्ठान्युपयन्ति" "मासिमास्यतिग्राह्या गृह्यन्ते" इत्याद्या मासविषयः ॥ "यः कामयेत वसीयान्स्यादिति तं पूर्वपक्षे याजयेत्" इत्याद्या पक्षविषयः ॥ "एकाष्टकायां दीक्षेरन्फल्गुनीपूर्णमासे दीक्षेरन्" इत्याद्यास्तिथिविषयः ॥ "कृत्तिकास्वग्निमादधीत-" त्याद्या नक्षत्रविषयः ॥ "प्रातर्जुहोति सायं जुहोति" इत्याद्याश्च प्रातः कालादिविषयः ॥ अतः कालविशेषानवगमयितुं ज्यौतिषमुपयुज्यते ॥ एतेषां च वेदार्थोपकारिणां षण्णां ग्रन्थानां वेदाङ्गत्वं शिक्षायामप्युक्तम्—

"छन्दः पादौ तु वेदस्य हस्तः कल्पोऽथ पठ्यते ।
ज्योतिषामयनं चक्षुर्निरुक्तं श्रोत्रमुच्यते ॥ १ ॥
शिक्षा घ्राणं तु वेदस्य मुखं व्याकरणं स्मृतम् ।
तस्मात्साङ्गमधीत्यैव ब्रह्मलोके महीयते ॥ २ ॥"

इति । वेदाङ्गानां षट्त्वपरिसंख्यानं तु गोपथादिवचनबलादवगतम्-तथा च गोपथब्राह्मणम्-"षडङ्गविदस्तत्तथाधीमहे" (१-१-२७) इति । पातञ्जलमहाभाष्यादौ स्मर्यते च "आगमः खल्वपि ब्राह्मणेन निष्कारणो धर्मः षडङ्गो वेदोऽध्येयो ज्ञेयश्चेति" (१-अ० १ पा० १ आ०) । प्रस्थानभेदे मधुसूदनसरस्वतीभिरप्युक्तं "वेदाङ्गानि षडि"ति ॥ एवं (वेदाङ्गवत्) वेदोपाङ्गानामपि पुराणेतिहासशास्त्राणां लौकिकानां ग्रन्थविस्तररचनानां च वेदार्थज्ञानायाध्ययनोपयोगो याज्ञवल्क्येन स्मर्यते—

"पुराणन्यायमीमांसाधर्मशास्त्राङ्गमिश्रिताः ।
वेदाः स्थानानि विद्यानां धर्मस्य च चतुर्दश ॥ १ ॥" इति ॥

(१ अ० श्लो० ३) अन्यत्रापि स्मर्यते—

"इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपबृंहयेत् ॥
बिभेत्यल्पश्रुताद्वेदो मामयं प्रहरेदिति ॥ १ ॥" इत्यादि ॥

---

1 तै० आ० प्रथमप्रपाठके ॥

2 तै० सं० ५-६-४ ॥

3 तै० ब्रा० १-१-२ ॥

4 अत्र-शतपथश्रुत्युक्त्या-स्वाध्यायोऽध्येतव्य इत्यध्ययनस्याक्षरग्रहणं तद्वेदार्थज्ञानमविहितं स्यादिति केषाञ्चिदुक्तिः पराहता । अत्र च निष्कारणशब्देनाध्ययनज्ञानयोः काम्यत्वं निवार्यते । तथा चार्थज्ञाने पुरुषप्रवृत्तिकरं वचनद्वयं शाखान्तरगतं निरुक्तकारो यास्क एवोदाजहार-अथापि ज्ञानप्रशंसा भवत्यज्ञाननिन्दा च "स्थाणुरयं भारहारः किलाभूदधीत्य वेदं न विजानाति योऽर्थम् । योऽर्थज्ञ इत्सकलं भद्रमश्नुते नाकमेति ज्ञानविधूतपाप्मा" ॥२॥

कोशेपादव्यवस्थालक्षणपरिज्ञाने छन्दोविचितिराद्रियते । सम्यगधीतस्य परिज्ञातच्छन्दसोऽमुष्मिन्कर्मणि विनियोग इति कल्प आद्रियते । श्रुतिचोदितकर्माङ्गभूतकालपरिज्ञानाय ज्यौतिषम् ॥ व्याकरणाद्विभक्त्यादिपरिज्ञानम् । एवं ह्याह "प्रयाजाः सविभक्तिकाः कर्तव्याः" तथाचेदं दर्शयति "संख्यादयो न विवर्धन्त"–इति । एवमादि । नच व्याकरणानभिज्ञो विभक्तिर्जानीयात् । ऊहितुं वा मन्त्रान् ॥ इतएव चानुषङ्गतो लोके लौकिकलक्षणपरिज्ञानमेवं छन्दस्येवं भाषायामिति प्रविभागो नान्तरीयकोऽनन्तरेण व्यवस्थितः । अत उक्ताध्ययनविधेरुक्तछन्दःप्रविभागस्योपलक्षितकर्माङ्गभूतकालस्योपलक्षितलक्षणस्यैतैरङ्गैर्वेदार्थपरिज्ञानविषये निरुक्तं नामेदमङ्गमारभ्यते । प्रधानं वेदमितरेभ्योऽङ्गेभ्यः सर्वशास्त्रेभ्यश्चार्थपरिज्ञानाभिनिवेशात् । अर्थो हि प्रधानं । तद्गुणः शब्दः सचेतरेषु व्याकरणादिषु चिन्त्यते । कल्पे खल्वपि विनियोगश्चिन्त्यते । सच पुनरर्थाऽभिधानवशेन मन्त्राणाम् । योयमर्थमभिधानेन संस्कर्तुं समर्थो मन्त्रः स तत्र विनियुज्यते । तदुक्तम् "अर्थाभिधानसामर्थ्यान्मन्त्रेषु शेषभावः स्यादि"-(जै० ३·२·१) ति । तस्यैषा गवाद्या देवपत्न्यन्ता पञ्चाध्यायी सूत्रसंग्रहः । तन्निर्विवक्षया समारब्धमिदं समाम्नायः समाम्नात इत्यारभ्य य ऋतुः कालो जायानाम् २ इत्यन्तैर्द्वादशभिर-

---

१ कोशो राशिः । इयत्ताक्षरकोशेनेयद्भिः पादैर्गायत्री इयद्भिस्त्रिष्टुबित्येवम् । नह्यविज्ञातच्छन्दसा प्रयुज्यमानो मन्त्रः कर्मण्यार्थकः स्यात् । एवं हि श्रूयते "यो ह वा अविदितार्षेयच्छन्दोदैवतब्राह्मणेन मन्त्रेण याजयति वाध्यापयति वा, स्थाणुं वर्छति गर्तं वा पद्यति प्रवामीयते पापीयान्भवति यातयामान्यस्य च्छन्दांसि भवन्ति तस्मादेतानि मन्त्रे मन्त्रे विद्यादि"ति ॥ अनुषङ्गगतश्चातो वशादिच्छन्दोलक्षणपरिज्ञानपरिज्ञानं लोकेऽत्र लौकिकमितिह्याह ॥

२ अनुषङ्गतश्चातः प्राणिनां शुभाशुभकर्मफलविपाक–काल–परिज्ञानमित्याह ॥

३ अत्र तस्यास्तस्यास्ताद्भाव्यमनुभवत्यनुभवतीत्यन्तैर्द्वादशभिरध्यायैरिति ऋग्भूमिकाया सायण आह । तस्य सपरिशिष्टैरित्येवमाशयोऽवगन्तव्यः । तस्यास्तस्या इत्याद्युक्ते त्रयोदशाध्यायप्रथमपादान्ते दर्शनात् । तदन्तग्रन्थसन्दर्भेणैव निरुक्तवक्तव्यार्थपरिसमाप्तेः तदग्रेतनेन व्याख्यातं दैवतमित्यादिना ग्रन्थसन्दर्भेण तथावगमात् । अतएव च निरुक्तवृत्तिकृता दुर्गेण तावानेव ग्रन्थसंदर्भो निरुक्तव्याख्यारूपतया व्याख्यातः । तेन हि ग्रन्थारम्भे निरुक्तस्य द्वादशाध्यायीत्वमुक्त्वाऽपि अन्ते सपादद्वादशाध्यायीत्वमुक्तं फलतस्त्रयोदशाध्यायीत्वमेव स्वीकृतम् । एतदेव चानुक्तं प्रस्थानभेदनामग्रन्थे मधुसूदनसरस्वतीभिः । एवं च वृत्तिकृन्मतेऽतिस्तुतिरूपत्रयो-

येन शिष्यलक्षणान्तग्रन्थसंदर्भेण विषयप्रयोजनसंबन्धाधिकारिभेदेन चतुर्विधमनुबन्धं निर्दिशता तत्रभवता भगवता यास्केन मुनिनोपोद्घातोऽस्य निरुक्तशास्त्रस्य दर्शितः । स चातिगहनोऽनल्पमतिकैरपि दुर्विज्ञेयमर्मा नार्वाग्दृशां प्रतिपत्तिसौकर्याय स्यादिति कात्स्र्न्येन व्याख्यातृभिर्व्याख्यातमपि नाधुनिकानां सुकुमारमतीनां व्युत्पित्सूनां प्रवृत्त्यै प्रभवतीति यत्न आस्थितोऽस्माभिरस्य विशदव्याख्याने,

---

त्वादेव चेदं ससबन्धिक निरुक्तमेव क्वचिद्दुर्गोक्त-(१३-१-१) दिशा स्वप्रसङ्गिनमाकाङ्क्षतीति प्रसक्तानुप्रसक्त्यास्याध्यायद्वयस्य निरुक्तशेषे पाठ । यत्पुनश्चत्वारिशृङ्गेत्यादि (ऋ० सं० ३-८-१०-३) मन्त्रस्य यास्कादवरजेन महाभाष्यकारेण व्याकरणाध्ययनप्रयोजनान्वाख्यानपरकात्यायनवार्तिकव्याख्यावसरे परिशिष्टोक्तव्याख्यातोऽन्यथा व्याख्यान द्वादशाध्यायानामेव यास्कीयत्वसाधक तेनोक्त तदस्य सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्य भगवतोऽन्यव्याख्याऽनवलम्बनं न तस्याधुनिकोत्प्रेक्षितत्वशङ्काकलङ्कमाविर्भावयितुमीष्टे। तत्रापरितुष्टेर्वाऽन्यथा तेन व्याख्यातं स्यादिति कृतं यास्कान्यकृतत्वकल्पनया ॥ वस्तुतस्त्वेषा मन्त्राणां व्याख्यान यथा प्रसङ्गमनेकविधं भवतीति "चत्वारि वाक्परिमिता पदानीति" (ऋ० सं० २-३-२२-५) मन्त्रव्याख्याने "कतमानि तानि चत्वारि पदान्योंकारो महाव्याहृतयश्चत्वार्, नामाख्याते चोपसर्गनिपाताश्चेति वैयाकरणा । मन्त्र कल्पो ब्राह्मण चतुर्थी व्यावहारिकीति नैरुक्ता । सर्पाणा वाग्वयसा क्षुद्रस्य सरीसृपस्य चतुर्थी व्यावहारिकीः येके, पशुषु तूणवेषु मृगेष्वात्मनि चेत्यात्मप्रवादा' इत्येव (१३-१-९) परिशिष्टवचनेनावगम्यते । व्याख्यातश्च चत्वारिशृङ्गेति मन्त्रोऽनेकधानेकसम्प्रदायविद्भिरिति नोपाध्यसाधनमन्यथा व्याख्यानमस्य भाष्यकृदुक्त भवितुमर्हति । यदपि "बहवोऽपि शब्दा येषामर्थो न विज्ञायन्ते जर्भरी-तुर्फरीतू" इत्यादि (१ अ० पा० १ आ० १) महाभाष्यकृद्वचन, तत्रत्यमप्यत्रानिरुक्तिप्रकरणे "जर्भरीत्यस्य भर्तारौ, तुर्फरीतू इत्यस्य हन्तारौ' इत्येवमर्थनिर्देशे, नोपार्थसाधक भवितुमर्हति, न विज्ञायन्त इत्यस्य प्रमादालस्यादिनेत्यादिः । तथाच मीमांसासूत्रे (अ० १-पा० १) जैमिनि । सत परमदर्श (विज्ञा) नम् १३ इति । तदेतत्सायण ऋग्भाष्यभूमिकायां नाम्यत् विद्यमानएवार्थ प्रमादालस्यादिभिर्न ज्ञायते । तेषां निगमनिरुक्तव्याकरणवशेन धातुतोऽर्थ परिकल्पयितव्य । तद्यथा जर्भरी तुर्फरीतू-इत्येवमादीन्यश्विनोरभिधानानि, तेषु हि द्विवचनान्त दृश्यते । अश्विनौ चेद सूक्तम् (यस्मिन् सूक्ते जर्भरी-इति मन्त्रो (ऋ० सं० ८-६-२) वर्तते) "अश्विनो कामप्रा" इति दर्शनात् । एतद्वेदाभिप्रेत निरुक्तकारो व्याचष्टे-इत्येवम् । एवं च इदमिद सायणेनोक्त परिशिष्टकारो यास्क एवेति । अतएव येषां शब्दानामुक्तमन्त्राणां च सम्भाव्य समुद्धरण महाभाष्ये दृश्यते येनाचार्ये "यतोऽक्षर न क्षरति न क्षीयते वा-" (१३-१-१२) इत्येव परिशिष्टोऽप्यर्थस्य प्रत्याहाराह्निकान्ते-अक्षर न क्षर विद्यादित्येव पदरूपेण्यस्य पदनिर्वचनप्रदर्शनादि तस्मात्तदस्य सत्येन ॥

अनेन परिज्ञातनिरुक्तोपोद्घातस्य च ग्रन्थमर्मान्वाख्यानशैली सुखं परिशीलिता स्यात्तथाचोत्तरग्रन्थसंलापनं प्राचीनव्याख्याभिरपि ऋज्वर्थाख्यादिभिः सुखमेव संपत्स्यत इति न तत्र पिष्टपेषणावकाशोऽस्ति ॥ तदेतां सप्तपदिकां यास्कनिरुक्त-लघुविवृतिमथनवत्यधि-

---

१ विशदव्याख्यानेन, निरुक्तसप्तपदीव्याख्या–लघुविवृति–नामकेन ॥

२ अस्यैतन्निरुक्तकर्तृत्वे ऐतिह्यम् (प्रवाद) एव गमकम् । यतो ह्येतस्य ग्रन्थस्यारम्भे मध्येऽन्ते वा न क्वचिदपि तथाप्रत्यायक वाक्यादिकमस्ति । नास्ति च मन्वादाविव कथाप्रसङ्गोऽपि ग्रन्थकृन्नामावगमक । परमस्त्येष प्रवाद । एतन्निरुक्तं यास्ककृतम् । एतन्मूलसूनं पञ्चाध्याय्यात्मको निघण्टुस्तु ब्राह्मणग्रन्थादपि किमुत निरुक्तात्प्राक् महर्षिणा काश्यपेन समाम्नात इति । तदानीन्तनस्यैव कश्यपस्य प्रजापतित्वश्रवणात् निघण्टूत्पत्तिज्ञापकस्य यास्कानूक्तवचनस्यापि तत्रैव तात्पर्यावबोधाच्च । तथाच यास्कानूक्तं पुराकल्पश्रुतवचनम् । "साक्षात्कृतधर्माण ऋषयो बभूवु (मन्त्रकाले मन्त्रद्रष्टार) तेऽवरेभ्योऽसाक्षात्कृतधर्मभ्य (शाखाप्रवक्तृभ्य) उपदेशेन मन्त्रान्सम्प्रादु । उपदेशाय ग्लायन्तोऽवरे (निघण्टु–ब्राह्मण–वेदाङ्गकारा) बिल्मग्रहणायेम ग्रन्थं (निघण्टुं) समाम्नासिषु । वेदं च (ब्राह्मणं च) वेदाङ्गानि च" (निरु० १–६–५) एतस्माच्च समासत इमानि पञ्च ज्ञायन्ते । पुराकल्पेऽपि मन्त्राणामुत्पत्तिरनिर्णीतैव । कदाकस्मादभवन्निमे मन्त्रा इति । परं–धीमत्पुरुषकृतत्व, बहुपुरुषकृतत्व च बहूना मन्त्राणा वैशेषिक–न्याय–साङ्ख्य–पातञ्जल-दर्शनाना निरुक्तस्य चार्थं समालोचनादवगम्यते । ते चर्षयोऽनघयुगीया आधिकारिकतत्तन्नामभाजो वा मनुष्या एव यैरेषं आम्नातो वायं मन्त्रभाग इति मीमा-

---

1. मङ्गलाचरणे (देवताप्रणामादौ) ग्रन्थसमाप्तौ वा स्वारव्याख्यापन ग्रन्थकृच्छैलीपरिशीलितमिह नास्त्येव । नापि मध्ये प्रकरणसमाप्तावपि । इति यास्कीये० इत्येवम् ॥

2. उत्पत्तिरिह निघण्टुसमाख्याया. । समाहृतपदाना तु निगमसिद्धानामनादित्वमेवेत्यस्य समाम्नायत्वोपपत्ति. "सैषा छन्दोऽवयवभूता छन्दोधर्मिण्येव यथायथापन्नास्ता गौणौधर्मा" इत्येव दुर्गाचार्येण कृता ॥ अस्यार्थो व्याख्यारम्भे द्रष्टव्य ॥

3. विश्वामित्रऋषिर्नदीस्तुष्टाव गाथा भवतीति, ऋषिपुत्र्या विलपित वेदयन्ते, गृत्समदमर्थमभ्युत्थित कपिञ्जलोऽभिववाशे तदभिवादिन्येषाग्भवतीत्येवमादिषु यास्कवचनेषु तत्त-मन्त्राणामृषिकृतत्व सुव्यक्तमुपलभ्यते । ब्राह्मणग्रन्थेष्वपि "सर्पऋषिमन्त्रकृत् (ऐ० ब्रा० ६–१–१)" इत्यादिषु स्पष्टमेवैतत् ॥

4. आम्नानमभ्यास. म्ना अभ्यासे (भ्वा० प०) प्रवचन वाम्नान तत्र (मीमासकेषु) बादरायणीये "शास्त्रयोनित्वात् (१–१–३)" इति सूत्रेणर्ग्वेदादिशास्त्रकारणत्व ब्रह्मण एव नित्याधिष्ठानभूतस्योरीकृतम् । जैमिनीयैस्तु "वेदांश्चैके सन्निकर्षं पुरुषाख्या" "अनित्यदर्शनाच्च" त्येव पुरुषकृतत्वमाक्षिप्य "उक्तन्तु शब्दपूर्वत्वम् आख्या प्रवचना-" दित्यादिनाऽकृतकत्वमेव वेदानां व्यवस्थापितम् ॥ (जै० सू० १–१–२७+३३) एतत्सर्व शास्त्रदीपिकादौ द्रष्टव्यम्

काष्टादशशततमे खीष्टशकेऽधिवारणावते वेदोज्जीविनीसमाख्यसंस्कृतपाठशालां प्रधानाध्यापकतयाधितिष्ठद्भिरस्माभिर्निर्मातुं कृतसंविदामप्यन्तरायतिरस्कृतैर्नापारि पूरयितुम् ।

सकाः प्राहुः । अतएव चैषामार्षत्वमिति प्रथमम् ॥ १ ॥ पूर्वं मन्त्रा विप्रकीर्णा एव स्थितास्ततो ग्रन्थीभूतानामतिमहद्रूपाणामेषामध्ययनाध्यापनतः शाखाः समुद्भूताः । ततः सर्वशाखागतानां नैघण्टुकादिपदानां सुखबोधार्थं निघण्टुनामको ग्रन्थः समाम्नातः।ततस्तन्मात्रेण मन्त्रार्थज्ञानेऽकृतकृत्यतां संलक्ष्य मन्त्रभागीयदुरवबोधपदादीनां तात्पर्यादिवेदनाय ब्राह्मणग्रन्थाः समाम्नाताः । ततउत्तरं ब्राह्मणग्रन्थैरपि मन्त्रार्थबोधो न पर्याप्त इति निरुक्तादीन्यङ्गानि समाम्नातानीति द्वितीयम् ॥ २ ॥ यथाचेह मन्त्राणां पृथक्श्रुतेर्वेदशब्देन मन्त्रातिरिक्तानां ब्राह्मणानां बोध उपलभ्यते तथैव वेदाङ्गानां पृथक्श्रवणाद्ब्राह्मणेष्वपि वेदाङ्गेतरव्याख्यानामेव ग्रहणीयतेति तृतीयम्॥३॥ निरुक्तादिवेदाङ्गानां सर्वेषामेव षण्णां बीजाद्विरूढतया एतन्निरुक्ततोऽपि प्रागस्थितमिति तुरीयम् ॥ ४ ॥ मन्त्राणामर्थज्ञानसौकर्यार्थंच यथाम्नानं निघण्टोः, यथाच वेदाङ्गानां निरुक्तादीनां, तथैव तदानीमपि स्वोद्दतमासीद्वेद इति प्रतिद्धानां ब्राह्मणानां च, ततः कालभूयस्त्वानुसारत एव ब्राह्मणानां मन्त्रसमत्वं जातमिति पञ्चमम् ॥ ५ ॥ सर्वं चैतन्निरुक्तालोचनकृन्मतमनुपपन्नमभिहितम् । परमृषयस्त आधिकारिकसृष्टिविधौ तत्तत्कालभाजोऽनियतास्तत्तत्कल्पे सृष्टिकाले मन्त्रद्रष्टारः सुप्तप्रबुद्धन्यायेन पूर्वकल्पाधीतमन्त्रान्स्मरवन्तः समाधिबलेनार्थतो दृष्टवन्तश्च । तत्रान्तर्यामितया बुद्धिप्रवर्तकत्वेनेश्वरः कारणमिति शास्त्रयोनित्वं तस्य बुद्धिवृत्ति-

---

1 अत्र—पौराणिकाः समष्टिभूतस्यातिमहतो वेदमहाद्रुमस्याल्पायुषो जनानभिज्ञमानानधीनेन तपोविज्ञानेनावेक्ष्य तदनुजिघृक्षया तत्रभवता भगवता वेदव्यासेन (कृष्णद्वैपायनेन) व्यसनात् (शाखाप्रशाखारूपेण विभागकरणात्) शाखासमुद्भवं मन्यन्ते । अतएवास्य वेदव्यासशब्दाख्योपपत्तिरिति तेषामभिमतिः । तत्र शाखाभेदः पतञ्जलिना ११११ दर्शितो महाभाष्ये "चत्वारो वेदाः साङ्गाः सरहस्या एकशतमध्वर्युशाखाः सहस्रवर्त्मा सामवेदः एकविंशतिधा बाह्वृच्यं, नवधाथर्वणो वेदः" इत्येवम् ॥ परमेतदभ्युपगमे शाखाप्रवचनस्य वेदव्यासपरत्वस्य केन निराक्रिया । प्रतिकल्पं द्वापरान्ते वेदव्याससमाविर्भाव मन्त्रा बहुधा पृथक्पृथगनादिपरम्परावर्तिनस्तादृशा यथापूर्वमस्त्यपरिच्छिन्न न्यायेन समभवन्नादिपारम्पर्यत्वं शाखाप्रवचनयोः स्याचेत् (पौराणिकानां) अभिमतिः ॥ परमेतदपि प्रतिपादनदक्षेण नानाविधमस्माकोक्ता ॥

समुपज्ञोपमधरभट्टाराजधान्यां विविधविरुदावलीविराजमान-मानोन्नतमहाराजाधिराजद्विजराजमहोग्रप्रतापश्रीमल्लक्ष्मीश्वरसिंह-

प्रवर्तनस्तयोपपद्यते । यथाहु "प्रचोदिता येन पुरा सरस्वती" इत्यादि (श्रीमद्भा० स्क० २ अ० ४ श्लो० २२) । "तेने ब्रह्म हृदा य आदिकवये" इत्यादि च । (श्रीम० स्क०१अ०१श्लो०१) वस्तुतस्तु—तत्तन्नामकल्पनाऽनादिसिद्धैव सृष्टेरप्यनादित्वादनादि-सृष्टिप्रवाहे च परिवर्तमानानामर्थानां नित्यविज्ञानरूपे ब्रह्मणि (वेदे) उपन्यासो न विरुध्यते । अतीतानागतार्थभेदोऽनित्यज्ञानेष्वेवेति वेदा अनादिसिद्धाश्चनादय एवेति जैमिनीयानां मतमवदातम् । तदेतद्बृहद्वार्तिके सुव्यक्तं द्रष्टव्यम् ॥

एतदेव चानुमतं सायणाचार्यदेवराजयज्वदुर्गाचार्यादिभिः ॥

"अथात्र महाभारतीये मोक्षधर्मपर्वणि शिपिविष्टनामनिर्वचनप्रसङ्गे ये त्रय श्लोकाः (३४२ अ० ६९–७०–७१ श्लोक०) दृश्यन्ते तैश्च ज्ञायते यास्ककृतमेवेतन्निरुक्तम् । तथाहि—

"शिपिविष्टेति चाख्यायां हीनरोमा च योऽभवेत् ।
तेनाविष्टं तु यत्किञ्चिच्छिपिविष्टेति च स्मृतः ॥
यास्को मामृषिरव्यग्रोऽनेकयज्ञेषु गीतवान् ।
शिपिविष्ट इति ह्यस्माद्गुह्यनामधरो ह्यहम् ॥
स्तुत्वा मां शिपिविष्टेति यास्कऋषिरुदारधीः ।
मत्प्रसादादधो नष्टं निरुक्तमभिजग्मिवान् ॥" इति ॥

अस्त्येव ह्यत्र निघण्टुभाष्ये (यास्कीये) शिपिविष्टनिर्वचनं च (निरु० ५–२–३) । तत्रैव किञ्चिदुत्तरं द्वाभ्यां श्लोकाभ्यां निघण्टुकर्तृनाम च प्रकटितम् । तथाहि—

"वृषो हि भगवान्धर्मः ख्यातो लोकेषु भारत ।
नैघण्टुकपदाख्याने विद्धि मां वृषमुत्तमम् ॥
कपिर्वराहः श्रेष्ठश्च धर्मश्च वृष उच्यते ।
तस्माद्वृषाकपिं प्राह कश्यपो मां प्रजापतिः ॥" इति ॥

अस्त्येव ह्यत्र निघण्टौ दैवतकाण्डे द्युस्थानदेवताख्याने वृषाकपिरिति पदपाठश्च" (५–६) इत्येवं केषाञ्चिद्वचनमुपलभ्यमानमहाभारतपुस्तकेषु प्रदर्शितश्लोकानाम-दर्शनात्ससंशयितमेव । अस्य कालनिर्णयस्तु निरुक्तालोचनकृद्भिः श्रीसत्यव्रतसामश्रमि-भिरित्थं सिद्धान्तितः । कलेर्द्वादशतमशताब्द्यां खीष्टजन्मतश्चोनविंशशताब्दीतोऽपि प्राक् समभवदयं यास्क इति । सचायं पाणिनिकात्यायनाभ्यां परं च पतञ्जलेश्च पूर्वजन्मेत्यपि तैरेव सोपपत्तिकं तत्र(निरुक्तालोचने)व्यवस्थापितम् । पाणिनिसमयस्तु कलेरष्टमशताब्दीरूपः ततो द्विशताब्दीपरभूतस्तु कात्यायनसमय इत्यपि तैरेव तत्र सुव्यक्तमुक्तम् । परं कलिसमय एवास्ति विवादास्पदम् ॥ अत्र (कलिसमये) तावत्केचिदेवमाहुः । 'यदैव भगवद्विष्णोरंशो यातो दिवं द्विज । वसुदेवकुलो-द्भूतस्तदैव कलिरागतः ॥ यस्मिन्कृष्णो दिवं यातस्तस्मिन्नेव तदाहनि । प्रतिपन्न

अ० २४ श्लो० ३२) इति ॥ एतच्चाश्विन्या सप्तर्षिचारे कलिप्रवृत्त्यभ्युपगम एव यगच्छते । एतदुत्तरं हि सप्तर्षीणां चेत्यादि पूर्वोक्तवचनं मघासुगसप्तर्षिचारे परीक्षितस्थितिबोधक, "प्रयास्यन्ति यदा चैते पूर्वाषाढां महर्षयः । तदा नन्दात्प्रभृत्येष कलिर्वृद्धिं गमिष्यती"ति च नन्दस्थितिबोधकम् ॥ यत्तु द्विसहस्रेष्विति निर्णयसे सप्तमी द्विसहस्रवर्षमध्ये दशाधिकशतत्रये स्थिते सति (अर्वाग्नवत्यधिकषोडशशतवर्षात्मके कलौ) इति केषाञ्चिद्व्याख्यानं श्रीमद्भागवतटीकायामन्वितार्थप्रकाशिकाया द्वादशस्कन्धे द्वितीयाध्यायेऽष्टाविंशतितमश्लोकव्याख्याने उक्तवचनमुपक्रम्यानूदितं तत्रैव "यदा मघाभ्यो यास्यन्ति पूर्वाषाढां महर्षय । तदा नन्दप्रभृति कलिर्वृद्धिं गमिष्यती"त्युत्तरश्लोकविरोधादुपेक्षितमपीत्यलं कदर्थनाति-

धिकारि (दानाध्यक्ष-)पदवीमनुसंदधद्भिश्चिरसेवकैर्वंशपरम्परातोऽस्य खण्डवलाकुलस्य, यत्र च—

शयेन ॥ श्रीकृष्णस्य दिवि प्रस्थानसमनन्तरमेव कलिप्रवृत्तिरिति कथयता मूलभूतस्य "यदैव" त्याद्युपक्रमोक्तविष्णुपुराणादिवचनजातस्य स्वयमेवाभिप्राय उन्नीयते

चायमपि ज्योतिर्विदाभरणकृदिव युधिष्ठिरादेव कलिप्रवृत्तिमभ्युपैतीति प्रतीयते । युक्तं च तत्तस्य समसमयवराहमिहिरकालिदासादि नवरत्नेषु परिसंख्यातत्वात् । अस्य विक्रमार्ककालिकत्वे मानान्तरमपि ।

"ब्राह्मण्यामभवद्वराहमिहिरो ज्योतिर्विदामग्रणी
राजा भर्तृहरिश्च विक्रमनृपः क्षत्रात्मजायामभूत् ।
वैश्यायां हरिचन्द्रवैद्यतिलको जातश्च शङ्कुः कृती
शूद्रायाममरः षडेव शबरस्वामिद्विजस्यात्मजाः ॥ १ ॥"

इति प्रामाणिकश्लोकः । (अयञ्च शबरो जैमिनीयमीमांसाभाष्यकृत् । यद्विषये इयं सुप्रसिद्धिरस्ति "सहस्र शाखा वर्धतो वेद शबर" इति । अत्र शाखाः सामवेदीयाः । "सहस्रवर्त्मा सामवेद" इति महाभाष्यादिति केचित् । वस्तुतः सहस्र शाखाणा आसन्निति बहुसंख्याता-नेकवचनोऽत्र सहस्रशब्दस्तथा च चतुर्णां वेदानामेकत्रिंशदधिकैकादशशतमिताः शाखा महाभाष्यपरिसंख्याना निश्चयेनार्थतः शबरो वेदेति तस्य चतुर्वेदत्वाच्चतुर्षु वर्णेषु यथाक्रम विवाह उपपद्यते इत्यपि कश्चित् ॥) सम्प्रति चायं शकशब्दो राजकीयनियतसमयाख्यापके वर्षपूगे वर्तते यथा खीष्टशक. शालिवाहनशक । अयञ्च प्रचारस्तदानीन्तनैर्ज्योतिर्विदाभरणकृद्भिरेव प्रचारित । यथाहाहुः "शाकप्रवृत्तिः कृता" "शाकवत्सराः" "षट् शककारकाः कलाविः"त्येवम् । परन्त्वेभिर्विक्रमार्कहतान् शकान्द्विषद्भिरेव तेषां शको नपरिसंख्यातोऽथवा विक्रमार्कपर्यन्तं युधिष्ठिरशकमेव वेदयुगाम्बराग्निरूपमुक्त्वा ततो विक्रमशकस्ततश्च शालिवाहनविजयाभिनन्दननागार्जुनबलीत्येव षट् शककारकाः परिसंख्याता द्वात्रिंशदधिकचतुर्लक्षवर्षात्मककलिसमयविज्ञानार्थमिति लक्ष्मणसेनादिशकान्तरप्रचलितानामपि स मुख्यः शक एवोपेक्षित इति वरं मदीयम् । परमेतदस्फुटत्वेन तेषां नोपपद्यत इति मूलेऽस्य सुस्पष्टमुपपादितमेव । यच्चोक्तसंहितावचनव्याख्यायां भट्टोत्पलेनोद्धृत—

"कलिद्वापरसन्धौ तु स्थितास्ते पितृदैवतम् (मघाः) ।
मुनयो धर्मनिरता. प्रजानां पालने रता. ॥ २ ॥"

इति वृद्धगर्गवचनं तद्यदि समूलं तदा—

"चत्वार्याहुः सहस्राणि वर्षाणां तु कृतं युगम् ।
तस्य तावच्छती सन्ध्या सन्ध्यांशश्च तथाविधः ॥ ६९ ॥
इतरेषु ससन्ध्येषु ससन्ध्यांशेषु च त्रिषु ।
एकापायेन वर्तन्ते सहस्राणि शतानि च ॥ ७० ॥"

इति प्रथमाध्यायस्थमनुवचनाभ्यां दैवमानेन द्वादशसहस्रवर्षात्मके कृतादिचतुर्युगे द्वादशशतवर्षभोग्यस्य कले राशौंशो मानानुसारेण लवलेशमितः मानुष सहस्रवर्षात्मको

श्रीमान्गोकुलपालनार्चिततरश्रीः सत्यभामादृतः
सद्वृन्दावनकौतुकी द्विजपतिप्रीतिं समुद्दीपयन् ।

यत्पूर्वमेव प्रवृत्तोऽपि कलिर्भगवन्महिम्ना प्रतिरुद्धप्रसरस्तद्गमनप्रतीक्ष एवासीदिति यदैव भगवद्विष्णोरंशो दिवं यातः तदैव कलिरागत. । अर्थाद्भुवम् । यल्लोकः पापे रमते इति । सयदति चामुमर्थं पूर्वोक्तो यदैवेत्यादिविष्णुपुराणीयवचनोत्तरश्लोक. । "यावत्स पादपद्माभ्यां पस्पर्शेमा वसुन्धराम् । तावत्पृथ्वीपरिष्वंगे समर्थो नाभवत्कलिः ॥ ३६ ॥ इति अन्यदपि युधिष्ठिरराज्यादपि पूर्वं कलिस्थितिबोधकम्—

अथ भाद्रपदे मासि कृष्णाष्टम्यां कलौ युगे ।
अष्टाविंशतिमे जातः कृष्णोऽसौ देवकीसुतः ॥ १ ॥ इति—

मासमीमासाधृतब्रह्मपुराणवचनम् । एवंवचनान्तरमपि पुराणान्तरे द्रष्टव्यं सुधीभिरिति ॥

१ श्रीरनन्यसाधारणसपत् लक्ष्मीश्च । तद्वान् । गवा कुलस्य—गोकुलस्य च पालने• नार्चिततराऽतिपूजिता श्री सपत् । ऐश्वर्यं (मीश्वरत्व-)च यस्य सः । सत्यं च भाच

द्वापरसंध्यांशशेष इत्यभिमत्य द्रष्टव्यम् । वस्तुतस्तु सन्ध्यांशातिक्रमणानन्तरमेव युगान्तरप्रवृत्तिरभ्युपेयाऽन्यथा युगमाद्ययोर्द्वादशसहस्रवर्षभोगो मनूक्तश्चतुर्णां युगाना नोपपद्येत । तस्मादुपपन्नमेतद्यत् कलेर्नवशतवर्षभोगानन्तरं मघासु सप्तर्षिचारे युधिष्ठिरराज्यमासीदिति । द्वापरसन्धिस्तु धर्मकृतएव । अयभावः । "त्रीणि लक्षाणि वर्षाणां दिनमानुषसंख्यया । षष्टिं चैव सहस्राणि भविष्यत्येष वै कलिः इति" विष्णुपुराणीयवचने । शतानि तानि दिव्यानि सप्त पञ्च (१२) च संख्ययेति तदुत्तरवचनानुसारेण पूर्वोक्तमनुवचनेन च सन्ध्यांशाभ्यां सहेति योज्य तथा च द्वासप्ततिसहस्रवर्षात्मकमनुष्यकालरूपसन्ध्यांशेन सह षष्टचधिकलक्षत्रयस्य योगे (४३२०००) द्वात्रिंशत्सहस्राधिकचतुर्लक्षवर्षभोग्यस्य कलेः प्रथमसन्ध्या सद्योजातरूपतयाऽप्रकटधर्मत्वात्कृष्णावतारपर्यन्तं प्रतिरुद्धप्रसरत्वाचेति प्रागवोचाम । यदपि"द्वापरे समनुप्राप्ते तृतीये युगपर्यये । जातः पराशराद्योगी वासव्यां कलया हरेः" । इति वचनं व्यासोत्पत्तिविषयं तदपि धर्मकृतमेव कलावपि द्वापरे समनुप्राप्ते समनुगते । भगवत्प्रादुर्भावमहिम्ना ततः पूर्वमपि द्वापरधर्मस्यैव सुचिरानुवृत्तस्य वर्तमानत्वादेवमभ्युपगम्यम् । केचिदेवंविधवचनानां युगान्तरविषयतया समाधानपक्षे ह्यस्तु पक्षान्तरेण ॥

1 यथा च हरिवंशे श्रीमद्भागवते च कालयवनवधायाद्रिगुहामुपसंक्रान्तेन श्रीकृष्णेन स्वपीताम्बरं चिरसुप्ते मान्धातृतनये मुचुकुन्दे राजनि निक्षिप्य (तेन तमाच्छाद्य) निलीनेन चिरसुप्तिनिवाऽलयवनपदाऽभिहतिप्रबुद्धेन तेन देवदत्तवरेण राज्ञा निजनेत्राग्निसंदीप्त्या तस्मिन्कालयवने भस्मीकृते सति भगवताभिष्टुतो राजा परस्परपरिचयान्ते पुना राज्यपरिग्रहाय गुहातो निर्गमित• श्चुद्रान्मनुजान्समन्ततो विचरतोऽवलोक्य कः क्रम इति भगवन्त पृष्टवान् । स च विहसाय कलिर्युगमयमिति बोधितवान्तदान्ध एव स विमनाश्चरस्त एव तपसो विचरतूरज्यमेव निवृत्ते "नायमकाल राज्यसमय" इति यदन् । तथाच भारतयुद्धानन्तरं कलिप्रवृत्ति र्वर्द्धिः सन्तोष्टव्यमित्यत्र पक्षान्तरेण ।

धुन्वञ्जिह्मगचित्तमञ्चितबलो वंशं वहन्नुज्ज्वलम्
कुर्वन्नर्जुनकीर्तिमुद्धृतधरो लक्ष्मीश्वरोऽराजत ॥ १ ॥
यस्याज्ञानतिवर्तिनो हि मिथिलोपान्तेऽपि भूमीश्वराः
सद्भावं गमिताः परे क्षितिभुजो मन्त्रप्रतीक्षा भृशम् ।
सम्राट् संसदि संविभावितमतौ प्रौढिं परामीयुषो
वाचोयुक्तिपटोरदभ्रकरुणागारस्य नेष्टापरं ॥ २ ॥
तस्याशेषगुणाकरस्य मिथिलाधीशस्य सर्वेश्वरी-
परपद्माहितसन्मतेरवरजः श्री१माञ्ज्मेशाभिधः ।
भास्वेयाञ्जनि मेदभागवसुमतीविख्यातसत्कीर्तिमान्
शास्त्रीमां मिथिलामगाधमतिमान्सद्धर्मपद्मादरः ॥ ३ ॥

संप्रवर्तमाने चात्र नवाधिकैकोनविंशतिशततमे खीष्टशके उक्त-श्री१मत्याः समनुकम्पया सभाष्याणि ऋगादिवेदपुस्तकानि निरुक्त-पुस्तकं चासाद्य समाकलय्य च तत्तन्मन्त्रार्थान्द्रष्टव्यार्थानन्यानपि प्रमाणयितव्यान्समापीदं प्रस्तुतं कार्यम् । ततश्च तच्चरणानुकम्पयैव साहाय्यमप्यासाद्य मुद्रापयितुं प्रस्तुतेयं–सप्तपदिका-यास्कनिरुक्तलघुविवृतिः । तामेतामयधनेनाफलयितुमनुगृह्णन्तु सहृदयवरा निपश्चितो येनात्मनः सफलोद्योगान्मन्यामहे । दुरवगाहश्चायं वेदमर्थंव्यापको निरुक्तग्रन्थः । यतो हि नहात्र निर्वचनान्येव प्रदर्श्य यास्कमुनिरात्मनः कृतकृत्यतां मेने, अपितु मन्त्रार्थज्ञानाय यथायथा यतितव्यं तत्सर्वमेवेहोपदिष्टवान् । यथाचात्र (निरु २-१) दिग्दर्श-

माच ताभिः, सत्यभामया चाऽरंस्त । सदा मुधिया वृन्दस्य अवने (पालने) सति (समीचीने) वृन्दावने च कौतुकी । द्विजपतीनां ब्राह्मणानां (श्रोत्रियाणां) द्विजपतेर्गरुडस्य च प्रीतिम् समुद्दीपयन्सवर्धयन् । जिह्मगस्य पिशुनस्य, कालियस्य च चित्तं परममर्मविभित्त्वा धुन्वन्तिरस्कुर्वन् । अञ्चितं पूजितं बलं सामर्थ्यं यस्य स । अञ्चित. पूजितो बलो बलभद्रो(ज्येष्ठत्वात्)येन स. । उज्ज्वलं सर्वदोषरहितं नानागुणवद् वंशं खण्डवलाह्यं कुलं, वेणुं वा वहन् धारयन् । अर्जुना शुभ्रा कीर्तिं, अर्जुनस्य वा कीर्तिं कुर्वन् सम्पादयन् । उद्धृता भृता पोषिता धरा येन स । उद्धृतः धृतो धरो गोवर्द्धनो येन स । लक्ष्मीश्वरो महाराजो विष्णुश्चेति श्लेष । अत्र सर्वत्र "धातुसम्बन्धे प्रत्ययाः" (३-४-१ पा) इति भूतेलट् शतादेश्य ।

१ अत्रेदन्तो महाराजादि शब्दः ... ईशो समभवत् । यमीशितुमतिवर्तितुं नाशकदिति यावत् । अत्र हि "अधीगर्थदयेशां कर्मणि (२-३-६२-पा.)"ति ईशितुं कर्मणि शेषत्वेन विवक्षिते षष्ठी ॥

नेन प्रदर्शयिष्यतेऽपि ॥ तदभ्यासादृशाल्पज्ञजनसुलभेन मतिदोषेण जनितानि स्खलितानि सुविमृश्य प्रबोधयन्तु विचक्षणवरा येन कृतज्ञताप्रकाशनपुरस्सरं यतेमहि द्वितीयसंस्करणेऽस्या निर्दोषतासंपादनाय । क्षन्तारश्च गुणैकपक्षपातिनो दूषणवाचंयमाः सुधियः शीघ्रकाक्षरयोजकदोषेणास्मदीयदृष्टिदोषेण चोपनता अशुद्धीरिति निश्चिन्वन्तो निरमामो निरर्थकाद्विस्तरादिति निगदति–

विदुषामाश्रवो–

मुकुन्दशर्मा बख्शी ।

एषच "निरुक्तलघुविवृति" नामको ग्रन्थोऽस्माभिर्मुम्बापुरवासिने तुकाराम जावजीतिसमाख्याय ससर्वाधिकारं मुद्राप्य प्रकाशयितुमर्पित इति तमन्तरा नान्यस्यैतत्पुनर्मुद्रणेऽधिकार इति विदाङ्कुर्वन्तु विदन्त इति च निगदति ग्रन्थकृत् ।

पं० श्रीमुकुन्दशर्म्मा ।

निरुक्तम् ।

सप्तपादी ।

हरिः ॐ ॥ समाम्नायः समाम्नातः स व्याख्यातव्यस्तमिमं समाम्नायं निघण्टव इत्याचक्षते निघण्टवः कस्मान्निगमा इमे भवन्ति च्छन्दोभ्यः समाहृत्य समाहृत्य समाम्नातास्ते निगन्तव एव सन्तो निगमनान्निघण्टव उच्यन्त इत्यौपमन्यवोऽपि वाहननादेव स्युः समाहता भवन्ति यद्वा समाहृता भवन्ति तद्यान्येतानि चत्वारि पदजातानि नामाख्याते चोपसर्गनिपाताश्च तानीमानि भवन्ति तत्रैतन्नामाख्यातयोर्लक्षणं प्रदिशन्ति भावप्रधानमाख्यातं सत्त्वप्रधानानि नामानि तद्यत्रोभे भावप्रधाने भवतः पूर्वापरीभूतं भावमाख्यातेनाचष्टे व्रजति पचतीत्युपक्रमप्रभृत्यपवर्गपर्यन्तं मूर्तं सत्त्वभूतं सत्त्वनामभिर्व्रज्या पक्तिरित्यद इति सत्त्वानामुपदेशः (१) गौरश्वः पुरुषो हस्तीति भवतीति भावस्यास्ते शेते व्रजति तिष्ठतीतीन्द्रियनित्यं वचनमौदुम्बरायणः—॥ १ ॥

तत्र चतुष्ट्वं नोपपद्यतेऽयुगपदुत्पन्नानां वा शब्दानामितरेतरोपदेशः शास्त्रकृतो योगश्च व्याप्तिमत्त्वात्तु शब्दस्याणीयस्त्वाच्च शब्देन संज्ञाकरणं व्यवहारार्थं लोके तेषां मनुष्यवद्देवताभिधानं पुरुषविद्यानित्यत्वात्कर्मसंपत्तिर्मन्त्रो वेदे ॥ (२) षड्भावविकारा भवन्तीति वार्ष्यायणिर्जायतेऽस्ति विपरिणमते वर्धतेऽपक्षीयते विनश्यतीति जायत इति पूर्वभावस्यादिमाचष्टे नापरभावमाचष्टे न प्रतिषेधत्यस्तीत्युत्पन्नस्य सत्त्वस्यावधारणं विपरिणमत इत्यप्रच्यवमानस्य तत्त्वाद्विकारं वर्धत इति स्वाङ्गाभ्युच्चयं सांयौगिकानां वार्थानां वर्धते विजयेनेति वा वर्धते शरीरेणेति वाऽपक्षीयत इत्येतेनैव व्याख्यातः प्रतिलोमं विनश्यतीत्यपरभावस्यादिमाचष्टे न पूर्वभावमाचष्टे न प्रतिषेधति (३) ॥ २ ॥

अतोऽन्ये भावविकारा एतेषामेव विकारा भवन्तीति ह स्माह ते यथावचनमभ्यूहितव्या न निर्बद्धा उपसर्गा अर्थान्निराहुरिति शाक-

(१) एवमादिखण्डसूत्रक्रमोऽत्र क्षीरस्वाम्यादिभिर्निरुक्तव्याख्यातृभिर्धृत. ॥

नेन प्रदर्शयिष्यतेऽपि ॥ तदत्रासादृशाल्पज्ञजनसुलभेन मतिदोषेण जनितानि स्खलितानि सुविमृश्य प्रबोधयन्तु विचक्षणवरा येन कृतज्ञताप्रकाशनपुरस्सरं यतेमहि द्वितीयसंस्करणेऽस्या निर्दोषता-संपादनाय । क्षन्तारश्च गुणैकपक्षपातिनो दूषणवाचंयमाः सुधियः शीसकाक्षरयोजकदोषेणास्मदीयदृष्टिदोषेण चोपनता अशुद्धीरिति निश्चिन्वन्तो विरमामो निरर्थकाद्विस्तरादिति निगदति-

विदुषामाश्रवो-

मुकुन्दशर्मा बख्शी ।

एषच "निरुक्तलघुविवृति" नामको ग्रन्थोऽस्माभिर्मुम्बापुरवासिने तुकाराम जावजीतिसमाख्याय ससर्वाधिकारं मुद्राप्य प्रकाशयितुमर्पित इति तमन्तरा नान्यस्यैतत्पुनर्मुद्रणेऽधिकार इति विदाङ्कुर्वन्तु विद्वन्त इति च निगदति ग्रन्थकृत् ।

पं० श्रीमुकुन्दशर्म्मा ।

निरुक्तम् ।

सप्तपादी ।

हरिः ॐ ॥ समाम्नायः समाम्नातः स व्याख्यातव्यस्तमिमं समाम्नायं निघण्टव इत्याचक्षते निघण्टवः कस्मान्निगमा इमे भवन्ति छन्दोभ्यः समाहृत्य समाहृत्य समाम्नातास्ते निगन्तव एव सन्तो निगमनान्निघण्टव उच्यन्त इत्यौपमन्यवोऽपि वाहननादेव स्युः समाहता भवन्ति यद्वा समाहृता भवन्ति तद्यान्येतानि चत्वारि पदजातानि नामाख्याते चोपसर्गनिपाताश्च तानीमानि भवन्ति तत्रैतन्नामाख्यातयोर्लक्षणं प्रदिशन्ति भावप्रधानमाख्यातं सत्त्वप्रधानानि नामानि तद्यत्रोभे भावप्रधाने भवतः पूर्वापरीभूतं भावमाख्यातेनाचष्टे व्रजति पचतीत्युपक्रमप्रभृत्यपवर्गपर्यन्तं मूर्तं सत्त्वभूतं सत्त्वनामभिर्व्रज्या पक्तिरित्यद इति सत्त्वानामुपदेशः (१) गौरश्वः पुरुषो हस्तीति भवतीति भावस्यास्ते शेते व्रजति तिष्ठतीतीन्द्रियनित्यं वचनमौदुम्बरायणः—॥ १ ॥

तत्र चतुष्ट्वं नोपपद्यतेऽयुगपदुत्पन्नानां वा शब्दानामितरेतरोपदेशः शास्त्रकृतो योगश्च व्याप्तिमत्त्वात्तु शब्दस्याणीयस्त्वाच्च शब्देन संज्ञाकरणं व्यवहारार्थं लोके तेषां मनुष्यवद्देवताभिधानं पुरुषविद्यानित्यत्वात्कर्मसम्पत्तिर्मन्त्रो वेदे ॥ (२) षड्भावविकारा भवन्तीति वार्ष्यायणिर्जायतेऽस्ति विपरिणमते वर्धतेऽपक्षीयते विनश्यतीति जायत इति पूर्वभावस्यादिमाचष्टे नापरभावमाचष्टे न प्रतिषेधत्यस्तीत्युत्पन्नस्य सत्त्वस्यावधारणं विपरिणमत इत्यप्रच्यवमानस्य तत्त्वाद्विकारं वर्धत इति स्वाङ्गाभ्युच्चयं सांयौगिकानां वार्थानां वर्धते विजयेनेति वा वर्धते शरीरेणेति वाऽपक्षीयत इत्येतेनैव व्याख्यातः प्रतिलोमं विनश्यतीत्यपरभावस्यादिमाचष्टे न पूर्वभावमाचष्टे न प्रतिषेधति (३) ॥ २ ॥

अतोऽन्ये भावविकारा एतेषामेव विकारा भवन्तीति ह स्माह ते यथावचनमभ्यूहितव्या न निर्बद्धा उपसर्गा अर्थान्निराहुरिति शाक-

---

(१) एवमादिखण्डसूत्रक्रमोऽत्र क्षीरस्वाम्यादिभिर्निरुक्तव्याख्यातृभिर्धृत ॥

टायनो नामाख्यातयोस्तु कर्मोपसंयोगद्योतका भवन्त्युच्चावचाः पदार्था भवन्तीति गार्ग्यस्तद्य एषु पदार्थः प्राहुरिमे तं नामाख्यातयोरर्थविकरणम् (४) आ इत्यर्वागर्थे प्रपरेत्येतस्य प्रातिलोम्यमभीत्याभिमुख्यं प्रतीत्येतस्य प्रातिलोम्यमति सु इत्यभिपूजितार्थे निर्दुरित्येतयोः प्रातिलोम्यं न्यवेति विनिग्रहार्थीया उदित्येतयोः प्रातिलोम्यं समित्येकीभावं व्यपेत्येतस्य प्रातिलोम्यमन्विति सादृश्यापरभावमपीति संसर्गमुपेत्युपजनं परीति सर्वतोभावमधीत्युपरिभावमैश्वर्यं वैवमुच्चावचानर्थान्प्राहुस्त उपेक्षितव्याः ॥३॥ (५) ॥ इति प्रथमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥*॥१॥१॥

अथ निपाता उच्चावचेष्वर्थेषु निपतन्त्यप्युपमार्थेऽपि कर्मोपसंग्रहार्थेऽपि पदपूरणास्तेपामेते चत्वार उपमार्थे भवन्तीवेति भाषायां चान्वध्यायं चाग्निरिवेन्द्र इवेति नेति प्रतिषेधार्थीयो भाषायामुभयमन्वध्यायं नेन्द्रं देवममंसतेति प्रतिषेधार्थीयः पुरस्तादुपचारस्तस्य यत्प्रतिषेधति दुर्मदासो न सुरायामित्युपमार्थीय उपरिष्टादुपचारस्तस्य येनोपमिमीते (१) चिदित्येषोऽनेककर्माचार्यश्चिदिदं ब्रूयादिति पूजायामाचार्यः (कस्मादाचार्य) आचारं ग्राहयत्याचिनोत्यर्थानाचिनोति बुद्धिमिति वादधि चिदित्युपमार्थे कुल्माषांश्चिदाहरेत्यवकुत्सित कुल्माषाः कुलेषु सीदन्ति नु इत्येषोऽनेककर्मेदं नु करिष्यतीति हेत्वपदेशे कथं नु करिष्यतीत्यनुपृष्टे नन्वेतदकार्षीदिति चाथाप्युपमार्थे भवति (२) ॥ वृक्षस्य नु ते पुरुहूत वयाः ॥ वृक्षस्येव ते पुरुहूत शाखा वयाः शाखा वेतेर्वातायना भवन्ति शाखाः खशयाः शक्नोतेर्वाथ यस्यागमादर्थपृथक्त्वमह विज्ञायते नत्वौद्देशिकमिव विग्रहेण पृथक्त्वात्सकर्मोपसंग्रहश्चेति समुच्चयार्थ उभाभ्यां संप्रयुज्यतेऽहं च त्वं च वृत्रहन्नित्येतस्मिन्नेवार्थे देवेभ्यश्च पितृभ्य एत्याकारो वेति विचारणार्थे हन्ताहं पृथिवीमिमां निदधानीह वेह्वेत्यथापि समुच्चयार्थे भवति ॥४॥

वायुर्वा त्वामनुर्वा त्वेति (३) । अह इति च ह इति च विनिग्रहार्थीयौ पूर्वेण सम्प्रयुज्येते अयमहेदं करोत्वयमिदमिदं ह करिष्यतीदं न करिष्यतीत्यथाप्युकार एतस्मिन्नेवार्थ उत्तरेण मृषेमे वदन्ति सत्यमु ते वदन्तीत्यथापि पदपूरण इदमु तदु हीत्येषोऽनेककर्मेदं हि करिष्यतीति

हेत्वपदेशे कथं हि करिष्यतीत्यनुपृष्टे कथं हि व्याकरिष्यतीत्यसूयायां विलेति विद्याप्रकर्षे एवं क्लिश्यापि न ननु इत्येताभ्यां संप्रयुज्यतेऽनुपृष्टे न क्लिलैं ननु क्लिवं मेति प्रतिषेधे माकार्षीर्माहार्षीरिति च खल्विति च खलुकृत्वा खलुकृतमथापि पदपूरण एवं खलु तद्बभूवेति शश्वदिति विचिकित्सार्थीयो भाषायां शश्वदेवमित्यनुपृष्ट एवं शश्वदित्यस्वयं पृष्टे नूनमिति विचिकित्सार्थीयो भाषायामुभयमन्वध्यायं विचिकित्सार्थीयश्च पदपूरणश्चागस्त्य इन्द्राय हविर्निरुप्य मरुद्भ्यः संप्रदित्सांचकार स इन्द्र एत्य परिदेवयांचक्रे (४) ॥ ५ ॥ ॥ इति प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ * ॥ १ ॥ २ ॥

न नूनमस्ति नो श्वः कस्तद्वेद यदद्भुतम्। अन्यस्य चित्तमभिसंचरेण्यमुताधीतं विनश्यति ॥ न नूनमस्त्यद्यतनं नो एव श्वस्तनमद्यास्मिन्नपि द्युरित्यह्नो नामधेयं द्योतत इति सतः श्व उपाशंसनीयः कालो ह्योहीनः कालः ॥ कस्तद्वेद यदद्भुतम् ॥ कस्तद्वेद यदभूतमिदमपीतरदद्भुतमभूतमिवान्यस्य चित्तमभिसंचरेण्यमभिसंचार्यन्यो नानेयश्चित्तं चेतयतेरुताधीतं विनश्यती (त्यध्यातं विनश्य) त्याध्यातमभिप्रेतमथापि पदपूरणः (१) ॥ ६ ॥

नूनं सा ते प्रति वरं जरित्रे दुहीयदिन्द्र दक्षिणा मघोनी । शिक्षा स्तोतृभ्यो माति धग्भगो नो बृहद्वदेम विदथे सुवीराः ॥ सा ते प्रतिदुग्धां वरं जरित्रे वरो वरयितव्यो भवति जरिता गरिता दक्षिणा मघोनी मघवती मघमिति धननामधेयं मंहतेर्दानकर्मणो दक्षिणा दक्षतेः समर्धयतिकर्मणो व्यृद्धं समर्धयतीत्यपि वा प्रदक्षिणागमनादिशमभिप्रेत्य दिग्घस्तप्रकृतिर्दक्षिणो हस्तो दक्षतेरुत्साहकर्मणो दाशतेर्वा स्याद्दानकर्मणो हस्तो हन्तेः प्राशुर्हनने देहि स्तोतृभ्यः कामान्मास्मानतिदंहीर्मास्मानतिहाय दा भगो नोऽस्तु बृहद्वदेम स्वे वेदने भगो भजतेर्बृहदिति महतो नामधेयं परिवृढं भवति वीरवन्तः कल्याणवीरा वा वीरो वीरयत्यमित्रान्वेतेर्वा स्याद्गतिकर्मणो वीरयतेर्वा सीमिति परिग्रहार्थीयो वा पदपूरणो वा । प्रसीमादित्यो असृजत् । प्रासृजदिति वा प्रासृजत्सर्वत इति वा विसीमतः सुरुचो वेन आवरिति

च व्यवृणोत्सर्वत आदित्यः सुरुच आदित्यरश्मयः सुरोचनादपि वा सीमेत्येतदनर्थकमुपबन्धमाददीत पञ्चमीकर्माणं सीम्नः सीमतः सीमातो मर्यादातः सीमा मर्यादा विषीव्यति देशाविति त्व इति विनिग्रहार्थीयं सर्वनामानुदात्तमर्धनामेत्येके (२) ॥ ७ ॥

ऋचां त्वः पोषमास्ते पुपुष्वान्गायत्रं त्वो गायति शक्करीषु। ब्रह्मा त्वो वदति जातविद्यां यज्ञस्य मात्रां विमिमीत उ त्वः ॥ इत्यृत्विक्कर्मणां विनियोगमाचष्ट ऋचामेकः पोषमास्ते पुपुष्वान्होतर्गर्चनी गायत्रमेको गायति शक्करीषूद्गाता गायत्रं गायतेः स्तुतिकर्मणः शक्वर्य ऋचः शक्नोतेस्तद्यदाभिर्वृत्रमशकद्धन्तुं तच्छक्करीणां शक्करीत्वमिति विज्ञायते ब्रह्मैको जातेजाते विद्यां वदति ब्रह्मा सर्वविद्यः सर्वं वेदितुमर्हति ब्रह्मा परिवृढः श्रुततो ब्रह्म परिवृढं सर्वतो यज्ञस्य मात्रां विमिमीत एकोऽध्वर्युरध्वर्युरध्वरयुरध्वरं युनक्त्यध्वरस्य नेताध्वरं कामयत इति वापि वाधीयानेयुरुपबन्धोऽध्वर इति यज्ञनाम ध्वरतिर्हिंसाकर्मा तत्प्रतिषेधो निपात इत्येके तत्कथमनुदात्तप्रकृतिनामस्यादृष्टव्ययं तु भवत्युत त्वं सख्ये स्थिरपीतमाहुरिति द्वितीयायामुतो त्वस्मै तन्वं१ विसस्र इति चतुर्थ्यामथापि प्रथमाबहुवचने (३) ॥ ८ ॥

अक्षण्वन्तः कर्णवन्तः सखायो मनोजवेष्वसमा बभूवुः । आदघ्नास उपकक्षास उ त्वे ह्रदा इव स्नात्वा उ त्वे ददृश्रे ॥ अक्षिमन्तः कर्णवन्तः सखायोऽक्षि चष्टेरनक्तेरित्याग्रायणस्तस्मादेते व्यक्ततरे इव भवत इति ह विज्ञायते कर्णः कृन्ततेर्निकृत्तद्वारो भवत्यृच्छतेरित्याग्रायण ऋच्छन्तीव खे उदगन्तामिति ह विज्ञायते मनसां प्रजवेष्वसमा बभूवुरास्यदघ्ना अपर उपकक्षदघ्ना अपर आप्यमप्येतरासन्दृत एनदघ्नमिति वा दघ्नं दध्यतेः स्रवतिकर्मणो दस्यतेर्वा स्याद्विदस्ततरं भवति प्रस्नेया ह्रदा इवैके प्रस्नेया ददृशिरे स्नानार्हा ह्रदो ह्रादतेः शब्दकर्मणो ह्लादतेर्वा स्याच्छीतीभावकर्मणोऽथापि समुच्चयार्थे भवति (४) पर्याया इव त्वदाश्विनमाश्विनं च पर्यायाश्चेत्यथ ये प्रवृत्तेऽर्थेऽमिताक्षरेषु ग्रन्थेषु वाक्यपूरणा आगच्छन्ति पदपूरणास्ते मिताक्षरेष्वनर्थकाः कमीमिद्विति ॥ ९ ॥

निघ्न कार्सश्चिदिन्नरो भूरि सोका वृकादिव । विभ्यस्यन्तो ववाशिरे शिशिरं जीवनायकम् ॥ शिशिरं जीवनाय शिशिरं शृणाते शम्नातेर्वा । एमेन सृजता सुते । आसृजतैनं सुते । तमिद्वर्धन्तु नो गिरः ॥ तं वर्धयन्तु नो गिरः स्तुतयो गिरो गृणाते । अयमु ते समतसि । अय ते समतसीवोऽपि इद्दृश्यसे (५) सुविद्दुरिव सुविज्ञायेते इवाथारि नेत्येष इदित्येतेन सम्प्रयुज्यते परिभये ॥ १० ॥

हविर्भिरेके स्वरित सचन्ते सुन्वन्त एके सवनेषु सोमान् । शचीर्मदन्त उत दक्षिणाभिर्नेज्जिह्मायन्त्यो नरक पतामेति नरक न्यरक नीचैर्गमन नास्मिन्रमण स्थानमल्पमप्यस्तीति वाथापि न चेत्येष इदित्येतेन सम्प्रयुज्यतेऽनु पृष्टे नचेत्सुरा पिबन्तीति सुरा सुनोतेरेवमुचा यचेष्वर्थेषु निपतन्ति त उपेक्षितव्या (६) ॥ ११ ॥ * ॥ इति प्रथमाध्यायस्य तृतीय पाद ॥ * ॥ १ ॥ ३ ॥

इतीमानि चत्वारि पदजातान्यनुक्रान्तानि नामाख्याते चोपसर्गनिपाताश्च तत्र नामान्याख्यातजानीति शाकटायनो नैरुक्तसमयश्च न सर्वाणीति गार्ग्यो वैयाकरणाना चैके तद्यत्र स्वरसंस्कारौ समर्थौ प्रादेशिकेन गुणेनान्वितौ स्याता सविज्ञातानि तानि यथा गौरश्व पुरुषो हस्तीत्यथ चेत्सर्वाण्याख्यातजानि नामानि स्युर्य कश्च तत्कर्म कुर्यात्सर्वं सत्तत्त्व तथा चक्षीरन्य कश्चाध्वानमश्नुवीताश्व स वचनीय स्याद्यत्किंचित्तृन्द्यात्तृण तदथापि चेत्सर्वाण्याख्यातजानि नामानि स्युर्यावद्भिर्भावै सम्प्रयुज्येत तावद्भ्यो नामधेयप्रतिलम्भ स्यात्तत्रैव स्थूणादरशयावासञ्जनी च स्यात् (१) ॥ १२ ॥

अथापि य एषा न्यायवान्कार्मनामिक संस्कारो यथा चापि प्रतीतार्थानि स्युस्तथैनान्याचक्षीरन्पुरुष पुरिशय इत्याचक्षीरन्नष्टेत्यश्व मर्दनमिति तृणमथापि निष्पन्नेऽभिव्याहारेऽभिविचारयन्ति प्रथनात्पृथिवीत्याहु क एनामप्रथयिष्यत्किमाधारश्चेत्यथानन्वितेऽर्थेऽप्रादेशिके विकारे पदेभ्य पदेतरार्धान्त्सचस्कार शाकटायन एते कारित च यकारादिं चान्तकरणमस्ते शुद्ध च सकारादिं चाथापि स-

त्वपूर्वो भाव इत्याहुरपरस्माद्भावात्पूर्वस्य प्रदेशो नोपपद्यत इति वदे-तन्नोपपद्यते (२) ॥ १३ ॥

यथो हिनुया एतत्तद्यत्र स्वरसंस्कारौ समर्थौ प्रादेशिकेन गुणेनान्वितौ स्यातां सर्वं प्रादेशिकमित्येवं सत्यनुपालम्भ एष भवति यथो एतद्यः कश्च तत्कर्म कुर्यात्सर्वं तत्सत्त्वं तथाचक्षीरन्निति पश्यामः समानकर्मणां नामधेयप्रतिलम्भमेकेषां नैकेषां यथा तक्षा परिव्राजको जीवनो भूमिज इत्येतेनैवोत्तरः प्रत्युक्तो यथो एतद्यथापि प्रतीतार्थानि स्युस्तथैनान्याचक्षीरन्निति सन्त्यल्पप्रयोगाः कृतोऽप्यैकपदिका यथा व्रततिर्दमूना जाट्य आट्णारो जागरूको दर्विहोमीति यथो एतन्निष्पन्नेऽभिव्याहारेऽभिविचारयन्तीति भवति हि निष्पन्नेऽभिव्याहारे योगपरीष्टिः प्रथनात्पृथिवीत्याहुः क एनामप्रथयिष्यत्किमाधारश्चेत्यथ वैदर्शनेन पृथुरप्रथिता चेदप्यन्यैः (३) अथाप्येवं सर्व एव दृष्टप्रवादा उपालभ्यन्ते यथो एतत्पदेभ्यः पदेतरार्धान्संचस्कारेति योऽनन्विते ऽर्थे संचस्कार स तेन गर्ह्यः सैषा पुरुषगर्हा (न शास्त्रगर्हा इति) यथो एतदपरस्माद्भावात्पूर्वस्य प्रदेशो नोपपद्यत इति पश्यामः पूर्वोत्पन्नानां सत्त्वानामपरस्माद्भावान्नामधेयप्रतिलम्भमेकेषां नैकेषां यथा बिल्वादो लम्बचूडक इति बिल्वं भरणाद्वा भेदनाद्वा (५) ॥ १४ ॥ * ॥ इति प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ * ॥ १ ॥ ४ ॥

अथापीदमन्तरेण मन्त्रेष्वर्थप्रत्ययो न विद्यतेऽर्थमप्रतियतो नात्यन्तं स्वरसंस्कारोद्देशस्तदिदं विद्यास्थानं व्याकरणस्य कार्त्स्न्यं स्वार्थसाधकं च यदि मन्त्रार्थप्रत्ययायानर्थकं भवतीति कौत्सोऽनर्थका हि मन्त्रास्तदेतेनोपेक्षितव्यं नियतवाचो युक्तयो नियतानुपूर्व्या भवन्त्यथापि ब्राह्मणेन रूपसंपन्ना विधीयन्त उरुप्रथस्वेति प्रथयति प्रोहाणीति प्रोहत्यथाप्यनुपपन्नार्था भवन्त्योषधे त्रायस्वैनं स्वधिते मैनं हिंसीरित्याह हिंसन्नथापि विप्रतिषिद्धार्था भवन्ति । एक एव रुद्रोऽवतस्थे न द्वितीयः । असंख्याता सहस्राणि ये रुद्रा अधि भूम्याम् ॥ अशत्रुरिन्द्र जज्ञिषे, शतं सेना अजयत्साकमिन्द्र इत्यथापि जानन्तं संप्रेष्यत्यग्नये समिध्यमानायानुब्रूहीत्यथाप्याहादितिः सर्वमित्यदितिर्द्यौरदितिरन्तरि-

क्षमिति तदुपरिष्टाव्यारयास्यामोऽथाप्यविस्पष्टार्था भवन्त्यम्यग्याद्दश्मिन्जारयायि घाणुकेति ॥ १५ ॥

अर्थवन्तः शब्दसामान्यादेतद्वै यज्ञस्य समृद्धं यद्रूपसमृद्धं यत्कर्म क्रियमाणमृग्यजुर्वाभिवदतीति च ब्राह्मणं (१) क्रीळन्तौ पुत्रैर्नप्तृभिरिति यथो एतन्नियतवाचोयुक्तयो नियतानुपूर्व्या भवन्तीति लौकिकेष्वप्ये-तद्यथेन्द्राग्नी पितापुत्राविति यथोएतद्ब्राह्मणेन रूपसपन्ना विधीयन्त इत्युदितानुवादः स भवति यथो एतदनुपपन्नार्था भवन्तीत्याम्नाय-वचनादहिंसा प्रतीयेत यथोऽएतद्विप्रतिषिद्धार्था भवन्तीति लौकिके-ष्वप्येतद्यथाऽसपत्नोऽय ब्राह्मणोऽनमित्रो राजेति यथो एतज्जानन्तं संप्रेष्यतीति जानन्तमभिवादयते जानते मधुपर्क प्राह यथो एतद-दितिः सर्वमिति लौकिकेष्वप्येतद्यथा सर्वरसा अनुप्राप्ताः पानीयमिति यथो एतदविस्पष्टार्था भवन्तीति नैष स्थाणोरपराधो यदेनमन्धो न पश्यति पुरुषापराधः स भवति यथा जानपदीषु विद्यातः पुरु(षवि-शे)षो भवति पारोवर्यवित्सु तु खलु वेदितृषु भूयोविद्यः प्रशस्यो भवति (५) ॥ १६ ॥ * ॥ इति प्रथमाध्यायस्य पञ्चमः पादः ॥ * ॥१॥५॥

अथापीदमन्तरेण पदविभागो न विद्यते। अवसाय पद्वते रुद्र मृळेति पद्वत्स्व गावः पथ्यदनमवतेर्गत्यर्थस्यासौनामकरणस्तस्मान्नावगृह्णन्त्य-वसायाश्वानिति स्यतिरुपसृष्टो विमोचने तस्मादवगृह्णन्ति दूतो निर्ऋत्या इदमाजगामेति पञ्चम्यर्थप्रेक्षा वा षष्ठ्यर्थप्रेक्षा वाः कारान्त परो निर्ऋत्या आचक्ष्वेति चतुर्थ्यर्थप्रेक्षैकारान्तं परः सन्निकर्षः संहिता पदप्रकृ-तिः संहिता पदप्रकृतीनि सर्वचरणानां पार्षदान्यथापि याज्ञे दैवतेन बहवः प्रदेशा भवन्ति तदेतेनोपेक्षितव्यं ते चेद्ब्रूयुर्लिङ्गज्ञा अत्र स्म इति । इन्द्रं न त्वा शवसा देवता वायु पृणन्तीति वायुलिङ्ग चेन्द्रलिङ्गं चाग्नेये मन्त्रेऽग्निरिव मन्यो त्विषितः सहस्वेति तथाग्निर्मान्यवे मन्त्रे त्विषितो ज्वलितस्त्विषिरित्यप्यस्य दीप्तिर्नाम भवत्यथापि ज्ञानप्रशंसा भवत्यज्ञाननिन्दा च (१) ॥ १७ ॥

स्थाणुरयं भारहारः किलाभूदधीत्य वेदं न विजानाति योऽर्थम्। यो-ऽर्थज्ञ इत्सकलं भद्रमश्नुते नाकमेति ज्ञानविधूतपाप्मा। यद्गृहीतमविज्ञातं

निगदेनैव शब्यते। अनग्नाविव शुष्कैधो न तज्ज्वलति कर्हिचित्। स्थाणुस्तिष्ठतेरर्थोऽर्तेररणस्थो वा (२) ॥ १८ ॥

उत त्वः पश्यन्न ददर्श वाचमुत त्वः शृण्वन्न शृणोत्येनाम्। उतो त्वस्मै तन्वं१ विसस्रे जायेव पत्य उशती सुवासाः ॥ अप्येकः पश्यन्न पश्यति वाचमपि च शृण्वन्न शृणोत्येनामित्यविद्वांसमाहार्धमप्येकस्मै तन्वं विसस्र इति स्वमात्मानं विवृणुते ज्ञानं प्रकाशनमर्थस्याहानया वाचोपमोत्तमया वाचा जायेव पत्ये कामयमाना सुवासा ऋतुकालेषु सुवासाः कल्याणवासाः कामयमाना ऋतुकालेषु यथा स एनां पश्यति स शृणोतीत्यर्थज्ञप्रशंसा तस्योत्तरा भूयसे निर्वचनाय (३) ॥ १९ ॥

उत त्वं सख्ये स्थिरपीतमाहुर्नैनं हिन्वन्त्यपि वाजिनेषु। अधेन्वा चरति माययैष वाचं शुश्रुवाँ अफलामपुष्पाम् ॥ अप्येकं वाक्सख्ये स्थिरपीतमाहू रममाणं विपीतार्थं देवसख्ये रमणीये स्थान इति वा विज्ञातार्थं यं नाप्नुवन्ति वाग्ज्ञेयेषु बलवत्स्वप्यधेन्वा ह्येष चरति मायया वाक्प्रतिरूपया नास्मै कामान्दुग्धे वाग्दोह्यान्देवमनुष्यस्थानेषु यो वाचं श्रुतवान्भवत्यफलामपुष्पामित्यफलास्मा अपुष्पा वाग्भवतीति वा किंचित्पुष्पफलेति वार्थं वाचः पुष्पफलमाह-याज्ञदैवते पुष्पफले देवताध्यात्मे वा (४) साक्षात्कृतधर्माण ऋषयो बभूवुस्तेऽवरेभ्योऽसाक्षात्कृतधर्मभ्य उपदेशेन मन्त्रान्संप्रादुरुपदेशाय ग्लायन्तोऽवरे बिल्मग्रहणायेमं ग्रन्थं समाम्नासिषुर्वेदं च वेदाङ्गानि च बिल्मं भिल्मं भासनमिति वै तावन्तः समानकर्माणो धातवो धातुर्दधातेरेतावन्त्यस्य सत्त्वस्य नामधेयान्येतावतामर्थानामिदमभिधानं नैघण्टुकमिदं देवतानाम प्राधान्येनेदमिति तद्यदन्यदैवते मन्त्रे निपतति नैघण्टुकं तत्। (५) अश्वं न त्वा वारवन्तम्। अश्वमिव त्वा वालवन्तं वाला दंशवारणार्था भवन्ति दंशो दशतेः। मृगो न भीमः कुचरो गिरिष्ठाः। मृग इव भीमः कुचरो गिरिष्ठा मृगो मार्ष्टेर्गतिकर्मणो भीमो बिभ्यत्यस्माद्भीष्मोऽप्येतस्मादेव कुचर इति चरतिकर्म कुत्सितमथ चेद्देवताभिधानं क्वायं न चरतीति गिरिष्ठा गिरिस्थायी गिरिः पर्वतः समुद्गीर्णो भवति पर्ववान्पर्वतः पर्व

पुनः पृणातेः प्रीणातेर्वार्धमासपर्व देवानस्मिन्प्रीणन्तीति तत्प्रकृतीतरत्संधिसामान्यान्मेघस्थायी मेघोऽपि गिरिरेतस्मादेव तद्यानि नामानि प्राधान्यस्तुतीनां देवतानां तद्दैवतमित्याचक्षते तदुपरिष्टाद्व्याख्यास्यामो नैघण्टुकानि नैगमानीहेह (६) ॥ २० ॥ * ॥ इति प्रथमाध्यायस्य षष्ठः पादः ॥ १ ॥ ६ ॥

(समाम्नायस्तत्र चतुष्टयमतोऽन्येऽर्थे निपाता वायुर्वात्वा नर्नूनं नूनं सा त ऋचां स्योक्षेण्वन्तो निर्ऋंरकासो हविर्भिरितीमान्यर्थापि यो येथो हिन्यर्थापीदमर्थवन्तोऽर्थापीदं स्थाणुरयमुतं त्वः पश्यन्नुतं त्वं सख्ये विंशतिः) ॥ इति निरुक्तपूर्वषट्के प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

द्वितीयोऽध्यायः।

अथ निर्वचनं तद्येषु पदेषु स्वरसंस्कारौ समर्थौ प्रादेशिकेन गुणेनान्वितौ स्यातां तथा तानि निर्ब्रूयादथानन्वितेऽर्थेऽप्रादेशिके विकारेऽर्थनित्यः परीक्षेत केनचिद्वृत्तिसामान्येनाविद्यमाने सामान्येऽप्यक्षरवर्णसामान्यान्निर्ब्रूयान्नत्वेव न निर्ब्रूयान्न संस्कारमाद्रियेत विशयवत्यो हि वृत्तयो भवन्ति यथार्थं विभक्तीः संनमयेत्प्रत्तमवत्तमिति धात्वादी एव शिष्येते (१) अथाप्यस्तेर्निवृत्तिस्थानेष्वादिलोपो भवति स्तः सन्तीत्यथाप्यन्तलोपो भवति गत्वा गतमित्यथाप्युपधालोपो भवति जग्मतुर्जग्मुरित्यथाप्युपधाविकारो भवति राजा दण्डीत्यथापि वर्णलोपो भवति तत्त्वा यामीत्यथापि द्विवर्णलोपस्तृच इत्यथाप्यादिविपर्ययो भवति ज्योतिर्घनो बिन्दुर्वाट्य इत्यथाप्याद्यन्तविपर्ययो भवति स्तोका रज्जुः सिकतास्तर्क्वित्यथाप्यन्तव्यापत्तिर्भवति (२) ॥ १ ॥

ओघो मेघो नाधो गाधो वधूर्मध्वित्यथापि वर्णोपजन आस्थद्वारो भरूजेति तद्यत्र स्वरादनन्तरान्तस्थान्तर्धातुर्भवति तद्द्विप्रकृतीनां स्थानमिति प्रदिशन्ति तत्र सिद्धायामनुपपद्यमानायामितरयोपपिपादयिषेत्तत्राप्येकेऽल्पनिष्पत्तयो भवन्ति तद्यथैतदूतिर्मृदुः पृथुः पृषतः कुणारुमित्यथापि भाषिकेभ्यो धातुभ्यो नैगमाः कृतो भाष्यन्ते दमूनाः क्षेत्रसाधा इत्य

थापि नैगमेभ्यो भाषिका उष्णं घृतमित्यथापि प्रकृतय एवैकेषु भाष्यन्ते विकृतय एकेषु (३) शवतिर्गतिकर्मा कम्बोजेष्वेव भाष्यते कम्बोजाः कम्बलभोजाः कमनीयभोजा वा कम्बलः कमनीयो भवति विकारमस्यार्येषु भाषन्ते शव इति दातिर्लवनार्थे प्राच्येषु दात्रमुदीच्येष्वेवमेकपदानि निर्ब्रूयादथ तद्धितसमासेष्वेकपर्वसु चानेकपर्वसु च पूर्वं पूर्वमपरमपरं प्रविभज्य निर्ब्रूयाद्दण्ड्यः पुरुषो (दण्डपुरुषो) दण्डमर्हतीति वा दण्डेन संपद्यत इति वा दण्डो ददतेर्धारयतिकर्मणोऽक्रूरो ददते मणिमित्यभिभाषन्ते दमनादित्यौपमन्यवो दण्डमस्याकर्षतेति गर्हायां (४) कक्ष्या रज्जुरश्वस्य कक्षं सेवते कक्षो गाहतेः क्स इति नामकरणः ख्यातेर्वानर्थकोऽभ्यासः किमस्मिन्ख्यानमिति कषतेर्वा तत्सामान्यान्मनुष्यकक्षो बाहुमूलसामान्यादश्वस्य ॥ २ ॥

राज्ञः पुरुषो राजपुरुषो राजा राजतेः पुरुषः पुरिषादः पुरिशयः पूरयतेर्वा पूरयत्यन्तरित्यन्तरपुरुषमभिप्रेत्य । यस्मात्परं नापरमस्ति किंचिद्यस्मान्नाणीयो न ज्यायोऽस्ति किंचित् । वृक्षइव स्तब्धो दिवि तिष्ठत्येकस्तेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वमित्यपि निगमो भवति (५) विश्वकद्राकर्षो वीति च कद्र इति श्वगतौ भाष्यते द्रातीति गतिकुत्सना कद्रातीति द्राति कुत्सना चकद्राति कद्रातीति सतोऽनर्थकोऽभ्यासस्तदस्मिन्नस्तीति विश्वकद्रः । कल्याणवर्णरूपः कल्याणवर्णस्येवास्य रूपं कल्याणं कमनीयं भवति वर्णो वृणोते रूपं रोचतेरेवं तद्धितसमासान्निर्ब्रूयान्नैकपदानि निर्ब्रूयान्नावैयाकरणाय नानुपसन्नायाऽनिदंविदे वा नित्यं ह्यविज्ञातुर्विज्ञानेऽसूयोपसन्नाय तु निर्ब्रूयाद्यो वाऽलं विज्ञातुं स्यान्मेधाविने तपस्विने वा (६) ॥ ३ ॥

वि॒द्या ह॒ वै ब्रा॒ह्म॒णमा॒ज॒गा॒म॒ गोपा॑य मा॒ शेव॒धिष्टे॒ऽहम॑स्मि । अ॒सू॒य॒का॒या॒नृ॒ज॒वे॒ऽय॒ता॒य॒ न मा॑ ब्रू॒या वी॒र्य॑वती॒ तथा॑ स्याम् ॥ य आ॒तृ॒णत्त्य॒वित॑थेन॒ कर्णा॑वदुः॒खं कु॒र्व॑न्न॒मृतं॑ संप्र॒यच्छ॑न् । तं म॑न्ये॒त पि॒तरं॑ मा॒तरं॑ च॒ तस्मै॒ न द्रु॑ह्ये॒त्कत॒मच्च॒ना॒ह ॥ अ॒ध्या॒पि॒ता ये॒ गु॒रुं नाद्रि॑यन्ते॒

विप्रो वाचा मनसा कर्मणा वा । यथैव ते न गुरोर्भोजनीयास्तथैव तान्न भुनक्ति श्रुतं तत् ॥ यमेव विद्या शुचिमप्रमत्तं मेधाविनं ब्रह्मचर्योपपन्नम् । यस्तेन द्रुह्येत्कतमच्चनाह तस्मै मा ब्रूया निधिपाय ब्रह्म-(न्निधिपाय ब्रह्म)न्निति निधिः शेवधिरिति (७) ॥ ४ ॥ * ॥ इति द्वितीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ २ ॥ १ ॥ शुभमस्तु ॥

निरुक्तविवृतिः।

प्रथमोऽध्यायः।

श्रीमदाचार्यपदाम्भोजद्वन्द्वं वन्देऽर्थसिद्धये ।
निरुक्तविवृतिं लघ्वीं ब्रुवे दुर्गमतं यथा ॥ १ ॥
श्रीमदाचार्यदुर्गोक्तिर्दुर्गमा विदुषामपि ।
इति व्युत्पित्समानानां प्रवृत्त्यै यत्नवानहम् ॥ २ ॥
दृष्ट्वा दुर्गवचोक्तिं स्फुटं विज्ञास्यते यथा ।
इति कश्चिद्विस्तरं मे क्षस्यन्ति गुणग्राहकाः ॥ ३ ॥

अथ तत्रभवान्भगवान्यास्कमुनिरल्पायुषोऽल्पमेधसो जनाञ्जनिष्यमाणानेक्षीणेन तपोविज्ञानेनावेक्ष्य तदनुजिघृक्षया साक्षात्कृतधर्मभ्यो महर्षिभ्य उपदेशेन मन्त्रार्थमुपश्रुत्य श्रुतर्षिभिर्व्याख्यार्थसामर्थ्यादभिधेयानुनीय मन्त्रार्थपरिज्ञानाय छन्दोभ्यः समाहृत्य समाहृत्य समाम्नातं पञ्चाध्यायीशास्त्रसमहभावेनैकस्मिन्नाम्नाये ग्रन्थीकृतं गवादिदेवपत्न्यन्तं वैदिकशब्दसमुदायं निघण्टुपरनामकं काण्डत्रयविभागेन व्याचिख्यासु

१ कुतोऽप्यप्रतिहतेन, अनागतार्थदर्शिनेति यावत्।

२, ऋषिशब्दार्थो वक्ष्यते ऋषिर्दर्शनादिति (नि० नै० २–३–२) तदर्थोऽपि वक्ष्यते (नि० नै० १–६–५) तत्र ये साक्षात्कृतधर्माणस्तेभ्य उपदेशेन श्रुत्वा पश्चादे ऋषयो बभूवुस्ते ऋषिभ्यः श्रुतधर्मत्वाच्छ्रुतर्षय इत्युच्यन्ते।

३ अथैतां पञ्चाध्यायीमभिप्रेत्य–"सैषा छन्दोऽवयवभूता छन्दोधर्मिण्येव यथाऽयथापन्नाऽपि गौर्गोधर्मा इति' दुर्गवृत्त्या निघण्टोश्छन्दस्त्वमभ्याहृतमुक्तं भवति। यथा (च) अयथापन्ना अप्रकृतविपन्ना पर समान्यविपन्ना सती यूथपरिभ्रष्टा गौर्गोधर्मा एव नहि तस्या यूथपरिभ्रष्टत्वेन गोत्वं नष्टम्। तथैव छन्दोभ्यः समाहृता एषा पञ्चाध्यायी छन्द एव। नह्यस्याः समाहरणत एव छन्दस्त्वं तिरोभूतेति हि तदाशयः॥

४. नैघण्टुक,नैगम,दैवतमित्येवम्। एतेषां लक्षणादिकमग्रे (नि० नै० १ ६ ५ ६) स्फुटीभविष्यति। उक्तं चोपक्रमणिकाभाष्यकृद्भिः। "आद्यं नैघण्टुकं काण्डं द्वितीयं नैगमं तथा। तृतीयं दैवतं चेति समाम्नायस्त्रिधा स्मृतः॥ गौराद्यपारपर्यन्तमाद्यं नैघण्टुकं मतम्। जहाद्युल्बमृबीसान्तं नैगमं संप्रचक्षते। अग्न्यादिदेवपत्न्यन्तं दैवतं काण्डमुच्यते॥ इति॥ ननु सर्वत्र प्रथादौ

1 तथाप्युक्तम् "अग्न्यादिर्देवीऊर्जाहुत्यन्त· क्षितिगतो गणः। वाय्वादयो भगान्ताः स्युरन्तरिक्षस्थदेवताः॥ सूर्यादिर्देवपत्न्यन्ता द्युस्थानदेवता इति। गवादिदेवपत्न्यन्तं समाम्नायमधीयते" इति॥

प्रतिजानीते। **समाम्नायः समाम्नातः स व्याख्यातव्य इति।** अथास्य व्याख्यानम्॥

मङ्गलाचरणं शिष्टाचारानुमितश्रुतिसंमतं वदन्न यास्कमुनिः किमिति नानुष्ठितवानिति चेन्न। "आशीर्वादनमस्कारवस्तुनिर्देशभेदतः। मङ्गलं त्रिविधं प्रोक्तं ग्रन्थादौ तत्फलावह" मित्यभियुक्तोक्तरीत्या त्रिविधस्य तस्यैकतमरूपेणात्रापि सत्त्वात्तत्राशीर्वादनमस्काराभ्यामेव मङ्गलं भवतीति नियमः। येन हि ग्रन्थस्य बीजभूतं वस्तु निर्दिश्यते तदपि मङ्गलम्। यथा महाकाव्येषु। प्रकृते च तदेव समीचीनमित्यनुसन्धेयं धीधनैरित्यलमलमक्षरक्षरणेन॥

१ अनेदमवधेयम्। शास्त्रारम्भे विषय–प्रयोजन–संबन्धा–ऽधिकारिणो निर्वाचनं प्रेक्षावत्प्रवृत्तिप्रयोजकं, प्रवृत्तौ हि तेषां बलवदनिष्टाननुबन्धित्वविशिष्टेष्टसाधनताज्ञानं जनकं "मिदं मदिष्टसाधन"मिति। तथा कृतिसाध्यताज्ञानमपि "इदं मत्कृतिसाध्य"मिति। तयोश्च विषयनिर्धयेदमिति विषयज्ञानं, इष्टमिति प्रयोजनज्ञानं, साधनं साध्यमित्येव संबन्धज्ञानं, मदिति चाधिकारिज्ञानं जनकमिति जनकजनकत्वात्प्रयोजकमित्युच्यते। ग्रन्थमुख्यानुगतरूपं तु ग्रन्थाध्ययनप्रवृत्तिप्रयोजकज्ञानविषयत्वमिदमेव च ग्रन्थारम्भेऽनुबध्यमानत्वादनुबन्धत्वम्। एतन्निर्वाचनमन्तरा शास्त्रमारभ्यमाणं न प्रेक्षावद्भिरादृतं स्यात्। तदेतदत्र व्याख्यानमस्य निघण्टुपदस्योत्पादनमुखेन प्रथमाध्यायचतुर्थपादान्तेन ग्रन्थसन्दर्भेण विषयरक्षणमुच्यते। अथापीदमन्तरेणेत्यादिना (नि० १–५–१) तु शास्त्रारम्भप्रयोजनकथनमारभ्यते। अधिकारिलक्षणं तु नावैयाकरणायेत्यादिना (नि० २–१–६) वक्ष्यते। अनयोः (प्रयोजनाधिकारिलक्षणयोः) मध्ये यत्किंचिद्वक्ष्यते तत्प्रयोजनाङ्गत्वेनैवाख्यायते। संबन्धस्तु शास्त्रविषययोः प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावः। विषयप्रयोजनयोश्च साध्यसाधनभाव इत्येवमनुक्तोऽप्यभ्यूहितुं शक्यत इति न स्ह त्रुटितो दोष इति॥

२. व्याख्यानं च, 'पदच्छेदः पदार्थोक्तिर्विग्रहो वाक्ययोजनम्। आक्षेपोऽथ समाधानं व्याख्यानं षड्विधं स्मृत' मित्युक्तलक्षणं षट्प्रकारकम्॥

---

1 तत्प्रत्यभावदर्शिस्यति पाठः क्वचित्॥

2 ग्रन्थः शास्त्रं तदेकदेशो वा प्रकरणाद्यात्मकः। अभीष्टदैवतप्रयोजनोद्देशेन प्रवृत्तवाक्यसमुदायो हि ग्रन्थः॥

3 तथाचोक्तम्। ज्ञातो विषयसंबन्धौ यथैवार्थाधिकारिणौ।
अभ्यासार्थेयो भवेद्ग्रन्थः व्याख्येयं तदुदाहृतम्॥ १॥ इति॥

*श्लोकवार्तिकसारः–सिद्धार्थं सिद्धसंबन्धं श्रोतुं श्रोता प्रवर्तते।
शास्त्रादौ तेन वक्तव्यः संबन्धः सप्रयोजनः॥ २॥
सर्वस्यैव हि शास्त्रस्य कर्मणो वापि कस्यचित्।
यावत्प्रयोजनं नोक्तं तावत्तत्केन गृह्यताम्॥ ३॥
अनिर्दिष्टफलं सर्वं न प्रेक्षापूर्वकारिभिः।
शास्त्रमाद्रियते तेन वाच्यमग्रे प्रयोजनम्॥ ४॥

तत्र तावत्सप्तदशावान्तरखण्डवाक्यात्मके प्रथमखण्डसूत्रे—

समाम्नायः समाम्नातः ॥ १ ॥ इत्यादिमं वाक्यम् ॥ **अस्यायमर्थः ।**

सं-सम्यक्+आ-मर्यादया+म्नायतेऽभ्यस्यतेऽयमित्यर्थे समाङ्-पूर्वान्म्नातेरभ्यासार्थकात्कर्मणि 'अकर्तरिच कारके' (पा. ३-३-१९) इति घञ्प्रत्ययः । 'आतोयुक्'-(पा. ७-३-३३) ति युक् । गवादिर्देवपत्न्यन्तो वैदिकशब्दसमुदायः **समाम्नाय** इत्युच्यते । स च **समाम्नातः** । ऋषिभिः प्राग्भवीयैर्मन्त्रार्थपरिज्ञानायोदाहरणभूतः । पञ्चाध्यायीशास्त्रसङ्ग्रहभावेनैकस्मिन्नाम्नाये निघण्ट्वपरनामके ग्रन्थीकृत इति ॥

तस्य किमित्यपेक्षायामाह—

स व्याख्यातव्यः ॥ २ ॥ स योऽसमाम्नातश्छन्दस्येवावस्थितोऽर्णवादिरन्यैर्वा नैरुक्तैर्यः समाम्नातः स एष उभयलक्षणोऽपि **व्याख्यातव्यः** वि-विभज्य+इमा-

---

१. वाक्यं च 'सुप्तिङन्तचयो वाक्यं क्रिया वा कारकान्विता' इत्युक्तलक्षणम् । अत्र सुप्तिङन्तचय इति सुबन्तचयः तिङन्तचयः सुप्तिङन्तचय इत्यर्थः । तदेतत्त्रिविधमप्यत्र निर्दिष्टमस्ति क्रमेण । इद च सुबन्तचयात्मकमनन्तरमपि (द्वितीय) तदेव ॥

२. अतएवास्य समाम्नायत्वं नवचतुर्गार्ग्यैः कृतस्य ग्रन्थस्य समाम्नायत्वमुपपद्यते । वक्ष्यते चाप्यस्यैव समाम्नायत्वं "अवरे बिल्मग्रहणायेमं ग्रन्थं समाम्नासिषु"रिति ॥ अस्य ग्रन्थीकृत इत्यनेनान्वयः ।

३. अत्र दुर्ग आह—कथमेतद् गम्यते असमाम्नातव्याख्यानमप्यभिप्रेतमिति ? समाम्नानार्हाणां वा किमर्थमसमाम्नानमिति ? उच्यते निर्वचनलक्षणोपदेशात् । निर्वचनप्रसक्तानां च मृगकर्णदक्षिणालक्ष्मीनिघण्टुभद्राधःशब्दप्रभृतीनामेवमादीनां निर्वचनोपदेशाद् ज्ञायतेऽसमाम्नातव्याख्यानमप्यत्राभिमतमिति । यत्पुनरेतदुक्तं समाम्नानार्हाणां वा किमर्थमसमाम्नानमिति । अत्र ब्रूमः । नहि समाम्नानार्हाणामन्तोऽस्ति । तेषां सर्वेषां समाम्नाने शास्त्रान्त एव न स्यात् । अतश्चाध्ययनश्रवणज्ञानशक्तिहानदोषः प्रसज्येत । शक्यश्च तावल्लक्षणोद्देशोदाहरणभूतनिघण्टुशब्दसमवायेनाधीतवेदेन भाविना तपस्विना लक्षणविनियोगार्षच्छन्दोदैवतनिदानविदाभियुक्तेनागमवता मन्त्रार्थोऽभ्यूहितुमित्येतावानेव निघण्टुशब्दसमुदायः समाम्नातः । तस्मादुपपन्नमसमाम्नातव्याख्यानमपि अत्राभिमतमिति । असमाम्नानं च सर्वेषां शास्त्रातिगौरवभयादिति ॥

शास्त्रस्य च फले ज्ञाते तत्प्राप्त्याशावशीकृताः ।
प्रेक्षावन्तः प्रवर्तन्ते तेन वाच्यं प्रयोजनम् ॥ ५ ॥
यावत्प्रयोजनेनास्य सम्बन्धो नाभिधीयते ।
असंबद्धप्रलापित्वाद्भवेत्तावदसङ्गतिः ॥ ६ ॥
तस्माद्व्याख्याङ्गमिच्छद्भिः सहेतुः सप्रयोजनः ।
शास्त्रावतारसंबन्धो वाच्यो नान्योऽस्ति निष्फलः ॥ ७ ॥ इति ॥

अत्र हेतुप्रयोजनयोर्युगपदाम्नानं हेतुशब्दस्य कारणवचनत्वात्पूर्वं हि कारणं वाच्यं तदेव हि फलभावेन विपरिणंस्यते । यथात्र "अथापीदमन्तरेणे" त्यादिनोक्तं, मिदं त्ववान्तरप्रयोजनं परमप्रयोजनं तु कैवल्यप्राप्तिर्निष्कामकृतयथावत्कर्मद्वारेति वक्ष्यतेऽत्र (१-६) तृतीयखण्डान्ते ॥

न्यत्र नामानि, इमान्याख्यातानि, इमे उपसर्गाः, इमे निपाताः, इदं सामान्यलक्षणं, इदं विशेषलक्षणम्, इमान्येकार्थानि, इमान्यनेकार्थानि, इमान्यवगतसंस्काराणि, इमान्यनवगतसंस्काराणि, इदमभिधानं, इदमभिधेयवचनम्, इदमभिधानस्य निर्वचनमित्येवंविधया आ–मर्यादया=परिपाट्या यथा समाम्नातम् आख्यातव्यो निर्वक्तव्य इत्यर्थः ॥

तमिमं समाम्नायं निघण्टव इत्याचक्षते ॥ ३ ॥ तं–पूर्वोक्तरूपम् इमं–निरुच्यमानलक्षणं च **समाम्नायं** समाम्नायपदप्रतिपाद्यं **निघण्टव इति**—निघण्टुपदप्रतिपाद्यम**ाचक्षते**–कथयन्ति । अन्येऽप्याचार्या इति शेषः । निपातेनेतिना कर्मण उक्तत्वान्न द्वितीया । विधेयत्वाच्चासमानवचनैता न दोषायेति बोध्यम् ॥

निघण्टुशब्दव्युत्पिपादयिषया पृच्छति—

निघण्टवः कस्मात् ? ॥ ४ ॥ इति ।

निर्विवक्षयोत्तरयति—

निगमा इमे भवन्ति ॥ ५ ॥ इति । नि–निश्चयेनाधिकं वा निगूढार्था वा (एते परिज्ञाताः सन्तो) मन्त्रार्थान्गमयन्ति बोधयन्तीति **निगमा**–निगमसंज्ञकाः सन्तो निघण्टव एव **इमे** गवादयो **भवन्ति** ॥

कुतो यत एते—

छन्दोभ्यः समाहृत्य समाहृत्य समाम्नाताः ॥ ६ ॥

छन्दांसि मन्त्रास्तेभ्य (उपलक्षितसामर्थ्योः) **समाहृत्य समाहृत्या**भीक्ष्णमेकीकृत्य **समाम्नाता** उक्ता ग्रन्थीकृता इति यावत् । अत इति शेषः ॥

ते निगन्तव एव सन्तो निगमनान्निघण्टव उच्यन्त इत्यौपमन्यवः ७

ये पूर्वमुपदर्शितास्ते उभये अपि **निगमना**न्मन्त्रार्थनिगमयितृत्वाद्धेतो**र्निगन्तवो** निगमयितारः (निश्चयेनार्थावगतिकरा.) **एव** एते संपन्ना वर्णविपर्ययवर्णव्यापत्त्यादिनिदर्श–(निर्वचन–) लक्षणेनातिपरोक्षतामापादिताः **सन्तो निघण्टव उच्यन्त, इति औपमन्यव** आचार्यो मन्यते इति शेषः । त्रिविधा हि शब्दा भवन्ति प्रत्यक्षवृत्तयः परोक्षवृत्तयोऽतिपरोक्षवृत्तयश्च । तत्रोक्तक्रियाः प्रत्यक्षवृत्तयः । अन्तर्लीनक्रियाः परोक्षवृत्तयः । अविज्ञातक्रिया अतिपरोक्षवृत्तयः ॥ तेष्वेव विशिष्य निर्वचनाभ्यु-

---

१. यद्वा ॥ पूर्वैः समाम्नातमिममत्र (गवादिदेवपत्न्यन्तशब्दसमुदाये) समाम्नातं च ॥

२. या विशेष्येषु दृश्यन्ते लिङ्गसंख्याविभक्तयः । प्रायस्ता एव कर्तव्याः समानार्थे विशेषणे ॥ इति वचनव्यवस्थितो प्राय-पदोपादानात् ॥

३. अन्यैः समाम्नाता अगवादयः अत्र (गवादिदेवपत्न्यन्ते शब्दसमुदाये) वा समाम्नाताः ॥

४. तथाचोक्तम् । वर्णागमो वर्णविपर्ययश्च द्वौ चापरौ वर्णविकारनाशौ ।
धातोस्तदर्थातिशयेन योगस्तदुच्यते पञ्चविधं निरुक्तम् ॥ १ ॥ इति ॥

प्रकृतं च नि–पूर्वाद्गमेरौणादिकस्तुन्प्रत्ययः । मकारस्थाने घकारस्तकारस्थाने च टकारः पृषोदरादित्वात् ॥

५. उपगमन्युरुपमन्युस्तस्यापत्यमौपमन्यवः । कीर्तिमथनार्थमौपमन्यवग्रहणम् ॥

पायसस्मात्परोक्षवृत्तितामापाद्य प्रत्यक्षवृत्तिना शब्देन निर्वक्तव्या –तद्यथा "निघण्टव" इत्यतिपरोक्षवृत्ति, "निगन्तव" इति परोक्षवृत्ति, "निगमयितार" इति प्रत्यक्षवृत्ति । यस्मान्निगमयितार एवे निगन्तव इति निघण्टव इत्युच्यन्ते । एवमन्यत्राप्यूहम् ॥

तमेव निघण्टुशब्दमन्यथा निर्वक्ति—

अपिवा हननादेव स्यु समाहता भवन्ति ॥ ८ ॥

वाशब्दोऽत्र चार्थे, **अपिचाऽऽहननादेव** निघण्टव **स्युन** । निगमनात् । कुतो यत इमेऽत्र (एतस्मिन्पञ्चाध्यायीयाम्नायसङ्ग्रहे) **समाहता**. स–सम्यक् आ–मर्यादया हता पाठिता **भवन्ति** । तस्मात्समाहननक्रियायोगात्समाहन्तव एव एते सपना उपसर्गव्यत्ययोपसर्गाध्याहारवर्णव्यापत्तिभिरतिपरोक्षवृत्तितामापादिता सन्तो निघण्टव इत्युच्यन्ते । प्रसिद्धश्च पाठार्थ हन्ते प्रयोग । ब्राह्मणे इदमाहत, सूत्रे इदमाहतमित्यादिषु ॥

प्रकारान्तरेण निर्वक्ति—

यद्वा समाहृता भवन्ति ॥ ९ ॥

यदित्यव्यय यस्मादित्यर्थकम्। यस्माद्वा एते **समाहृता भवन्ति** छन्दोभ्य स्तस्मात्समाहरणक्रियायोगात्समाहर्तव एव एते सपना पूर्ववदेवोपसर्गव्यत्ययादिक्रमेणातिपरोक्षवृत्तितामापादिता सन्तो निघण्टव इत्युच्यन्ते । एवमेष निघण्टुशब्दो गमेर्वैकोपसर्गाद्धन्तिहरतिभ्या वाद्व्युपसर्गाभ्यां निरुक्त । एवमन्यत्रापि एकशब्दोऽनेकक्रियाभिर्निर्वक्तव्य । यथोक्त वार्तिककृता ।

यावतामेव धातूना लिङ्ग रूढिगत भवेत् ।
अर्थश्चाप्यभिधेयस्थस्तावद्भिर्गुणविग्रह ॥ इति ॥

एतावता ग्रन्थसंदर्भेण समाम्नायो निघण्टव इति समाम्नायशब्दपर्यायप्रसक्तस्य निघण्टुशब्दस्य व्युत्पत्तिरुक्ता नतु निघण्टुशब्दस्यार्थतत्त्वमवधारित तदवधारणाय वाक्यमारभमति—

तद्यान्येतानि चत्वारि पदजातानि नामाख्याते चोपसर्गनिपाताश्च तानीमानि भवन्ति ॥ १० ॥

तत्—निघण्टुशब्दार्थतत्त्वम् अवधार्यत इति शेष । किंपुनस्तत् **यान्येतानि**

---

१. विद्यमानमपि निगमनमविवक्षितमस्मिन्पक्षे, अनेकक्रियायोगेऽपि हि सति काञ्चिदेव क्रियामादाय नामधेयप्रतिलम्भो भवति ॥

२ अर्थस्य प्राधान्यादर्थनिर्वचनवशेन शब्दविपरिणामोऽत्र दर्शित । उत्तरत्राप्ययमेव क्रमो द्रष्टव्य ।

३. सम स्थाने नीत्वय नियुक्त दर्शयिष्यति चैत—(उपसर्गव्यत्यय–) त्रिरिलेप समित्यस्य स्थाने इति । आङविद्यमान एवाध्याहृतो मर्यादार्थप्रकाशनाय । हन्ते, पाठार्थे वर्तमानस्यानेकार्थ वाद्धातूना, वर्णव्यापत्त्या हकारस्थाने घकार ।

चत्वारि पदजातानि या एताश्चतस्र पदजातयं । पदसामान्यानि (पदगणा) 'जातिर्जात च सामान्यमि'त्यमर । लोके वेदे चेति शेष । तद्भेदानाह—**नामाख्याते चोपसर्गनिपाताश्चेति, तानीमानि** निघण्टुसज्ञकानि **भवन्ति** । इमानि चत्वार्यवे पदजातानि सन्त्यस्मिञ्छास्त्रे इत्यर्थं ।

तत्र नामाख्यातयोर्निपातोपसर्गनिरपेक्षयोरपि अर्थाभिधायकत्वाद्वाच्यार्थेनार्थवत्त्वाच्च प्राधान्यात्पूर्वमभिधानम् । निपातोपसर्गयोश्च नामाख्यातनिरपेक्षयोरर्थाभावाद्द्योत्यार्थेनैवार्थवत्त्वाच्चाप्राधान्यात्पश्चादभिधानम् । "नामाख्याते" इति समासेनाभिधानमितरेतराकाङ्क्षित्वप्रदर्शनाय । नाम्न पूर्वनिपातोऽल्पाच्तरत्वात् नामपदयाच्यार्थाश्रयक्रियोपलक्ष्यत्वाच्चाख्यातस्य पश्चान्निपात । उपसर्गनिपातानामुभयेषामपि नामाख्यातयोरर्थविशेषद्योतकत्वरूपसमानकार्यकारित्वात्सामर्थ्यमिति समास । उपसर्गाणामाख्यातसहयोगित्वादनन्तरमभिधानम् । परिशेषाणा निपाताना पश्चात् । अपरिमिताश्च निपाता इति ।

तत्रैतन्नामाख्यातयोर्लक्षणं प्रदिशन्ति ॥ ११ ॥

तत्र—तस्मिन् लोकवेदप्रसिद्धे पदचतुष्टये (निघण्टुशब्दसमानसज्ञोपलक्षिते) ये तावन्नामाख्याते तयोस्तावदेतल्लक्षणं दिशन्ति प्र-प्रकर्षेण (इद नाम्ना लक्षणमिदमाख्यातस्येत्येव विभज्य) दिशन्ति उपदिशन्ति । आचार्या इति शेष । तल्लक्षण च समाम्नातासमाम्नातोभयसङ्ग्रहार्थैव । यथोक्तम्—

ऋषयो ह्युपदेशेन नान्त यान्ति पृथक्त्वश ।
लक्षणेन तु सिद्धानामन्त यान्ति विपश्चित ॥ १ ॥ इति ।

तल्लक्षणस्वरूपमाह—

✓भावप्रधानमाख्यातं सत्त्वप्रधानानि नामानि ॥ १२ ॥

---

१ नाम जाति स्त्रीपुनपुसकप्रविभागेन नानासुबन्तपदव्यक्तिगता, एवमाख्यातजात कर्तृवचन, भाववचन, कर्मवचन,–प्रविभागेन नानातिङन्तपदव्यक्तिगता । उपसर्गजात रागादि निपातजातिश्चेवादि । इति व्यक्ततरमुपपादयिष्यते ।

२. उद्देशेनैव चतुर्णामवगमो कण्ठतश्चत्वारीत्युक्ति परिसंख्यार्थे चत्वार्यवेति । यथा–

पञ्च पञ्चनखा भक्ष्या पञ्चपञ्चनखेतरा ।
शशक शल्लकी गोधा कूर्म खड्गी च पञ्चम ॥ १ ॥

इत्यादौ पञ्चेत्याद्युक्ति पञ्चैवेत्यर्थेन पञ्चातिरिक्ताना पञ्चनखानामभक्ष्यत्वमवगमयति । सय परिसंख्याविधिरन्यापथैव मांसभक्षणप्रसक्तौ द्रष्टव्या, तथैव प्रक्रमात् ॥

३. अनाद्यन्तस्यापि उपसर्गस्य परप्रयोगोऽयमाख्यातेन यथासस्यान्वयमनुरुध्य कृत । दृष्टश्च पूर्वनिपातप्रकरणस्यानित्यत्व 'समुद्राभ्राद्घ' (पा. ४–४–११८) इत्यादिषु ।

४ सविसामर्थ्ये समास इति तेन (सामर्थ्येन) समानकार्यत्व पूर्वोत्तरपदार्थयोरवगम्यते ॥

भावो भावना उत्पादना सा च असत्त्वभूतो धात्वर्थोऽत्र गृह्यते । इयमेव च साध्यत्वेनाभिधीयमाना क्रियेत्युच्यते । यथोक्तं हरिणा—

धात्वर्थो भावना सैवोत्पादना सैव च क्रिया । इति ।
असत्त्वभूतो भावश्च तिङ्पदैरभिधीयते । इति च ॥
यावत्सिद्धमसिद्धं च साध्यत्वेनाभिधीयते ।
आश्रितक्रमरूपत्वात्सा क्रियेत्यभिधीयते ॥ इति च ॥

स (भाव.) प्रधानं यत्र (गुणभूतानि चान्यानि कारकाणि) तदिदं भावप्रधा-

१. सत्त्वशब्दार्थोऽनुपदं वक्ष्यते । सम्भूतस्तत्त्वं (सत्त्वत्वं) प्राप्तः सत्त्वभूतः । भू प्राप्तावात्मनेपदी (चु.) तस्मात् 'गत्यर्थाकर्मक–' (३–४–७२)–इत्यादिना कर्तरि क्तः ॥ सत्त्वशब्दोऽत्र भावप्रधानो निर्दिष्टः 'द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने' (२–४–५४) इत्यत्र द्व्येकयोरितिवत् । तद्भिन्नोऽसत्त्वभूतः । तत्त्वं च लिङ्गाद्यनन्वितत्वम् । यथाचोक्तम्—

क्रियावाचकमाख्यातं लिङ्गतो न विशिष्यते ।
त्रीनत्र पुरुषान्विद्यात्कालतस्तु विशिष्यते ॥ इति ।

अत्र आद्यादित्वात्सार्वविभक्तिकस्तसिल् तृतीयान्ताभ्यां लिङ्गकालशब्दाभ्यां स्वरेण स्वरतः वर्णेन वर्णत इत्यादिवत् । लिङ्गमिति संख्याया अप्युपलक्षणम् । तिङर्थकर्त्रादिगता हि संख्या क्रियां न विशिनष्टि किंतु काल एव । तथाचोक्तं हरिणा—

क्रियाभेदाय कालस्तु संख्या सर्वस्य भेदिका । इति ।

क्रियाभेदाय क्रियां भेत्तुं विशेषयितुं (स्वेन रूपेण रूपणीयं कर्तुं) कालस्तु–कालश्च न संख्यादिः । सर्वस्येति क्रियाभिन्नस्य नामार्थस्येत्यर्थः । कालस्त्विति [1] नानाभेदनस्य व्यावर्तनात् ॥

२. साध्यत्वं च क्रियान्तराकाङ्क्षानुत्थापकतावच्छेदको धर्मः । तद्रूपत्वमेवासत्त्वभूतत्वम् लिङ्गाद्यनन्वितत्वं तु व्युत्पत्तिनिमित्तमात्रम् । अन्यदेव हि शब्दानां व्युत्पत्तिनिमित्तमन्यच्च प्रवृत्तिनिमित्तम् । आद्यं यथा गोर्गमनकर्तृत्वम् गच्छतीति गौरिति व्युत्पत्तेः । गमेर्डोस् । द्वितीयं यथा तस्यैव शृङ्गसास्नादिमत्त्वम् । "सास्ना तु गलकम्बलः" इत्यमरः ॥ पचतीत्युक्ते हि क्रियान्तराकाङ्क्षा नोत्तिष्ठति । सैव च पाक इत्युक्ते उत्तिष्ठत्येव, भवति अभूदिति । स कृदन्तनामप्रतिपाद्यो भावः सत्त्वप्रधान इति प्रोच्यते ।

३. आचार्यदुर्गस्तु नामपदाभ्याख्यातार्थाश्रयक्रियाव्यक्तये भावः पाकरागत्यागादिः स यत्र प्रधानं गुणभूता च क्रिया तदिदं भावप्रधानं । किं पुनस्तदिति ? आख्यातम् आख्यायतेऽनेन गुणभावेन वर्तमाना अनेककारकप्रविभक्ता स्फुरमाणेव प्रधानद्रव्यभावाभिव्यक्त्युन्मुखीभूता क्रिया । तस्याश्च प्राधान्येन प्रवर्तमानो भावः स्वात्मलाभप्रधान इत्याख्यातं इत्यादिस्वमतं सोपपत्तिकमुक्तवांस्तत्तत एव स्ववधेयम् ॥

४. क्रिया चैषामुपरि प्राधान्येन वर्तते । यत एतानि तन्मुखप्रेक्षकाणि तां विना व्यर्थप्रयत्नानीव प्रतिभान्ति । नहि देवदत्तस्य गोदोहनाय गेहाद्व्रजया हस्तेन मयेत्येतत्कारकप्रयोगेणापि कश्चिदर्थः प्रतियन्त्यन्तरेण दीयते इति क्रियाम् । तथा चोक्तम् । "सर्वं वाक्यं क्रियया परिसमाप्यते" इति । परिसमाप्यत इत्यस्य शान्ताकाङ्क्षं भवतीत्यर्थः ॥

1 संख्याव्यावृत्तक्रियाभेदनस्य ।

नम् । किंपुनस्तत्[2] **आख्यातम्** आख्यायन्ते क्रियागुणभावेन वर्तमानानि स्त्रीपुनपुंसकानि अनेनेत्याख्यातम् (तिङन्तम्) आङ्पूर्वकाद्व्यक्तवागर्थकाचक्षिङो बाहुलकात्करणे क्त । 'चक्षिङ ख्याञ्' (पा २-४-५४) सामान्ये नपुंसकम् । तत्पुनरेतच्चतुर्विधं भवति । कर्तरि भावे कर्मणि कर्मकर्तरि चेति । तत्र पचति देवदत्त इति कर्तरि । भूयते देवदत्तेनेति भावे । पच्यते ओदनो देवदत्तेनेति कर्मणि । पच्यते ओदन स्वयमेवेति कर्मकर्तरि । चतुर्ष्वप्यवयवार्थी द्रव्याणि अप्रधानानि क्रियैव प्रधानम् ॥ इत्थं नामाख्यातजलाप्रतिज्ञाक्रमं भित्वा पूर्वमाख्यातलक्षणमुक्तम् ।

इदानीं नाम्नो लक्षणमुच्यते **सत्त्वप्रधानानीति** । सीदति गच्छति (अन्वेति) लिङ्गसंख्यादिरस्मिन्निति सत्त्व (द्रव्यम्) षद्लृ विशरणगत्यवसादनेष्वित्यस्मादधिकरणे औणादिकस्त्वन्प्रत्यय । सत्त्वेषु प्रधान गुणभूता च क्रिया तानीमानि सत्त्वप्रधानानि । कानि पुनस्तानि[3] । **नामानि** । नमन्त्याख्यातशब्दे गुणभावेन नम(य-)न्ति वा स्वमर्थमाख्यातशब्दवाच्ये गुणभावेनेति नामानि । णम् प्रह्वत्वे इत्यस्मादुदस्यान्तर्भावितण्यर्थस्य वा "नाम सीमनि"—त्यादिनौणादिको निपात । सामान्ये नपुंसकम् । यथैव ह्याख्याते विद्यमानमपि द्रव्यमविवक्षितमेवमिहापि विद्यमानापि क्रिया अविवक्षिता, द्रव्यपरत्वात्सत्त्वशब्दस्य तद्विक्रियापतितमुत्तरकाल क्रियाशेषभूतमभिधाय धात्वर्थोऽसौ व्यावर्तते । स्त्रीपुनपुंसकभेद—निपातोपसर्गाणामपि वा

१. 'कृत्यल्युटो बहुलम्' (पा ३-३-११३) इत्यत्र बहुलग्रहणं योगविभागेन कृन्मात्रस्यार्थव्यभिचारार्थं तेन यत्रयपि विहित 'ण्वुल्तृचौ' (पा ३-१-१३३) इति ण्वुल्पाभ्या दिवस इति पादहारक इत्यत्र कर्मणि भवति, यथा वा भावकर्मणोर्विहितोऽपि 'तव्यत्तव्यानीयर' (पा ३-१-९६) इत्यनीयर् स्नानीय चूर्णं दानीयो विप्र इत्यत्र करणे संप्रदाने च क्रमेण भवति ।

२ यद्यपि पाको नाम विक्लित्तिरवयवशैथिल्यादि स च न ओदनस्य क्रियते किंतु तण्डुलस्यैव तथापि भाविन्यां संज्ञायामिच्छया निर्देश पाकेन निष्पाद्यत इत्यर्थ ॥

३ तथाचोक्तम्—शब्देनोच्चारितेनेह येन द्रव्यं प्रतीयते ।

तदक्षरविधौ युक्तं नामेत्याहुर्मनीषिण ॥ १ ॥ इति ॥

अन्यच्च—अष्टौ यत्र प्रयुज्यन्ते नानार्थेषु विभक्तय ॥

तन्नाम कवय प्राहुर्भेदे वचनलिङ्गयो ॥ १ ॥

निर्देशः कर्मकरणे प्रदानमपकर्षणम् ।

स्वाम्यर्थोऽथाधिकरणं विभक्त्यर्थाः प्रकीर्तिताः ॥ २ ॥ इति ॥

अत्र चकार संबोधनस्य समुच्चयार्थ च समुच्चिनोति । सर्वेषामेषा पक्षरधरवात् ॥

४ अतएव—'स्वादिष्वसर्वनामस्थाने' (पा १-४-१७) सूत्र चेति साधयन् । अन्यथा अपि निपाता भवन्तीति ॥

---

1 यथास्य मन्त्रस्य ज्ञापक यथोक्तं यदा वाक्यस्थितो न ज्ञापको यदा ज्ञापकस्तदा न वाक्यस्य इति यथ स वाक्यस्य मन्त्रोऽस्य ज्ञापक इत्येषा संज्ञा भविष्यति । यदि स पश्यतो यस्य पक्षस्थोदन इत्येषा संज्ञा भविष्यति ॥

क्वचिग्रामत्वमपेक्ष्य बहुवचननिर्देशो नामानीति । एकेत्वाहु । भाव-काल-कारक-सख्याश्चत्वारोऽर्था आख्यातस्य । तेषां मध्ये भावस्य प्रधानता भवति । अतो भावप्रधानमाख्यातमित्युक्तम् । नाम्नोऽपि सत्त्व-द्रव्य-सख्या-लिङ्गमित्येते चत्वारोऽर्थास्तेषां मध्ये सत्त्वं प्रधानमित्यत सत्त्वप्रधानानि नामानीत्युक्तमिति ।

एवतावदनयोर्नामाख्यातयो परस्पराविनाभूतयो स्वपदार्थोत्कावेकस्य भावप्राधान्यमपरस्य च सत्त्वप्राधान्यमिति स्थितम् ।

अथानयोर्गुणप्रधानभावविषये शङ्कासमाधी युगपदेकवाक्येनाचष्टे—

तद्यत्रोभे, भावप्रधाने, भवतः ॥ १३ ॥

तत्–अथ पुन यत्र–यस्मिन्वाक्ये एते (नामाख्याते) उभे । भवतः (द्वयु भयो शेषे.) तत्र कस्य प्रधानमर्थं कस्य च गुणभूत इत्याशङ्कायां समाधिमाह–**भावप्रधाने भवतः** । भावं प्रधान ययोस्ते भावप्रधाने । अयमर्थं । वाक्ये ह्याख्यात प्रधानं तस्य चिकीर्षितत्वात् । तदर्थत्वाच्च गुणभूत नामेतीदमाख्यातमेव वाक्ये प्रधानमिति ॥

अथ पुन कथमभिनिर्वर्त्यमानो भाव आख्यातेनोच्यते किंवा तदाख्यातमित्यपेक्षायां शब्दार्थसबन्धस्य लोकप्रसिद्धत्वाल्लोकप्रसिद्धैवोदाहरति—

पूर्वापरीभूतं भावमाख्यातेनाचष्टे व्रजति पचतीत्युपक्रमप्रभृत्यपवर्गपर्यन्तम् ॥ १४ ॥

अपूर्वमनपर सन्तमेकस्मात्**पूर्वापरीभूतं** पूर्वापरमिव पौर्वापर्येणावस्थितम् । अभूततद्भावे 'कृभ्वस्तियोगे सम्पद्यकर्तरि च्वि'रिति (पा ५-४-५०) च्वि । 'अस्य च्वौ'इति (पा ७-४-३२) ईत्वम् एकमनेकासु क्रियासु (उपानद्विनहन-पूर्वोत्तरपदविहरण-पथिभोजन-शयनाऽऽसनोदकपानाद्यासु) आश्रित तदभिनिर्वृत्तिवशेनाभिनि-

---

१ सत्त्व सत्तेत्यनर्थान्तरम् । तदिह स्वार्थ इत्यप्युच्यते । सच प्रवृत्तिनिमित्तम् । यद धर्मानाच्छब्दप्रवृत्तिस्तत्प्रवृत्तिनिमित्तम् । यथा सास्नादिमत्त्व गो शब्दस्य च गवि गोत्वम् । वाच्यत्वे सति वाच्यवृत्तित्वे सति वाच्योपस्थितिप्रकारत्व प्रवृत्तिनिमित्तत्वमिति नव्या । तदाश्रयो द्रव्यम् ॥

२. अवरोहणक्रमेणोच्चारस्य पूर्वमभिधानमत्र ॥

३ अव्ययानां नानार्थत्वात्तदित्यव्ययमथ पुनरित्येतस्मिन्नर्थे वर्तते ॥

४ यथा 'अष्टन आ विभक्तौ'(पा ७-२-८४) 'रायो हलि–' (पा ७-२-८५) तत्र हलीत्युभयो शेष इत्युक्त महाभाष्यादौ ।

५ भाव साध्यावस्थापन्नो धात्वर्थ आख्यातवाच्य । वाच्यवाचकयोश्चाभेदारोपादाख्यातशब्देनात्र सर्वत्र भाव एवोच्यते इति ध्येयम् । व्यक्तीभविष्यति चैतदुपरिष्टात् ।

६ तदर्थस्य भावनिष्पत्त्यङ्गत्वात् ॥

७ किमिति प्रश्ने । भावसामान्यस्वरूपविषयकोऽयं प्रश्न ॥

वर्तमानं भावं किंकरोतीति पृच्छते कस्मैचिदन्य आचष्टे व्रजतीत्याख्यातेन । एवं पचतीत्यत्रापि बोध्यम् ॥

उपक्रमप्रभृतीति । उपक्रम आरम्भ, तत्प्रभृति तदादि, तस्मात्तदारभ्या **पवर्गपर्यन्तम**न्तिमक्रियावसानमित्यर्थ । एतच्च भावविशेषणमेतदर्थश्चोक्त एव । एवमनेकक्रियाभिर्निर्वर्त्यमानो भाव आख्यातेनोच्यत इति सिद्धम् ॥ तथाचोक्तम्—

> क्रियासु बह्वीष्वभिसंश्रितो य पूर्वापरीभूत इवैक एव ।
> क्रियाभिनिर्वृत्तिवशेन सिद्ध आख्यातशब्देन तमर्थमाहु ॥ १ ॥ इति ॥

इत्थं भावसामान्यस्वरूपमभिधाय भावविशेषस्वरूपं निर्विवक्षन्पूर्वोक्तभावलक्षणस्य पुयोगमपेक्ष्य कंचिदपवादमाह—

मूर्तं सत्त्वभूतं सत्त्वनामभि ॥ १५ ॥

कदाचित्तु तमेव भावं तथैवोपक्रमप्रभृत्यपवर्गपर्यन्तमभिनिर्वर्तमानं **मूर्तं** किमपि रूपान्तरतामापन्नं **सत्त्वभूतं** सत्त्वरूपेण **सत्त्वनामभि**र्लिङ्गसंख्यायुक्तैः शब्दैराचष्टे इत्यनुवर्तमानमत्रापि द्रष्टव्यम् । कथमिति [२] तदुदाहरणमाह—

व्रज्यापक्तिरिति ॥ १६ ॥

तथाचोक्तमभियुक्तमहाभाष्यकृदादिभि "कृदभिहितो भावो द्रव्यवत्प्रकाशते" इति ॥

अन्यत्रापि—

> क्रियाभिनिर्वृत्तिवशोपजात कृदन्तशब्दाभिहितो यदा स्यात् ।
> संख्याविभक्तिव्ययलिङ्गयुक्त भाव तदा द्रव्यमिवोपलक्ष्ये ॥ १ ॥ इति ॥

व्ययो विकार । तत्कृतो भेद इति यावत्तेन लिङ्गेन च युक्तमिति समुदितार्थ । एतच्च शब्दशक्तिस्वाभाव्यादित्यवगन्तव्यम् ॥

इत्थं (सत्त्वभूत–) भावविशेषस्वरूपं सोदाहरणमभिधाय सत्त्वसामान्यस्वरूपमुदाहरणेनैवोपदिशति—

अद इति सत्त्वानामुपदेश ॥ १७ ॥ इति ॥ १ ॥

सामान्यत इति शेष । समान्यत (सामान्येन रूपेण) सत्त्वानां द्रव्याणामुपदेशोऽद इति । उपलक्षणमेतदन्येषामपि लिङ्गसामान्यवचनानामिति व्याख्यातमादिमं खण्डसूत्रम् ॥ १ ॥

---

१ अधिश्रयणाद्यध श्रयणपर्यन्त क्रियाकलाप पचतिना निर्दिश्यत्यनुकूलैरनेकरूपैर्बोध्यते । अभिमतकर्तृकमिदं द्वितीयमुदाहरणमित्युदाहरणद्वयमत्र भावद्वयोद्देशनार्थमिति बोध्यम् ॥

२ उपानद्धिहननलादिना ॥

३ सत्त्वमिति भावप्रधाननिर्देशेन सत्त्व–(द्रव्य–)त्वं प्राप्तमित्यर्थ । अस्य साधनमुक्तमाह (६ ५०) ॥

४ पुस्तके नात्र शत मुद्रितपुस्तकपाठ ॥

तदेवं सत्त्वसामान्यस्वरूपमुपदिश्य तद्विशेषस्वरूपमुपदिशति—

गौरश्व पुरुषो हस्तीति ॥ १ ॥

सत्त्वानामिति पूर्वस्मात्खण्डसूत्रान्तवाक्यादनुवर्तते । विशेषोपदेश इति शेष । सोपाधिकनिरुपाधिकोपप्रदर्शनार्थमनेकोदाहरणम् । इतिशब्द आद्यर्थ । 'ज्वलितिकसन्तेभ्य' (पा ३-१-१४०) इत्यत्र यथा ॥

इत्थ सत्त्वसामान्यविशेषस्वरूपे उदाहरणमुखेनाभिधाय भावसामान्यमुपदिशति—

भवतीति भावस्य ॥ २ ॥

सामान्येनोपदेश इति शेष । अनेन हि सर्वक्रियाप्रत्ययाभूतमस्तित्वमात्रमेव अनुपसृष्टेनोच्यत इति उपपन्न भवति सामान्यवाचित्वमस्य भवतिशब्दस्य ॥

भावविशेषस्वरूपमुपदिशति—

आस्ते शेते व्रजति तिष्ठतीति ॥ ३ ॥

सकर्मकाकर्मकोपप्रदर्शनार्थमुभयेषामुदाहरणम् । इतिशब्दोऽत्राप्याद्यर्थ एव ॥

एव तावन्नामाख्यातोपसर्गनिपातभेदेन पदचतुष्टय भाववचनता द्रव्यवचनता गुणभाव प्रधानभाव पूर्वापरीभाव सामान्यवाचित्व विशेषवाचित्वमित्युक्त तदेव स्थूणानिखननन्यायेन दृढीकर्तुमाक्षिपति—

इन्द्रियनित्यं वचनमौदुम्बरायणस्तत्र चतुष्ट्वं नोपपद्यते ॥ ४ ॥

उच्यतेऽनेनेति **वचनं** वाक्य नामाख्यातोपसर्गनिपातात्मक **तदिन्द्रिये** इन्द्रस्यात्मनो लिङ्गे (अनुमापके) वाग्रूपे **नित्यं** नियत, **तत्र चतुष्ट्वं नोपपद्यते**, सह भावाभावादित्यौदुम्बरायण आचार्यो मन्यते इति शेष । उदुम्बरस्य गोत्रापत्यमौदुम्बरि । 'अतइञ्' (पा ४-१-९५) इत्यपत्ये गोत्ररूपे इञ् । आदिवृद्धि । औदुम्बरेरनन्तरापत्यमुदुम्बरस्य युवापत्यमौदुम्बरायण 'यञिञोश्च'ति (पा ४-१-१०१) यूनि (युवापत्ये) फक् । अयमर्थ । यावदेव वक्तुर्वागिन्द्रिये वचन तावदेव तदस्तीति शक्यते वक्तु, प्रत्युत च नाशत्येवोच्चारितप्रध्वंसिनां वर्णानामिति नास्ति पदभावोऽपि । प्रागेव वाक्यभाव । नहि विनष्टाविनष्टयोर्वर्णयो पदयोर्वा सह परिसङ्ख्यान सम्भवति, तस्माद्वचनानित्यत्वात्पदचतुष्ट्वानुपपत्तिरिति ॥ किंच—

√ **अयुगपदुत्पन्नानां वा शब्दानामितरेतरोपदेश• ॥ ५ ॥**

नोपपद्यत इत्यनुवर्तते । वाशब्द समुच्चयार्थे वक्ष्यते (नि १-२-३) एव

---

१ सामान्यवृत्त्या विशेषवृत्त्या चोभयथाशब्द प्रवर्तत इत्युभयमुपदर्शितम् ॥

२. अत्रापि सर्वेषां सत्तावाचिनामव्ययने प्राप्त भवतिरेवैक उदाहरणार्थे परिगृहीत । विद्यमानत्वमेवानुभवन्त सर्वे भवतिशब्दवाच्या अन्यानि विनैषक्रियाभिरभिसंबध्यन्त इति॥

३ उच्चायप्रवृत्तिनिवृत्ती बोध्येते अननेति करणे ल्युट् ।

४ तथाच पाणिनिसूत्रम् 'इन्द्रियमिन्द्रलिङ्गम्' (५-२-९३) इति । अनेन चेतनाधिष्ठित सत् कार्यं करोतीति वात्स्यायनो गृहीतव्यास्ते "रूपादिज्ञान प्रकरणक क्रियात्वाच्छिदावत्" इत्यनुमित्या देहेन्द्रियादिव्यतिरिक्तस्यात्मनोऽस्तित्वावगमो भवति ॥

चैतेषामयुगपदुत्पन्नानां शब्दानां योऽयमितरेतरोपदेशः परस्परगुणप्रधान-भावेन (नाम्न आख्यातं प्रति गुणभावेन, आख्यातस्य च नामप्रति प्रधानभावेन) उपदेशः । अयं च नोपपद्यते । किं कारणं ? नहि विनष्टं नाम गुणभावमियादाख्याते, नाऽपि च विनष्टमाख्यातं प्रधानभावमियान्नाम्नि, नहि विनष्टाविनष्टयो· परस्परं गुणप्रधानभावोऽस्ति । किंच—

शास्त्रकृतो योगश्च ॥ ६ ॥ अत्रापि **नोपपद्यत** इत्यनुवर्तते । यश्चायं **शास्त्रकृतः** शास्त्रदृष्टः **योगः** शब्दस्य शब्दान्तरेण संबन्धः । तद्यथोपसर्गस्य धातुना, धातोः प्रत्ययेन, प्रत्ययस्य च लोपागमवर्णविकारैः । सोऽपि वचनानित्य-त्वान्नोपपद्यते । नहि विनष्टाविनष्टयोर्योगोऽस्ति । तस्मादेव नामाख्यातयोरितरे-तरगुणप्रधानभावः उपसर्गनिपातानां नामाख्याताभ्यां योगे । यच्च पदचतुष्टयमुक्तं सर्वमेतदसम्यगिति ॥

प्रतिक्षिपति—

व्याप्तिमत्त्वात्तु शब्दस्य ॥ ७ ॥

सर्वमेतदुपपद्यत इति शेषः । तुर्भेदार्थं उत्तरपक्षतां ध्वनयति । व्यापनं व्याप्तिः । 'स्त्रियां क्तिनि'ति (पा. ३–३–९४) भावे क्तिन् सा यस्मि-न्नस्ति सोऽयं व्याप्तिमान् शब्दः । तद्भावो व्याप्तिमत्त्वं 'तस्य भावस्त्वतलावि'ति (पा.५–१–११९) भावे त्वः । **तस्माद्व्याप्तिमत्त्वाच्छब्दस्य सर्वमेतदुपपद्यते ।**

१. वाक्यावयवभूतानाम् ॥ अत्रेदं बोध्यम् । उपपद्यते-युगपदुत्पन्नानामित्येव पठि-तयोर्वाक्ययोः सति पूर्वरूपेऽभ्युपगते अयुगपदिति शक्यते भेत्तुम् । अनभ्युपगते तु तस्मि-न्यथाश्रितमेव युगपदित्यादि वाक्यम् । तत्राद्यपक्षमपेक्ष्य व्याख्यामार्गोऽयं गुरुभिरस्मादुप-दर्शितः । एतच्च नैयायिकमतोत्थानबीजम् । वैयाकरणास्त्वपरं पक्षं कक्षीकृत्येदं व्याच-क्षते—यथाह भगवान्दुर्गः । अथ मतम् "अविनाशिन एवैते कूटस्था अविनाशिनः शब्दास्ते तु कल्पान्ते" तमःप्राप्तिरूपादिलीनेष्वभिधेयेष्वभिधानेषु कारणभावमापन्ना-नेषु आश्रयाभावादेवानभ्यासमुत्पन्नाः अभिधेयाभिधानमदिता एव कारणात्मभावमधि-गमनुभूयाभिसंप्लवकाले कल्पादावन्यवस्तुनिर्दिष्टकर्मनैमित्तिककार्यकारणसंभूतसाधारणा-त्मभूते हिरण्यगर्भे विवर्तमाने तद्बुद्धिमाश्रय प्राप्य तेनैव सह युगपदेवाभिव्यज्यन्ते विशेषा-त्मलाभाय शब्दा इति । अत्र ब्रूमः । एवमप्येतेषां युगपदुत्पन्नानां युगपदुत्पत्तावपि तथा यद्यपि पदचतुष्टय प्राप्नोत्येव सद्भावश्चिन्तानां, तथापि इतरेतरोपदेश इतरेतरगुणप्रधान-भावश्च न प्राप्नोति । नहि युगपदुत्पन्नयोर्गोविषाणयोरितरेतरगुणप्रधानभावोऽस्ति । किंचा-न्यत् । कूटस्थेषु चाविनाशिषु नित्येषु शब्देषु य एष शास्त्रकृतो योगः स एव नोपपद्यते । किं कारणम् ? अकृतो हि युज्यते । नित्य युक्ता हि धातव उपसर्गैः *प्रत्ययैश्च, प्रत्ययाश्च* लोपागमवर्णविकारैरिति । तस्मान्नित्यपक्षेऽपि वचनस्य गदेशदुपपन्नमित गुणप्रधानभावादि पद-चतुष्टयमधिकृत्य, सर्वमेतदसम्यगिति ॥

२. समाधत्ते ॥

३. एतदनुशादि । तथा । विनाशपक्षे पुरुषप्रयत्नोपजनितादुच्चोदात्तादस्यार्थं-प्रत्ययमाधाय शब्दस्वरूप एव नश्यन्ते ननु शब्दात्मकः । तास्तु तथाऽभिधानतया बुद्धि

अयमभिसंन्धिः । शरीरे हृदयान्तर्गताकाशप्रतिष्ठिता बुद्धिरेवाभिधानाभिधेयोभयस्वरूपा, तयो-(रभिधानाभिधेयरूपयोर्बुद्धयो-) र्मध्येऽभिधानरूपया बुद्ध्याऽभिमतप्रयोजनविजिज्ञापयिषया पुरुषेण तदभिव्यक्तिसमर्थेन स्वगुणभूतप्रयत्नेनोदीर्यमाणः शब्द उर कण्ठादिवर्णस्थानेषु निष्पद्यमानस्तया पुरुषार्थाभिधानसमर्थवर्णादिभावमापद्यमानः पुरुषप्रयत्नेन बहिर्निःक्षिप्तो विनाशिनि व्यक्तिभावमापन्नः श्रोत्रद्वारेणानुप्रविश्य प्रत्याय्यास्य बुद्धिं सर्वार्थरूपां सर्वाभिधानरूपां व्याप्नोतीत्येवं व्याप्तिमाञ्छब्दः । नह्यसंव्याप्य पुरुषस्य बुद्ध्यवस्थमर्थमर्थप्रत्ययमादधीत न चानवस्थितो व्याप्नुयात्ततश्च स शब्दः स्वमर्थमभिदधत्स्वक्रियाप्रवेशोपजनितेनाभिधानेनाख्यातमित्येवमादिना स्वात्मानमभिसंबध्य तिरोभवितुमुपक्रमते विनाशं चोपैति । तस्य स्वदेशोपजनितैराख्यातादिभिः स्वप्रदेशविशेषानुस्मृतिपूर्वकं परिसंख्यानमुपपद्यत एवेति ॥ तथाच व्याप्तिमत्त्वाच्छब्दस्य लोकवेदव्यवहारार्थं पदचतुष्टयमुपादीयते ऐवमन्यत् ॥

द्वारेणावस्थिताः स्वानर्थान्प्रत्याययन्त्यः (प्रकाशयन्त्यः) स्थिता एव भवन्ति तासु साक्षात्पदपरिसंख्यानं वर्तमानमनित्यासु विनाशिनीषु व्यक्तिषु लक्षणयोपचर्यते इति । व्याप्तिमत्त्वादित्यनेनैव इतरेतरोपदेशः प्रत्युक्तः । शास्त्रकृतो योगश्च नामाख्यातरूपबुद्धित्वे सत्त्वक्रियाविषये गुणप्रधानभावेनावतिष्ठेत् । तयोर्गुणप्रधानभावे सति तच्छब्दे लक्षणयोपचर्यते । तथाच धातुरूपा बुद्धिस्तदर्थरूपया बुद्ध्या संयुज्यते । बुद्धिरेव हि धात्वादिरूपेण विपरिणममाना शास्त्रेण संस्क्रियते । तस्या च संस्क्रियमाणाया शब्दे संस्कारोपचारः क्रियते । तदभिधायकत्वाच्छब्दस्य ॥ नित्यत्वपक्षेऽपि—युगपदुत्पन्नानां गुणप्रधानभावो गोविषाणवन्नास्तीति यदुक्तपूर्वं तदप्यनैकान्तिकं दृष्टान्तभूतम् । दृष्टो हि एकस्मिन्नेव काले गुणप्रधानभावो युगपदुत्पन्नयो राजपुत्रामात्यपुत्रयोरिति ॥ एतत्सर्वमनुपद स्फुटयति—अयमित्यादिना ॥

१. अभिसन्धिर्गूढोऽभिप्रायः ॥ २. तथाच पाणिनिशिक्षायाम्—

आत्मा बुद्ध्या समेत्यार्थान्मनो युङ्क्ते विवक्षया ।
मनः कायाग्निमाहन्ति स प्रेरयति मारुतम् ॥ १ ॥ इति ।
सोदीर्णो मूर्ध्न्यभिहतो वक्त्रमापद्य मारुतः । वर्णाञ्जनयते इति च ॥

आत्मा अन्तःकरणम् संस्काररूपेण स्वगतानर्थान्बुद्ध्या समेत्य एकबुद्धिविषयान्कृत्वा तद्बोधनेच्छया मनः युङ्क्ते युक्तं करोति । तदिच्छावन्मनः कायाग्निं जाठरमग्निमभिहन्ति । स वाय्वग्निः । सोदीर्णः स मारुत उदीर्ण ऊर्ध्वं प्रेरित इत्यादिरन्वर्थः ॥

३. अर्थः प्रयोजनम् । "अर्थोऽभिधेयरैवस्तुप्रयोजननिवृत्तिषु" इत्यमरः ॥

४. एतत्सर्वमनुपदोक्त द्रष्टव्यम् । केचित्तु इन्द्रियनित्यत्वात्पदचतुष्टयानुपपत्तिस्तदाश्रयस्य सर्वस्येत्येवमाक्षिप्ते परिहारपक्षेणेदमुभयपक्षसाधारण्येनेत्य व्याचक्षते—युगपदुत्पन्नानां वेत्यादि । अत्र पक्षे समञ्जस एव वाचान्द । युगपदुत्पन्नाना वा अयुगपदुत्पन्नाना वाऽनित्याना वा नित्यानां वा इतरेतरोपदेशः । इतरस्येत्याख्यातस्य क्रियावचने शब्देऽभिधान-

---

1. इच्छाऽप्यन्तःकरणवृत्तिविशेष एव । अन्तःकरणपरिणामविशेषो मनःकर्मात्र ॥

यथैवमपि व्यवहारार्थं पदचतुष्टं नोपादेयम् । अभिनयैरेव पाणिविहाराक्षिनिकोचादिभिर्व्याप्तिमद्भिर्व्यवहारसिद्धेस्तथाचायमतिमहान्वेदसमुद्रः क्लेशेन पठितव्योऽपि न भविष्यति । नापि चाध्ययनदोषे सभक्ष्यामहे इत्यपरमनुकूलमित्याशङ्का प्रतिसमादधाति—

त्वेनोपदेश , इतरस्य च नामशब्दस्य सत्त्ववचने शब्देऽभिधानत्वेनोपदेश । शास्त्रकृतो योगश्च । लक्षणशास्त्रेण चैते क्रियासत्त्वे आख्यातनामशब्दाभ्यां युज्येते । तस्मादुपपद्यते पदचतुष्टमिति । अत्र हेतुमप्याह व्याप्तिमत्त्वात्तुशब्दस्येति । उक्तएवार्थ. ॥

१ तथाच पाणिनिशिक्षा—

मन्त्रो हीन स्वरतो वर्णतो वा मिथ्याप्रयुक्तो न तमर्थमाह ।
स वाग्वज्रो यजमान हिनस्ति यथेन्द्रशत्रु स्वरतोऽपराधात् ॥ १ ॥ इति ॥

स्वरेण स्वरत वर्णेन वर्णत । आद्यादिभ्यस्तसेरुपसंख्यानमिति सार्वविभक्तिकस्तसि । मिथ्याप्रयुक्त यदर्थप्रतिपादनाय प्रयुक्तस्ततोऽर्थान्तर स्वरवर्णदोषात्प्रतिपादयन् अभिमतमर्थं नाहेत्यर्थ । वागेव मन्त्रो हिंसकत्वात् यथेन्द्रशत्रुशब्द स्वरदोषाद्यजमानं हिंसितवानित्यर्थ । अय भाव । इन्द्रस्याभिचारो विश्वकर्मणाऽऽरब्ध । एव हि तैत्तिरीये श्रूयते—विश्वरूपवधात्कुपितेन त्वष्ट्राऽऽरब्धे वीन्द्रे सोमेऽनुपहूतन्द्रेण पीतस्य सोमस्यावशेष क्रुद्ध स्त्वष्टाऽऽहवनीयमुपप्रावर्त्तयत् । "स्वाहेन्द्रशत्रुवर्धस्वे"ति । ततो वृत्र उदभूदिति । तन्नोदित (स्वाहेन्द्रशत्रुवर्धस्वेति) मन्त्रे इन्द्रस्यशत्रु–(यशमयिता शातयिता वा भवेति क्रियाशब्दोऽत्र शत्रुशब्द आश्रितो नतु रूढिशब्द । तदाश्रयण हि बहुव्रीहितत्पुरुषयोरर्थाभेद । तेनेन्द्रमित्रत्वे सिद्ध सतीन्द्रस्य शत्रु) मैवेत्यर्थे प्रतिपाद्ये समासस्ये–(६–१–२२३) त्यन्तोदात्ते प्रयोक्तव्ये आद्युदात्त ऋत्विजा प्रयुक्त । तथाच इन्द्र शत्रुयस्येति बहुव्रीह्याश्रयणादर्थान्तराभिधानादिन्द्र एव वृत्रस्य शमयिता सपन्न । इन्द्रशत्रुत्वस्य च विधेयत्वात्सम्बोधनविभक्तेरनुवाद्यविषयत्वादिहाभाव । यथा राजा भव शुध्यस्वेति । कथमानस्य चामन्त्रत्वा"यज्ञकर्मण्यजपन्यूङ्खसामस्वि "–(पा १–२–३४) ति जपादिपर्युदासेन मन्त्राणामकश्रुतिर्विधीयमानेह न भवति । इत्यय स्वरदोषे दृष्टान्त । वर्णदोषास्तु कन्नादयो महाभाष्ये (१–१–१) अन्यत्र च द्रष्टव्या ॥

---

1 मन्त्रशब्दोऽत्र बोधकशब्दसामान्यपर । हीनो दुष्ट अतएव महाभाष्ये मन्त्रो हीन इति प्रसिद्धमपि शिक्षापाठ हित्वा दुष्ट शब्द इत्येव पठितम् । तमेव पाठमनुसृत्यानुपद तथैव मूले पठिष्यते ॥

2 यथाध्वर्युकृताद्धोमाद्यजमाने धर्मोत्पत्तिरेव तत्कर्तापत्रशब्दप्रयोगात्तसि प्रत्यवाय इत्याशय ॥

3 शदेर्ण्यन्तादौणादिको "रुशातिभ्या क्रुन्निति" (उ ४।१०३) कर्तरि क्रुन् । प्रज्ञादिगणे निपातनाद्ध्रस्वत्वम् । शमेर्वा तत्त्वम् । कुंश्चौणादिक एव । इत्यमुभयथैव सिद्धि ॥

4 "बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदमि"–(पा ६–२–१) ति इन्द्रशब्दोऽन्तोदात्त एवावतिष्ठते । शत्रुशब्दो "ञ्नित्यादिर्नित्यमि"–(पा ६–१–१९७) त्याद्युदात्त एव ॥

अणीयस्त्वाच्च शब्देन संज्ञाकरणं व्यवहारार्थं लोके ॥ ८ ॥

संज्ञाकरणमवबोधनं तच्च शब्देन 'सुखं भवति नियतं चेति' शेषः । कुतः **अणीयस्त्वात्** शब्दानामित्यादिरर्थवशात्। अतिशयेनाणुरणीयान् । 'द्विवचनविभज्योपपदेतरबीयसुनौ' (पा ५-३-५७) इति द्वयोः (रश्मियशब्दयोः) रेकस्यातिशयेऽर्थे ईयसुन्। "टेः" (पा ६-४-१५५) इति टिलोपः । तस्य भावोऽणीयस्त्वं तस्मादल्पत्वान्नियतत्वाच्चेति सार्थश्चकारः । **अयमर्थः** । अभिनयाना व्याप्तिमत्त्वेऽपि अनणीयस्त्वात् (बहुत्वात्) सन्दिग्धत्वादप्रतीतशब्दार्थसबन्धविषयत्वाच्च न तैर्व्यवहारो पपत्ति सुखं भवति । शब्दस्त्वपरिमितमर्थमल्पीयसैव यत्नेनोच्चारितो व्याप्नोतीत्यणीयस्त्वाच्छब्देनैव **संज्ञाकरणं लोके व्यवहारार्थ**मिति । यथाप्युक्तमध्ययनक्लेशादि । तत्रेदं बोध्यम् । अभ्युदयार्थो हि शास्त्रारम्भे यत्नः स चाध्ययनानुरूप एव भवति । तथाचानुश्रूयते "एकः शब्दः सुप्रयुक्तः सम्यग्ज्ञातः स्वर्गे लोके च कामधुग्भवती' ति ॥

एवं तावन्नामादिभेदेन चतुर्धाभक्तेन शब्देन मनुष्याणां मनुष्येष्ववबोधकरणमुक्तमथ तेषां (मनुष्याणां) वेदेषु हविः सम्प्रदानार्थौ प्रार्थनादिव्यवहारः केन स्यात आह—

तेषां मनुष्यवद्देवताभिधानम् ॥ ९ ॥

मनुष्येण तुल्यं मनुष्यवत्।' तेन तुल्यं क्रियाचेद्वतिः" (पा ५-१-११५) इति वतिप्रत्ययः । तेषां शब्दानां (नामाख्यातोपसर्गनिपातानां) कर्तरि षष्ठी **देवताना मभिधान**मिति कर्मषष्ठ्या समासः । शब्दानुशासनमितिवत् 'शक्य'मिति शेषः । मनुष्यवद्देवानप्यभिधातुं शब्दानां शक्तिरपरिहीनेत्यर्थः । यद्वा देवताभिधानमिति कर्तृषष्ठ्या समासः । देवताकर्तृकमभिधानं केषामित्यपेक्षायां तेषामिति कर्मषष्ठ्यन्तमभिसबध्यते । यथैव हि मनुष्याः सत्सु प्रयोजनेषु शब्दान् (शब्दैरर्थम्) अभिदधति । एवमेव देवा अपि । तेऽपि हि मनुष्यवद्यज्ञादियुक्ताः पौरुषविधिकैरङ्गैः कर्मभिश्च संस्तूयन्ते इति वक्ष्यते ॥

यद्येवं तर्हि किमर्थं वेदे मन्त्रः समाम्नातोऽन्तरेणापि मन्त्रं लोकवद्वेदेऽपि व्यवहारोपपत्तिरित्याशङ्कां निराचष्टे—

पुरुषविद्याऽनित्यत्वात्कर्मसंपत्तिर्मन्त्रो वेदे ॥ १० ॥ २ ॥

पुरुषेषु मनुष्येति **विद्याया** विज्ञानस्यानित्यत्वादनियतत्वादेतो **कर्मणः संपत्तिः** संपादनं फलवत्करणं (फलेन संपादनं) मविगुणकर्मसंपत्तिरिति यावत्। सा यथा स्यादित्येवमर्थं **वेदे मन्त्रः** 'समाम्नात इति शेषः । **अयमर्थः** । मनुष्याणामशिक्षितत्वाद्विस्मरणशीलत्वाद्वा अयथावत्प्रयुक्ताः शब्दा यथास्थितमर्थं नाभि

---

१ यथायथाऽऽयासं सहते तथातथा धर्माधिक्येन युज्यते ।

२ सुप्रयोगो यथाशास्त्रं स्वरवर्णोच्चारणात् । सम्यग्ज्ञानं चार्थतः शास्त्रान्वयाच्च । तत्राधिकशास्त्रान्वयेऽधिकफलावाप्तिर्भवति । तथोक्तं महाभाष्ये "नाकमिष्टसुखं यान्ति येऽश्वीकमतभाषिणः । ते च पत्काषिणो यान्ति ये चाक्मनभाषिणः" ॥ २ ॥ इति ॥

दध्यु । ततश्च सर्वार्थप्रत्यक्षदृशो देवा स्वरूपमप्ययथावदभिधानमगमयन्त कर्मणि न समीयु । ततश्च देवताविहीनं कर्माफलं सम्पद्येत । न केवलं फलासम्पत्तिरेवाऽपि तु दुरिष्टहेतुको दोषोऽपि स्यात् । तथाचोक्तम् ।

दुष्टः शब्दः स्वरतो वर्णतो वा मिथ्याप्रयुक्तो न तमर्थमाह ।
स वाग्वज्रो यजमानं हिनस्ति यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोऽपराधात् ॥ १ ॥ इति ॥

तस्मादेतएव नामाख्यातोपसर्गनिपाताः प्रयोगानुगतपरिपाटीविनिमयमर्थं मन्त्रत्वेन वेदे समाम्नाताः । नहि नामाख्यातोपसर्गनिपातान्परित्यज्य मन्त्राः सन्ति । तदेव हि चतुर्विधं पदजातं प्रयोगानुगतपरिपाट्या क्वाचिदवस्थितं मन्त्रा इत्युच्यन्त इति ॥ तदित्थं भावविशेषस्वरूपनिर्देशोपक्रमे पदचतुष्टयमौदुम्बरायणमते नाक्षिप्य पक्षप्रतिपक्षतो विचार्यावधारितम् । विपर्याधाक्षेपप्रसङ्गेनैवास्य परिहृता देवमनुष्यव्यवहारार्थमेतदिति । तदेतच्चोदकवशेन प्रसक्तानुप्रसक्तमुक्तम् । भावविकारविचार एव प्रकृत इति तच्छेषोऽधुनोच्यते । स च पुनरुभयात्माभावः । कार्यात्मा कारणात्मा च । तयोर्यः कार्यात्मा तमधिकृत्योक्तम् "क्रियानिर्वर्त्यो योऽर्थः (फललक्षणः) स भावः क्रियैव वा भाव" इति ॥ २ ॥

इदानीं कारणात्मा भावो निरूप्यते । तद्विकारा एव हि द्रव्यगुणकर्मभावेनाव स्थिताः सन्तो नामाख्यातोपसर्गनिपातैरभिधीयन्त इति । तत्र विस्तरेणाय विधीयते तृतीयेन खण्डसूत्रेण—

षड्भावविकारा भवन्तीति वार्ष्यायणिः ॥ ३ ॥

अपिच लक्षणविदो विग्रहन्ति भावशब्दं भवते स्वपदार्थे भवनं भाव इति । पठन्ति च "सामान्यं भावलिङ्गं स्यात्" । इति ।

तस्य विकारा भावविकारा षड्भवन्तीति। सामान्याद्यात्मन प्रस्कन्दा इव सन्ततत्वेन वैशेषिकेण भावविकारात्मत्वभावं भवन्ति । इति परं प्रयुज्यमानः शब्दपदार्थकः । प्रसिद्धं हीतिशब्दस्य परामर्शविपर्यासकत्वं गविसयमाहेत्यादौ । इति वार्ष्यायणिराचार्य आह सेति वक्ष्यमाणेन (च स सूत्रे) अभिसम्बन्धः । वृषस्य गोत्रापत्यमित्यर्थे "तिकादिभ्यः फिञ्" (पा ४-१-१५४) इति गोत्रे फिञ् । आदिवृद्धिः । अत्र "कौशल्यकार्मार्याभ्यां चे"-(पा ४-१-१५५)ति सूत्रे पठितेन छागवृषयोरपीति वार्त्तिकेन प्रत्ययसंनियोगेन प्रकृतिरूपं निपात्यते ॥ निर्देशात उपलब्धाना

---

१ परिपाटी अनुक्रमः । आनुपूर्वी चोच्यते ॥

२ विषिण्वन्ति विषयिणमनुबध्नतीति विषया अनुबन्धाः । यमुद्दिश्य हि प्रवर्तते स विषयः । व्यवहारार्थमेव हि पदचतुष्टयप्रयोगे प्रवृत्तिरिति ॥

३ क्रियत इति या सा क्रिया क्रियामिलषितुं कृञः श चे-(पा ३-३-१००)ति कर्मणि शः । "रिङ्शयग्लिङ्क्षु"-(पा ७-४-२८)ति रिङ् । "भावकर्मणोरि"-(पा २-३-१३)ति यङ् । टाप् ॥ यदि तु क्रियतेऽनयेति करणसाधनः क्रियाशब्दस्तदाव तात्पर्यं इदानीमित्यादि ॥

षडिति वचनं स्ववधारणार्थम् । अतोऽन्ये भावविकारा एतेषामेव विकारा भवन्ति न तु ते पृथगेभ्यः सन्तीति । तदेतदनुपदं स्वयमेव स्फुटीकरिष्यति ॥ तदुद्दानमाह—

जायतेऽस्ति, विपरिणमतेऽपक्षीयते, वर्धते विनश्यतीति ॥ २ ॥

इतिपरं प्रयुज्यमानं शब्दपदार्थकं ॥ तदेतेषां जन्मादीनां भावविकारशब्दानां मध्ये कः कस्यां विकारावस्थायामवस्थितं भावमाचष्टे को वा विद्यमानमपि नाचष्टे को वा न प्रतिषेधतीत्युच्यते—

जायत इति पूर्वभावस्यादिमाचष्टे, नापरभावमाचष्टे, न प्रतिषेधति ३॥

जायत इत्ययं शब्दः (तदन्तर्वर्ती जनूधातुः पूर्वोक्तानां जन्मादिभावानां मध्ये) **पूर्वभावस्य** प्रादुर्भावस्यादिमुपक्रमप्रभृत्यपवर्गपर्यन्तमाचष्टे ब्रवीति । अतएव हि पूर्वापरीभूतो भावशब्दवाच्यस्तावदेव हि जायत इत्युच्यते यावन्निष्ठान्तशब्दवाच्यो भवति जात इति । तस्यां चावस्थायां नासञ्जायत इति न्यायेन विद्यमानमपि **अपरं भावम्**—(अस्तिशब्दवाच्यम्) अस्तित्वं **नाचष्टे** तस्यापरिपूर्णत्वात् । अनवधृतरूपं हि तस्यामवस्थायां तद्भवत्यनुमानगम्यमिति जायत इति । **नापि प्रतिषेधति** अस्तित्वस्य प्रतिषेधं न करोतीत्यर्थः । यतो ह्यस्तित्वं प्रतिषेधन्नात्मक एव स्यात् यमालम्ब्य जायेत । तदवधारणकालस्योपस्थितत्वाच्च । एवमेवोत्तरत्रापि त्रयो द्रष्टव्यः । समासतस्तु वक्ष्यते ॥

अस्तीत्युत्पन्नस्य सत्त्वस्यावधारणम् ॥ ४ ॥

अस्तीत्येष शब्दः **उत्पन्नस्य सत्त्वस्यावधारणं** तन्मात्रं ब्रवीति । न विपरिणाममाचष्टे, अपूर्णत्वात् । न तं प्रतिषेधति, उपस्थितत्वात् ॥

विपरिणमत इत्यप्रच्यवमानस्य तत्त्वाद्विकारम् ॥ ५ ॥

विपरिणमत इत्येष शब्दोऽप्रच्यवमानस्य तत्त्वादभ्रश्यमानस्य **तत्त्वात्**—स्वभावादस्तित्वादपुरुषत्वाद्वा **विकारं** विक्रियामात्रं ब्रवीति । न वृद्धिमाचष्टे, अपूर्णत्वात् न तां प्रतिषेधति, उपस्थितत्वात् ॥

वर्धत इति स्वाङ्गाभ्युच्चयं सांयौगिकानां वार्थानाम् ॥ ६ ॥

वर्धत इत्येष शब्दः **स्वेषामङ्गानां** शिरोग्रीवाबाहूदरादीनामभ्युच्चयमभ्युच्छ्रितता (सञ्चयं) ब्रवीति । **सांयौगिकानां** संयोगजनितानां वा **अर्थानां** हिरण्यधान्यादीनामभ्युच्चयं ब्रवीतीति पूर्वेणाभिसंबध्यतेऽर्थवशात् । तत्प्रयोगमाह—

वर्धते विजयेनेति वा वर्धते शरीरेणेति वा ॥ ७ ॥

---

१ पौर्वापर्यं हि देशकृतं कालकृतं च भवति । प्रकृतं च कालकृतं, जनिशब्दवाच्यो भावविकारः पूर्वः । तस्मादपरकालोऽस्तिशब्दवाच्यः ॥

२ आदिमित्येतदुपलक्षणविधयाऽत्र व्याख्यायते ॥

३ आचष्ट इत्यनुवर्तते तदर्थनिर्देशश्चायमेवमुत्तरत्रापि बोध्यम् ॥

४ उपचयप्रयोगमाहेत्यर्थः ॥

अत्रायमवरोहणक्रमेण सायौगिकेषूदाहरणं द्वितीयं स्याद्गाम्भुच्चये । अत्र वर्धत इति ब्रुवाणो नापक्षयमाचष्टेऽपूर्णत्वात् । नापि तं प्रतिषेधति उपस्थितत्वात् ॥

अपक्षीयत इत्यनेनैव व्याख्यातः प्रतिलोमम् ॥ ८ ॥

यथैव हि स्वाङ्गं सायौगिकैर्वा द्रव्यैरुपचीयते तथैवापक्षीयते । इत्येवमुपचयप्रयोग पूर्वनिर्दिष्ट **स अपक्षीयत इत्यनेनैव प्रतिलोमं** विपरीत **व्याख्यातः ।** भवति हि वृद्धे प्रतिलोममपक्षय । प्रतिगतं लोम प्रतिलोमम् । "अच्प्रत्यन्ववपूर्वात्सामलोम्न" (पा० ५–४–७५) इति समासान्तोऽच्प्रत्ययो नस्तद्धित (६–४–१४४) इति टिलोप ॥ तत्रापि नाचष्टे अपरभाव, न वा प्रतिषेधति ॥

विनश्यतीत्यपरभावस्यादिमाचष्टे न पूर्वभावमाचष्टे न प्रतिषेधति ॥ ९ ॥ ३ ॥

विनाश एवानापरभावस्तस्यादिमुपक्रमप्रभृत्यपवर्गपर्यन्तमाचष्टे **विनश्यतीति ।** तस्या चावस्थाया विद्यमानमपि **पूर्वभावमपक्षीयतेरर्थं नाचष्टे न प्रतिषेधतीति** सर्वं निरवद्यम् ॥ ३ ॥

अथ इम एव भावविकारा सन्ति किं वान्येऽपीत्यपेक्षाया चतुर्थं खण्डमारचयति—

अतोऽन्ये भावविकारा एतेषामेव विकारा भवन्तीतिह स्माह ॥ १ ॥

अतः भावविकारषड्भावेऽन्येऽन्यत्वेनाभिमता भावविकारा 'लक्ष्यन्त' इति शेष । ते (पृथक्पृथगत्यन्तभिन्ना अपि सन्त) **एतेषामेव विकारा भवन्ति ।** तद्यथा जनिशब्दवाच्यो भावविकारोऽनेकप्रभेदभिन्नोऽनेकपर्यायशब्दवचनो निष्पद्यतेऽभिव्यज्यते उत्तिष्ठतीत्येवमादि १ तथा अस्तिशब्दवाच्योऽनेकप्रभेदभिन्नोऽनेकपर्यायवचनश्च अस्ति विद्यते भवतीत्येवमादि २ तथा विपरिणमतिशब्दवाच्यो विपरिणमते जीर्यति भावान्तरमापद्यते इत्येवमादि ३ तथा वर्धतेशब्दवाच्यो वर्धते पुष्यति उपचीयते इत्येवमादि ४ तथाऽपक्षीयतिशब्दवाच्यो ध्वस्यति भ्रश्यतीत्येवमादि ५ तथा विनश्यतिशब्दवाच्यो विनश्यति म्रियते विलीयत इत्येवमादि ६ **इतिह आह स्म** आचार्यो वार्ष्यायणिरिति पूर्वेणसमभिसबध्यते, "इतिह" इत्यय निपातसमुदाय पुरातीतवृत्ताख्याने । "इशश्वतोर्लङ् च"–(पा० ३–२–११६) लिति चाहिह् ॥

ते यथावचनमभ्यूहितव्या ॥ २ ॥

त एते जन्यादिशब्दवाच्या विकारा वचनमनतिक्रम्य **यथावचनं,** ये यस्मिन्वचनेऽवस्थिता सन्ति ते प्रकरणोपपत्तिभ्या मन्त्रार्थावधारणप्रति **अभ्यूहितव्या** अभितो वितर्क्या 'प्रयुज्यमाना' इति वाक्यशेष । तदेते सर्व एव धातवो भाववचनास्तेषा सर्वेषामिहाध्ययने प्राप्ते शास्त्रातिगौरवभयादेतल्लक्षणमुद्दिष्टम् ॥

---

१ स एव हि पूर्वापरीभूतो विनाशशब्दवाच्य । तावदेव हि विनश्यतीत्युच्यते यावन्निष्ठान्तशब्दवाच्यो भवति विनष्ट इति ॥

२. नह्यनपक्षीयमाणो विनश्येदिति ॥

३. इयमत्र शास्त्रे व्याख्यानशैली द्रष्टव्या उद्देशो–निर्देश –प्रतिनिर्देश इति । तत्रोद्देशः

तदेवं सानुषङ्गं नामाख्यातयोर्लक्षणमुक्तं संप्रति प्रतिज्ञाप्रघटकमुपसर्गलक्षणमुच्यते । अत्र तावत्कश्चिच्छङ्कते—वक्ष्यति भवानुपसर्गलक्षणमिदमेव तावदुच्यता किमिम उपसर्गा नामाख्यातवत्पदचतुष्टयान्निकृष्य (पृथकृत्य) बद्धा सन्तोऽर्थानाहुस्तान्नथेति । तत्रोत्तरमाह—

न निर्बद्धा उपसर्गा अर्थान्निराहुरिति शाकटायनः ॥ ३ ॥

उप-उपसृज्य (आख्यातं तस्यैवार्थविशेष) सृजन्तीत्युपसर्गाः प्रादयः । निर्-निष्कृष्य (नामाख्यातमध्यात्) बद्धाः पदवाक्यरूपेण रचिता सन्तोऽर्थान्-निर्-निश्चयेन न आहुरिति शाकटायन 'आचार्यो मन्यते' इति वाक्यशेष । शकटस्य गोत्रापत्यमित्यर्थे "नडादिभ्य फक्" (पा० ४-१-९९) इति फक् फगायन् । कथं तर्हि तेषामर्थवत्तेत्युच्यते—

नामाख्यातयोस्तु कर्मोपसंयोगद्योतका भवन्ति ॥ ४ ॥

तुशब्दोऽवधारणार्थं । नामाख्यातयोरेव योऽर्थः कर्म क्रिया तत्रैव विशेषं कंचिदुपसंयुज्य तेनोपसंयोगेन सङ्गत्येनेति यावत् द्योतय=(न्ति व्यञ्जय)न्तीत्युप-

---

सूत्रस्थानीयः । तद्यथा षड्भावविकारा इति । निर्देशो वृत्तिस्थानीय । तद्यथा जायते अस्ति विपरिणमत इति । प्रतिनिर्देशो वार्तिकस्थानीयः । तद्यथा जायत इति पूर्वभावस्यादिमाचष्टे । इति । एवं सर्वत्र यथासंभव योजनीयम् ॥

१ नामस्तु—निर्विरुद्धशिष्यते तदवसरप्राप्तमपि पदचतुष्टयलक्षणप्रतिज्ञाव्याघातभयादत्र नोक्तम् । पदचतुष्टयलक्षणानन्तरं चतुर्थेन पादेन "तत्र नामान्याख्यातजानीति शाकटायन" इत्यादिना तल्लक्ष्यते ॥

२. तथाचाहुर्नव्या । न्यबोधविषयीभूतक्रियाविशेषविषयकतात्पर्यग्राहकत्वेसति प्राय-प्रयत्नमत्वमुपसर्गत्वमिति । अत्र जन्यैत्यादिपरिष्कृतो मूल तु "उपसर्गाः क्रियायो-" (पा० १-४-५९) इति वक्तव्ये योगग्रहणम् । इत्थ च "यत्क्रियायुक्ताः प्रादयस्त प्रत्येव गत्युपसर्गसंज्ञेति" नियम सन्निरूपकोपसर्गलक्षणफलभूत एव नान्य ॥ अत्रोपोपसृष्टात्सृजते. "पुंसि संज्ञायां घ प्रायेणेति" (पा० ३-३-११८) कर्तरि घ । "चजो-" (पा० ७-३-५२) रिति कुत्वम् ॥

३. पदादपगताना वर्णानामिव पृथग्विरचितानामेषा साक्षादर्थाभिधाने शक्तिर्नास्त्येव किंतु तद्युक्तानामेव । कथं तर्ह्येषा प्रातिपदिकत्वात्पदत्वादिकमिति चेत् । "कृत्तद्धितसमासाश्च"-(पा० १-२-४६) ति चकारेणेति संगृहाण ॥

४. अत्र नामेति सप्रातिपदिकमविवक्षितं नहि नाम्नोऽर्थः क्रिया । नापि च तद्युक्ताः (नामयुक्ता) प्रादय उपसर्गा इत्युच्यन्ते । "उपसर्गाः क्रियायोगे" इति पाणिनिस्मरणात् । उपसर्गा हि क्रियाङ्गत्वेन नामान्याख्यान्दन्तीति केचिदाहुस्तदपरे न क्षमन्ते । सत्त्वेन हि क्रिया धातुजनामसु सिद्धावस्थापन्ना इति ॥

५. तदाश्रयमेव । यथा प्रदीपसंयोगे द्रव्यस्य गुणविशेषोऽभिव्यज्यमानो द्रव्याश्रय एव भवति न प्रदीपाश्रय । एवमिहापि बोध्यम् ॥

६ अत्रोपसपूर्वाद्युज्यतेर्भावे घञ् । "चजो" (पा० ७-३-५२)रिति कुत्वम् ॥

संयोगद्योतका भवन्ति न स्वातन्त्र्येण कमप्यर्थं वाच्यवृत्त्याऽभिदधति, तस्मादनर्थकाः पृथगवस्थिता उपसर्गा इति सिद्धम् ॥

अथ प्रकारान्तरेणानेकार्थत्वमेषामुपपादयति—

उच्चावचाः पदार्था भवन्तीति गार्ग्यः ॥ ५ ॥

उच्चावचाश्चोच्चावचा नैकभेदा बहुप्रकारा इतियावत् । पदानामुपसर्ग-**पदानामर्था भवन्ति** वियुक्तानामपि नामाख्याताभ्याम**िति** गार्ग्य 'आचार्यो मन्यते' इति वाक्यशेषः । गर्गस्य गोत्रापत्यमित्यर्थे "गर्गादिभ्यो यञ्" (पा० ४-१-१०५) इति गोत्रे यञ् आदिवृद्धिः ॥ यदुक्तमनर्थकाः पृथगवस्थिता उपसर्गा इति तत्खण्डयति—

तद्य एषु पदार्थः प्राहुरिमे तम् ॥ ६ ॥

तदिति प्रसिद्धार्थकमव्ययं **य एषु** उपसर्गेषु (वाचकतासंबन्धेन) विद्यमानः **पदार्थः** । (स्वकीयोऽनेकप्रकारकोऽर्थः) **तमिमे** उपसर्गाः पृथगपि सन्तः **प्राहुरभि**दधत्येवेत्येतत्प्रसिद्धम् ॥

त-चम्—

नामाख्यातयोरर्थविकरणम् ॥ ७ ॥ ४ ॥

अर्थविकरणमर्थविक्रियामर्थभेदमिति यावत् । तस्मादर्थवन्त एव ते पृथगव-स्थिता अपीति सिद्धम् ॥ ४ ॥

---

१. यद्यपि उदक् च अवाक् चोच्चावचमिति मयूरव्यंसकादित्वान्निपात्य नपुंसकनिर्देशेन व्याख्यात सिद्धान्तकौमुद्यादौ । तथाप्यर्थतत्त्वौल्याद्दुर्गाचार्येणेत्थमेव विगृहीतत्वादस्याश्च (लघुविवृते) तदनुसारित्वात्तथैवात्र व्याख्यातम् । पुंस्त्वन्तु विशेष्यनिघ्नत्वात् तथाच "उच्चावच नैकभेद" मिति विशेष्यनिघ्नवर्गे अमर. ॥

२. अयमर्थः । एषां (प्रादीनां) मध्ये एकैकोऽप्यनेकार्थः । यथा प्रशक्तिवृत्तिशुष्य-प्रादिवृत्तीच्छासु पूजायामित्यादि । यच्चोक्तं वर्णवत्पृथगनर्थका उपसर्गा इति । तदयुक्तम् । यथाहि मृदोऽवयवेषु मृन्मयभाण्डारम्भशक्तिरस्त्येवैव वर्णेष्वपि सामान्याभिधानशक्ति-रस्त्येव । सा तु पदत्वेन समुदितानामर्थविशेषेऽवतिष्ठते । यथा मृदोऽवयवानां घटे घटार-म्भशक्तिरभिव्यज्यते ॥ अन्यथा वर्णैरनर्थकैरारभ्यमाणं पदमप्यनर्थकमेव स्यात् पदैश्च वाक्य वाक्यै. शास्त्रमित्यर्थवन्तो वर्णाः ॥ यत्पुनरेतदुक्तं प्रदीपवदनर्थका उपसर्गा इति । अत्रोच्यते प्रदीपोऽपि स्वेनार्थेन प्रकाशाख्येनार्थवानेव । सत्यपि चार्थवत्त्वे प्रकाश्यमर्थ-माधारभूतं घटादिं प्रत्यायन्स्वां प्रकाशनशक्तिमभिव्यनक्ति । एवमुपसर्गा अर्थवन्तोऽपि सन्त. स्वार्थाभिधानशक्तिमनेकप्रकारां विद्यमानामपि स्वार्थाभिधानशक्त्याधारभूते नामा-ख्याते प्रत्याय्याभिव्यञ्जयेयु. । नचैव वाच्य नामाख्यातयोरेवासावर्थ उपसर्गसंयोगे सत्युपजायत इति । नहि लोके यो यत्र समर्थो भवति स तत्रान्यमपेक्षते । नामाख्याते चार्थविशेष प्रत्युपसर्गसंयोगमपेक्षते । तस्मादुपपन्नमुपसर्गस्य क्रियाविशेषोऽर्थ. । क्रिया-सामान्यमात्र चाख्यातस्येति ॥

३. सावधारण हि सर्वं वाक्यमामनन्ति, अब्भक्षो वायुभक्ष इत्युक्ते अप एव भक्षयति वायुमेव भक्षयतीति गम्यते ॥

ननूच्यतां तर्हि क एषां मध्ये कस्मिन्नर्थविशेषे वर्तत इति तत्राह—

आ इत्यर्वागर्थे ॥ १ ॥

तद्यथा आपर्वतादिति । अर्वाक् (कृत्वा) गिरिं मर्यादेह गम्यते । अत्रेदमवधेयम् । अनेकार्थत्वेऽपि सति उपसर्गाणामेकैकोऽर्थ उदाहरणत्वेनोच्यतेऽर्थवत्त्वप्रकाशनायेति ॥

प्रपरेत्येतस्य प्रातिलोम्यम् ॥ २ ॥

प्रपरेत्येतौ उपसर्गौ **एतस्यैवाऽऽङ**र्थस्यार्वागित्यस्य **प्रातिलोम्यं** विपरीतमर्थमाहतुः ॥ तद्यथा प्रगत । परागत । इति । उल्लङ्घ्य गत इत्यर्थः ॥

अभीत्याभिमुख्यम् ॥ ३ ॥

आह । तद्यथा अभिगत इति । आभिमुख्येन गत इत्यर्थः ॥

प्रतीत्येतस्य प्रातिलोम्यम् ॥ ४ ॥

प्रति इत्यय एतस्यैवाभेः **प्रातिलोम्यं** विपरीतमर्थमाह । तद्यथा प्रतिगत इति पराङ्मुख गत इत्यर्थः ॥

अति सु इत्यभिपूजितार्थे ॥ ५ ॥

वर्तेते ॥ तद्यथा अतिधन सुब्राह्मण इति । अभिपूजित प्रशस्त ॥

निर्दुरित्येतयोः प्रातिलोम्यम् ॥ ६ ॥

तद्यथा निर्धनो दुर्ब्राह्मण । इति ॥

न्यवेति विनिग्रहार्थीयौ ॥ ७ ॥

विनीति द्वन्द्वो विश्च निश्चेति, ततो ग्रहशब्देन षष्ठीतत्पुरुषे विनिग्रहौ तावर्थौ ययोस्तौ विनिग्रहार्थौ तावेव **विनिग्रहार्थीयौ** स्वार्थे छ । ग्रहशब्दस्य द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणत्वात्प्रत्येकमभिसम्बन्ध । "द्वन्द्वान्ते द्वन्द्वादौ वा श्रूयमाण पद प्रत्येकमभिसम्बध्यते" इति न्यायात् । तथाच विग्रहार्थीयो निग्रहार्थीयश्चेति तदर्थ । तद्यथा निगृह्णातीति । अवगृह्णातीति । अत्रावरोहणक्रमेणार्थयोरुदाहरणम् । द्वयो पदयोर्बहूना वा पदाना विच्छेदेन ग्रहणमुच्चारण विग्रह । तयोरेवार्थविभागोपदर्शनार्थमवच्छेदेन ग्रहणमवग्रह । तथाच विग्रहोऽवग्रह इत्यनर्थान्तरम् ॥

उदित्येतयो प्रातिलोम्यम् ॥ ८ ॥

---

१ अत्र निरनुबन्ध आङुदाहरणस्वरूपानुरूपो निर्दिष्ट । अर्थवत्त्व [illegible] लोकेऽर्थबोधनमस्त्व तन्निरनुबन्धस्यैवेति ॥

२ मर्यादा धारणा स्थितिरित्यमर । "तेन विना मर्यादा तेन सहेत्यभिविधि"रिति प्राचामुक्तौ तेनेत्यवधिनिर्देश ॥

३. प्रतिलोममेव प्रातिलोम्य स्वार्थे ष्यञ् चतुर्वर्णादेराकृतिगणत्वात् ॥ तथाच वार्तिक चतुर्वर्णादीना स्वार्थे उपसंख्यान' (पा० ५–१–१२४) मिति ॥

४ एतच्चोपसंहारवाक्यस्थेन विपरिणतवचनेन प्राङ्गुरित्यनेनान्वयवशाद्बोध्यमेवमेवो त्तरत्रापि यथास्वमूह्यम् ॥

उत्-इति अयमेक एव शब्द **एतयोः** समीपतरवर्तिनोर्न्ययोः **प्रातिलोम्य**माह । तद्यथा उद्गृह्णातीति ॥

समित्येकीभावम् ॥ ९ ॥

अनेकस्यैकभवनमेकीभावः। "अभूततद्भावे कृभ्वस्तियोगे संपद्यकर्तरि च्वि"–(५–४–५०) रिति च्विः । "अस च्वा"-(पा० ७–४–३२) वितीत्वम्। **तमाह** । तद्यथा संगृह्णाति इति ॥

व्यपेत्येतस्य प्रातिलोम्यम् ॥ १० ॥

वि-अप-इत्येतौ **एतस्य** समित्यस्य **प्रातिलोम्यं** विग्रह–(मर्थं·) माहतु । तद्यथा–विगृह्णाति । अपगृह्णातीति ॥

अन्विति सादृश्यापरभावम् ॥ ११ ॥

अनु-इत्ययं सादृश्यमपरभावं पश्चाद्भवनं चाह । क्रमेण यथा अनुरूपमस्येदम् । अनुगच्छति । इति ॥

अपीति संसर्गम् ॥ १२ ॥

आह । संसर्गः संबन्ध । सच संबन्धिभेदाद्भिन्नो यथायोग्यमूह्य । तद्यथा सर्पिषोऽपि स्यान्मधुनोऽपि स्यादिति। अत्र बिन्दुरित्यध्याहार्योऽपिशब्दैबलात् । सर्पिषोऽपीत्युक्ते सर्पिषोऽवयवो बिन्दुरपि स्यादिति गम्यते । अतएव षष्ठी तैद्योगे सर्पिष इति । अत्र संभावनाया लिङ् । तस्या एव विषयभूतेऽस्त्यर्थे भवने बिन्दो स्वकर्तृकर्त्तौलभ्यप्रयुक्तदौर्लभ्यवस्व संबन्धोऽपिशब्दार्थः । तद्बोधकत्वादेवापि "अपिः पदार्थे"–(पा०१–४–५६) त्यादिना कर्मप्रवचनीयसंज्ञा । अतएव षो"पसर्गप्रादुर्भ्यामस्तिर्यच्पर" (पा० ८–३–८७) इति सस्य षो नेति बोध्यम् ॥

उपेत्युपजनम् ॥ १३ ॥

आह । तद्यथा–उपजायत इति । समुत्पद्यत इति तदर्थं ॥

परीति सर्वतोभावम् ॥ १४ ॥

आह । तद्यथा–परिधावति । सर्वतो धावतीत्यर्थं ॥

---

१. यथा चोक्तम् । इदमस्तु सन्निकृष्टे समीपतरवर्ति चैतदो रूपम् ॥
अदसस्तु विप्रकृष्टे तदिति परोक्षे विजानीयात् ॥ इति ॥

२. अतएवाविद्यमानपदार्थद्योतकस्याप"रपि पदार्थे–" (पा० १–४–९६) त्यादिना कर्मप्रवचनीयत्वम् ॥

३. अपिशब्दबलेन गम्यमानस्य बिन्दोरवयवावयविभावे संबन्धे ॥

४. कर्मप्रवचनीयानां हि क्रियानुयोगिकसंबन्धाभिधायित्वेनैव तत्त्वम् । कर्मक्रिया (तद-नुयोगिकसंबन्ध) प्रोक्तवन्त इति कर्मप्रवचनीया बाहुलकात्कर्तरिभूतेऽनीयर् ॥

५. कर्मप्रवचनीयत्वादेव । "आकडारादेका संज्ञे–" (पा० २–४–१) ति नियमेऽपि "या पराऽनवकाशा च"–त्युक्तेरत्र परया कर्मप्रवचनीयसंज्ञयोपसर्गसंज्ञाया बाधात् ॥

अधीत्युपरिभावमैश्वर्यं घा ॥ १५ ॥

थाह । तद्यथा–अधितिष्ठति लोकमोजसा स विवस्वानिव मेदिनीपति । लोकस्योपरि तिष्ठतीत्यर्थं । अत्र "धिशीङ्स्थासा कर्म–" (पा० १–४–४६) ति लोकस्य कर्मत्वम् ॥ ऐश्वर्यं स्वस्वामिभावसबंन्ध । तत्र यथा । अधिभुवि राम । अधिरामे भू । इति । अत्र "धिरीश्वर–" (पा० १–४–५७) इत्यधे कर्मप्रवचनीयत्वे तद्योगे "यस्मादधिक यस्य चेश्वरवचन तत्र सप्तमी–" (पा० २–३–९) इति स्वस्वामिभ्या पर्यायेण सप्तमी । भुव ईश्वरो राम इत्यर्थ ॥

उपसहरति—

एवमुच्चावचानर्थानाहुस्त उपेक्षितव्या. ॥ १६ ॥

इति श्रीमद्यास्कमुनिप्रणीतनि० शा० प्रथमाध्यायस्य प्रथम पाद ॥ १ ॥ १ ॥

एवममुना प्रकारेणोच्चावचाननेकविधानर्थानाहुस्त उपेक्षितव्या उपेत्योपगम्यानुप्रवेश्य वा बुद्धिमीक्षितव्या क कस्मिन्नर्थं वर्तेत इत्येव द्रष्टव्या परीक्ष्या इत्यर्थ ॥

इति श्रीमद्यास्कमुनिप्रणीतनिरुक्तलघुविवृतौ नैघण्टुककाण्डे प्रथमाध्यायस्य प्रथम पाद. ॥

अथ प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

पूर्वं "नामाख्यातयोस्तु कर्मोपसंयोगद्योतका भवन्ती–त्युपसर्गा" इत्युपसर्गलक्षण सामान्यतो विशेषतश्च "आ इत्यर्वागर्थे" इत्यादिनोक्त्वाऽधुना सामान्यलक्षणायुक्त प्रतिज्ञाप्रसक्तमेव निपातलक्षण वर्णयितुमुपक्रमते—

[?]अथ निपाता. ॥ १ ॥

निपातसामान्यलक्षणानुक्रमेऽयमथशब्द ॥ मङ्गलप्रयोजनकथामप्युपेक्षितोऽत्र द्वितीयपादादौ ॥ निपातशब्द निर्ब्रवीति—

---

१ "कृत्तद्धितसमासै सम्बन्धाभिधान भावप्रत्ययेने' ति व्याकृतिविदा नियमात् "स्वेशमाते–' (पा० २–२–१७५) ति वरज वादीश्वरशब्दाद्भावार्थकेन ष्यञ्श्वरस्य स्वामिन स्वेनसह सबन्धोऽर्थ प्रतीयते । सच प्रतियोगिवृत्तिधर्म एवेति प्राञ्चो न्यायविद आहुरनुयोगिवृत्तिधर्म एवेति नव्या । वैयाकरणास्तु उभयमप्युररीकृत्य ब्रुवते 'स्वस्वामिभाव' इति । स्वस्वामिनोर्भाव इति द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणस्य भावपदस्य प्रत्येकमभिसंबन्धात्स्वभाव (स्वत्व) स्वामिभाव (स्वामित्व) चेति तदर्थं ॥

२ सूत्रे यस्येति षष्ठ्या निनिगमनाविरहेण निरूपितत्वमार्थेयत्व वार्थं । यन्निरूपित यन्निष्ठ वा ईश्वरवचनमैश्वर्यवचनम् । ईश्वरशब्दोऽत्र भावप्रधान । संज्ञासूत्रेऽपि तथैव । तथाच हरिदत्त 'स्वस्वामिभावसंबन्धेऽधि कर्मप्रवचनीयसंज्ञ स्या' दि ति ॥

३ "ओंकारश्चाथशब्दश्च द्वावेतौ ब्रह्मण पुरा । कण्ठ भित्त्वा विनिर्यातौ तस्मान्मा

---

1 अन्यतरपक्षस्थापिका युक्तिर्विनिगमना । तस्या विरहोऽभावस्तेन ॥

उच्चावचेष्वर्थेषु निपतन्ति ॥ २ ॥

उच्चावचेष्वनेकप्रकारके**ष्वर्थेषु निपतन्ती**ति निपाताः । ज्वलादित्वा "ज्वलितिकसन्तेभ्यो ण" (पा० ३-१-१४०) इति कर्तरि णः । कतमे पुनस्त इत्याह—

अप्युपमार्थेऽपि कर्मोपसंग्रहार्थेऽपि पदपूरणाः ॥ ३ ॥

उपमैवार्थ **उपमार्थ**स्तस्मिन्नेवमुत्तरत्रापि तत्स्वरूपमग्रे वक्ष्यति (तृ. खं. सूत्रे) कर्मशब्दो हि प्रायेणार्थपर्यायवचन एतस्मिञ्छास्त्रे गतिकर्माण उत्तरे धातवः (नि० ३-२-३) गत्यर्थां इति गम्यते, तथा **चार्थोपसंग्रहार्थः** । पदमेव पूरयितव्यमर्थो येषां ते **पदपूरणाः** । इति त्रिधा ते अर्थभेदाद्भवन्ति अपिरेको वाक्यालङ्कारे—

तेषामेते चत्वार उपमार्थे भवन्ति ॥ ४ ॥

तेषां सर्वेषां मध्ये **एत**एव **चत्वारः** "इव, न, चित्, नु" प्रायेणो**पमार्थे भवन्ति** ॥ तत्र तावत्—

इवेति भाषायां चान्वध्यायं च ॥ ५ ॥

उपमार्थे भवतीति विपरिणतवचनमनुवर्तते अर्थवशात् । **भाषायां** लोके **अन्वध्यायं** छन्दसि च । उपगम्यातयागुणैर्मीयत इत्युपमा । "आतश्चोपसर्गे" (पा० ३-३-१०६) इति कर्मण्यङ् । अत्रोदाहरणमाह—

अग्निरिवेन्द्र इवेति ॥ ६ ॥

अत्राद्य अग्निरिवेति त्रिष्टुप् तपसः पुत्रेण मन्युना दृष्टौ इवेनादिषु निष्कैवल्ये

ङ्गलिकाशुभा"—वित्यमियुक्तोक्तेः माङ्गलिको मङ्गलप्रयोजनकावित्यर्थः । मृदङ्गादिध्वनिवदस्योच्चारणमात्रेण मङ्गलं नत्वयं मङ्गलार्थक एव । कोशेऽपि "मङ्गलानन्तरारम्भप्रश्नकार्त्स्न्येष्वथो अथ"त्युक्तौ मङ्गलार्थो विषयविभयैव निर्दिष्टः । अर्थतस्तु आरम्भानन्तर्य्यकमेव विधिणोत्ययमिति भावः ।

१. कस्मिंश्चिदेकार्थे यः प्रसिद्धो गुणस्तदन्यस्मिन्नप्रसिद्धस्तद्गुणेऽर्थे शब्दमात्रेण यदुपसंयोज्य मीयते तद्गुणप्रकाशन क्रियते सोपमा ॥

२. कश्चिच्छन्दस्येव भवति, कश्चिद्भाषायामेव, कश्चिच्चोभयत्रेति विभागेन प्रदर्श्यते । अधीयन्तेऽस्मिन्नित्यध्यायो वेदः । "अध्य-याये"त्यादिना (४-३-१२२) घञन्तो निपात्यते ॥ मन्त्राः यस्त्वस्मिन्नधीयन्ते तस्मिन्नितीत्यन्वध्याय, विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः चकार एको वाक्यालङ्कारे ॥

३. तथाच मन्युरेवास्या ऋषिरितीयं मान्यवी । ऋषयो मन्त्रद्रष्टारो भवन्तीति वक्ष्यते (नै० २-३-२) । यद्वा मन्युरिन्द्रो देवता अस्या इति मान्यवी । अथ ऋक् । अग्निरिव मन्यो त्विषितः सहस्व सेनानीर्नः सहुरे हूत एधि । हत्वाय शत्रून् विभजस्व वेद ओजो मिमानो विमृधो नुदस्व ॥ इति ॥ १ ॥ अस्या अर्थः हे मन्यो इन्द्र ! । अन्यो वा कश्चन । हे सहुरे सहनशील ! (एतस्मिन्प्रत्युपस्थिते शत्रूणामभिभवनकाले अस्माभिः) हूतः आहूतः सन् नः अस्माकं सेनानीः सेनाप्रणेता एधि भव । (ततश्च) अग्निरिव त्विषितः दीप्तः (तेजसा ज्वलितः) सहस्व अभिभव तानसञ्छत्रून् । किञ्च शत्रून् हत्वाय

नसते (ऋ० सं० ८-३-१९-२) द्वितीया इन्द्र इवेति अनुष्टुप् । अनया च ध्रुव आङ्गिरसो राजानमभिषिषेचेति तेनेयं दृष्टा (ऋ० सं० ८-८-३१-२) उदाहरणान्तरं (लौकिकं) लोके विदितमेवेति नाभिहितम् ॥ अग्निरिव तीक्ष्णः । इन्द्र इव विक्रान्तः । इत्यादि ॥

नेति प्रतिषेधार्थीयो भाषायाम् ॥ ७ ॥

प्रसिद्धः । यथा घटो नास्ति पटो नास्तीति । नशब्दोऽत्रास्तित्वं (सत्ता+विद्यमानता) प्रतिषेधति ।

उभयमन्वध्यायम् ॥ ८ ॥

प्रतिषेधार्थीय उपमार्थीयश्चेत्युभयमन्वध्यायं छन्दसि प्रसिद्धम् । आद्योदाहरणम्—

"नेन्द्रं देवममंसते"ति ॥ ९ ॥ (ऋ० सं० ८-४-१-१)

इन्द्रं देवमात्मनो दीपयितारं नामंसत नामन्यन्त आदित्यवदनयं ॥

अथ किंलक्षणः प्रतिषेधार्थीयः किंलक्षणश्चोपमार्थीय इत्यावेदयितुमाद्यस्य लक्षणमाह—

प्रतिषेधार्थीयः पुरस्तादुपचारस्तस्य यत्प्रतिषेधति ॥ १० ॥

इवा 'कृचोयग्रि' (पा० ७-२-४७)ति यगागमः । (यत्तपामस छदूणा) वेद धनम् (तत् त्वमादाय) विभनस्व प्रयच्छ । किंच ओजोऽभिमानोऽस्माकं बलं कुर्वन् मृध समाप्तकारिणः शत्रून् विदुरस्य घातयेति ॥

१ अथ ऋक् । "इहैवैधि माप च्योष्ठाः पर्वत इवाविचाचलिः । इन्द्र इवेह ध्रुवस्तिष्ठेह राष्ट्रमु धारय ॥ इति ॥ २ ॥ अस्या अर्थः । हे राजन्, इहास्मिन्नेव राज्ये एधि स्वामित्वेन सर्वदा वर्तमानो भव माचात्स्त्वमपच्योष्ठाः अपच्युतोभूर्मोपगमः । पर्वत इव यथा पर्वतो नैश्चल्येनावतिष्ठत एवम् अविचाचलिः चलनरहितो भव । इन्द्र इव यथा स्वर्गे इन्द्र एवमिह लोके त्वं ध्रुवः शाश्वतस्तिष्ठ स्थितो भव । राष्ट्रमु राष्ट्रं चेह लोके धारय स्वस्वे कर्मण्यवस्थापयेति ॥

२ अयमर्थो दुर्गोक्तिमनुसृत्य व्याख्यातः सायणभाष्ये त्वन्यथा व्याख्यानमस्य । तत्र तावदियमृक् ॥ 'वि हि सोतोरसृक्षत नेन्द्रं देवममंसत । यत्रामदद्वृषाकपिरर्यः पुष्टेषु मत्सखा विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः' ॥ १ ॥ इति । इयमिन्द्रवाणिती द्रोऽस्या ऋषिः ॥ इन्द्रो वदति । सोतोः सोमाभिषवं कर्तुं व्यसृक्षत यागमति मया विसृष्टा अनुज्ञाताः स्तोतारो वृषाकपेर्यष्टारः । हीति पूरणः । तत्र देवं द्योतमानमिन्द्रं मां नामंसत । मया प्रेरिताः सन्तोऽपि ते स्तोतारो न स्तुतवन्तः किंतु मम पुत्रं वृषाकपिमेव स्तुतवन्तः । तत्र येषु पुष्टेषु सोमेन प्रवृद्धेषु यागेषु अर्यः स्वामी वृषाकपिर्मम पुत्रो मत्सखा मम सखिभूतः सन् अमदत् सोमपानेन हृष्टोऽभूत् । यद्यप्येवं तथापीन्द्रोऽहं विश्वस्मात्सर्वस्माज्जगत उत्तर उत्कृष्टतर इति ॥

यो हि प्रतिषेधार्थीयो भवति तस्य पुरस्तात्प्रथममुपचारः प्रयोगो भवति कस्मात् यत्प्रतिषेधति तस्मादित्यर्थः ॥ द्वितीयोदाहरणमाह—

"दुर्मदासोनसुरायाम्"इति ॥ ११ ॥ (ऋ० सं० ५-७-१९-१)

"हृत्सु पीतासो युध्यन्ते" इत्यादिरस्य । "ऊधर्न नग्ना जरन्ते" इत्यन्तः ॥ काण्वोमेधातिथिराङ्गिरसश्च प्रियमेध ऐन्द्रं सूक्तं ददृशाते । तत्रैषा गायत्री । अनुक्तविनियोगत्वाद्ग्रावस्तोमे विनियुज्यते । अस्यार्थः । सोमा इत्यर्थवशात्कर्तृपदमाक्षिप्यते ।

ते पीतासः पीताः सन्तः "आज्जसेरसुक्" (पा० ७-१-५०) इत्यसुगागमः । हृत्सु हृदयेषु (अवस्थिताः सन्तो) युध्यन्ते संप्रहारमिव कुर्वन्ति । युध संप्रहारे (दि० आ०) तङ् । तत्पानवशेन सोमपायिनोऽहमहमिकया (अहं विशिष्ट २ इत्येवं) स्पर्धमाना भवन्ति । क इव सुरायां (पीतायां) दुर्मदासो न कुत्सितमदा इव । अत्रापि पूर्ववदसुगागमः । किंच । (आत्मलाभपरितुष्टाः सन्तस्त्वमेव यजमानं) जरन्ते स्तुवन्ति । कथम् । नग्नाः (भूत्वा स्त्रियं संप्रयोक्ष्यामह इत्येवमभिप्रायाः) ऊधर्न ऊध इव रात्रिं यथा ॥ सायणस्तु हे इन्द्र, त्वया पीताः सोमास्त्वां मादयितुं हृत्सु त्वदीयेषु युध्यन्ते परस्परं संप्रहारं कुर्वते । अत्र दृष्टान्तः "दुर्म० याम्" सुरायां पीतायां जायमाना दुष्टमदा यथा पातारं मादयन्ति तद्वत् । अपि च नग्नाः स्तोतारस्त्वे च ऊधर्न पयसा पूर्णं गवादेरूध इव सोमपूर्णं त्वां जरन्ते स्तुवन्तीत्येवं व्याख्यत् ॥

द्वितीयस्य लक्षणमाह—

उपमार्थीय उपरिष्टादुपचारस्तस्य येनोपमिमीते ॥ १२ ॥ १ ॥

येनार्थेन उपमेयमर्थमुपमिमीते स उपमार्थीयस्तस्य । उपरिष्टादुपरि । शेषं पूर्ववत्सुगमम् ॥ १ ॥

चिदित्येषोऽनेककर्मा ॥ १ ॥

कर्मशब्दोऽर्थपर्यायवचनः । अनेकार्थोऽपि सन्नुपमार्थीयसंयोगादत्रोदाहृतः । कथमनेकार्थः ? इति तमेवार्थविशेषमुदाहरणद्वारा दर्शयति—

आचार्यश्चिदिदं ब्रूयादिति पूजायाम् ॥ २ ॥

आचार्य एवं ब्रूयात्तोऽन्य एवं वक्ष्यति । उदाहरणप्रसक्तमाचार्यपदं निर्वक्ति—

आचार्य आचारं ग्राहयति-आचिनोत्यर्थान् आचिनोति बुद्धिमिति वा ॥ ३ ॥

१. तथाचाह भगवान्दुर्गः । येषामपि विनियोगः क्वचिदन्यत्र नास्ति तेऽपि ग्रावस्तोमे विनियुज्यन्ते ॥ इति ।

२. तथाह मनुः । "उपनीय तु यः शिष्यं वेदमध्यापयेद्द्विजः । सकल्पं सरहस्यं च तमाचार्यं प्रचक्षते" इति । अन्यत्रापि । "आचार्यवत्त्वविज्ञानाचारसमानतः । यमादियोगसिद्धत्वादाचार्य इति कथ्यते," इत्येवं लक्षणलक्षितो मन्त्रव्याख्यापकोऽप्याचार्यः । स हि जनानां बुद्धिमाचिनोत्यनुरूप्यैकत्र स्थापयतीति आचार्य इत्युच्यते ॥

आङ्पूर्वाच्चरतेरन्तर्भावितण्यर्थाद्बाहुलकात्कर्तरि "ऋहलोर्ण्यदि-(पा० ३-१-१२४)"ति ण्यत् । उपधावृद्धिराद्यकल्पे । कल्पान्तरे त्वौणादिको ण्यद्वृद्धिर्धातोरन्त्यस्यालमुगागमश्चेति साधनप्रक्रियोह्या ॥

दधिचिदित्युपमार्थे ॥ ४ ॥

अन्नौदन इति वाक्यशेषः । दधितुल्यस्तद्रूप इत्यर्थः ॥

कुल्माषाँश्चिदाहरेत्यवकुत्सिते ॥ ५ ॥

अवकुत्सिते भृशं कुत्सिते । कुल्माषानपि तावदाहरेति किं वाऽन्यदाहरिष्यसि ॥ कुल्माषपदं निर्ब्रवीति—

कुल्माषाः कुलेषु सीदन्ति ॥ ६ ॥

कुलेषु सजातीयासद्दृशेषु सीदन्ति भ्रष्टा भवन्ति । पृषोदरादित्वा-(पा० ६-३-१०९) त्साधुरयम् ॥

नु इत्येषोऽनेककर्मा ॥ ७ ॥

अनेककर्मा अनेकार्थः । तद्यथा—

इदं नु करिष्यतीति हेत्वपदेशे ॥ ८ ॥

हेत्वपदेशे हेतुव्यवहारे ॥ हेतुर्द्विविधः कारको ज्ञापकश्च तत्रान्त्योऽत्र, यत इदं करिष्यतीत्यर्थः ॥

कथं नु करिष्यतीत्यनुपृष्टे ॥ ९ ॥

अनुपृष्टे-कथं करिष्यतीति पृष्ट्वा करिष्यतीत्युक्ते यत्पुनरनुपृच्छति तत्र । अनेनैवोदाहरणान्तरमाह—

न न्वेतदकार्षीदिति च ॥ १० ॥

अयं नु एतमाकार्षीत्[2] (त्वमुक्तवानसि अयमेतत्कृतवान्स्यादिति [3])

अथाप्युपमार्थे भवति ॥ ११ ॥ २ ॥

तद्यथा-(उत्तरेण) ॥ २ ॥

"वृक्षस्य नु ते पुरुहूत वयाः" ॥ १ ॥ (ऋ० सं० ४-६-१७-१)—

---

१. कोलन्ति इति कुलानि "कुल संस्त्याने बन्धुषु चे"ति भौवादिकात्कुल्धातोर्मूलविभुजा॰ द्यात्क । तेषु सजातीयासमेषु मध्य-ने हता भवन्ती (लिज्वलादित्वाण्ण)(पा.३।१।१४०)-त्यर्थतो निरुक्ति सीदन्तीति । अर्धस्विन्ना [illegible] यवचणकादय कुल्माषा । तथाचोक्तम् "अर्धस्विन्नाश्च गोधूमा अन्ये च चणकादय । कुल्माषा इति कथ्यन्त" इति । "सहि कुल्माषान्खादन्त भिक्षत" इति निन्दार्थवादश्रुतिरपि । अत कुल्माषा निकृष्टतमा अन्नेषु प्रोच्यन्ते ॥

२. तथाचामर "नु पृच्छायां विकल्पे च"-ति । पृच्छा-पृष्ट प्रश्न इत्यनर्थान्तरम् ॥

३ "नन्वोर्विभाषे"-(पा ३-२-१२१)ति वा लुङ् । नाय ननुशब्दस्तथा सति "ननौ पृष्टप्रतिवचन" (पा. ३-२-१२०) इति लडेव स्यात् ।

"व्यू ३ तयो रुरुहुरिन्द्रपूर्वी" । इत्यर्धर्चे त्रिष्टुभ । अनेन हि भारद्वाजो बार्हस्पत्य इन्द्र तुष्टाव । तेनेय दृष्टा । हे पुरुहूत बहुभिराहूत इन्द्र ते त्वदीया पूर्वी पूर्वकालेभवा पूर्वं कृता वा ऊतयोऽवनानि रक्षा "अव् रक्षणे" (भ्वा० प०) अवते क्तिनि "ज्वरत्वरे"-(पा० ६-४-२०)त्युपधावकारयोरूट् । विरुरुहु । विशेषेण रोहन्तिस्म । तत्र दृष्टान्त· "वृक्ष० या" अस्यार्थमाह—

वृक्षस्येव ते पुरुहूत शाखाः ॥ २ ॥

यथा वृक्षस्य शाखा विरोहन्ति तद्वत् ॥

वयाः शाखाः ॥ ३ ॥

इति पर्यायवचन । निगमप्रसक्तवयाशब्द निर्वक्ति—

वेतेर्वातायना भवन्ति ॥ ४ ॥

वेते वीगतात्विसादादिकाद्वीधातो कर्तरि "नन्दिग्रहिपचादिभ्य" (पा०३-१-१३४) इत्यच्प्रत्यय । वियन्ति चलन्तीति वया । वातेन हि ता समन्ततोऽयन्त इति वातायना । अयतेर्नन्द्यादित्वाल्ल्यु (पा० ३।१।१३४) ॥ पर्यायप्रसक्त शाखाशब्द निर्वक्ति—

शाखा खशयाः ॥ ५ ॥

खे आकाशे शेरत इति खशया । "पृषोदरादित्वा-"(पा ६-३-१०९)त्साधु । प्रकारान्तरेण निर्वक्ति—

शक्नोतेर्वा ॥ ६ ॥

औणादिको ण कर्तरि । कस्य ख ॥ इति व्याख्याता उपमार्थीया ॥

अथ प्रतिज्ञाप्रसक्तानर्थापत्तमहार्थानाह—

यस्यागमादर्थपृथक्त्वमह विज्ञायते नत्वौद्देशिकमिव विग्रहेण पृथक्त्वात्स कर्मोपसंग्रह· ॥ ७ ॥

यस्याश्रूयमाणस्यैव निपातस्यागमादध्याहारा-(त् सरूपविरूपैकशेषा-)दर्थतो वा पृथक्त्वमह पृथक्त्वेन विज्ञायते । तद्यथा देवदत्तयज्ञदत्तौ देवदत्तश्च यज्ञ

---

१. पुरुशब्दोऽय बहुनामसु निघण्टौ (३ अ० १ खण्ड०) पठित । लोकेऽपि "पुरुहू पुरु भूयिष्ठ स्फार भूयश्च भूरिचे" त्यमर ॥

२ पूर्वस्मिन्काले भवा पूर्वी "भव छन्दसी"-(पा ४-४-११०) ति यत् । यद्वा "पूर्वैं कृतमिनयौ चे"-(पा ४-४-१३३) ति य । पिप्पल्यादराकृतिगणत्वा ङीष् "यस्येति चे"-(पा ६-४-१४८) त्यलोपे "हलस्तद्धितस्ये"-(पा ६-४-१५०) ति यलोप । दीर्घाज्जसि च वाच्छन्दसी-(पा ६-१-१०६) पूर्वसवर्णदीर्घ ॥

३. अर्थेन पृथक्त्वमिति "कर्तृकरणे कृता बहुलमि"-(पा २-१-३२)ति बाहुलकात्समास । आद्यादित्वात्सार्वविभक्तिकस्तसि ॥ अस्योदाहरण व्याख्यान्तेऽपवेत्यादिनानैव द्रष्टव्यम् ॥

दत्तश्चेति गम्यते । द्वावप्यत्र देवदत्तयज्ञदत्तौ श्रूयेते न तु तयोरौद्देशिकमुपसङ्कृत-मिव (पृथक्त्व) यथा—गाम् अश्वं पुरुषं पशुमिति प्रत्येकमुद्दिश्यमानानां, कुत श्चिद्ग्रहेण पृथक्त्वात् द्वयोर्बहूनां वाऽर्थानां विविच्य (विभिद्य नानाकृत्वा वा) ग्रहणं ज्ञानं विग्रहस्तेन पृथक्त्वात्पृथग्भावात् । इत्थं च यस्मात्स द्वावर्थौ बहून्वा गृहीत्वा एकस्मिन्समसनकर्मणि उपसंगृह्णात्युपसमावेश्यति तस्मादयं कर्मोपसंग्रह इत्युच्यते । गृह्णतेरत्र पचाद्यजन्तस्य कर्मशब्देन "सप्तमीति" (पा०२।१।४०) योगविभागाच्छौण्डादेराकृतिगणत्वाद्वा समासः । अथवा बृहस्पतिश्चेत्युक्ते प्रजा पतिरनुक्तोऽपि द्वितीयो गम्यते प्रजापतिरपीति ॥

कतम पुनरसावित्यपेक्षायामाह—

चेति समुच्चयार्थ उभाभ्यां संप्रयुज्यते ॥ ८ ॥

च इत्ययमेव कदाचित्समुच्चयार्थः सन् उभाभ्यामर्थाभ्यां विगृहीताभ्यामेव स-संयुक्तः प्रयुज्यते । तद्यथा—

"अहं च त्वं च वृत्रहन्" इति ॥ ९ ॥ (ऋ० सं० ६-४-२१-११)

एतस्मिन्नेवार्थे "देवेभ्यश्च पितृभ्य आ"इत्याकारः ॥ १० ॥

अथाकार एतस्मिन्नेव समुच्चयार्थे वर्तते । तद्यथा—देवेभ्यश्च पितृभ्यआ—इति । (ऋ० सं० ७-६-२२-११)

---

१ देवदत्तयज्ञदत्ताविति समासे ।

२ उद्देशो नाम्नैव वस्तुनः कीर्तनम् । तेन कृतमित्यर्थे ठञ्विहितोऽपि उद्दिश्यतेऽस्मिन्निति उ-द्देश इत्यधिकरणसाधनस्योद्देशशब्दस्य कालवचनत्वाभिधानात् "कालाट्ठञ्(पा ४-३-११) इति भवार्थे यद्वा कालादित्यधिकृत्य "तेन निर्वृत्त"—(पा ५-१-७९) मिति ठञ् । निर्दिष्ट श्रुत सपादितमित्यनर्थान्तरम् ॥

३ "अहं च त्वं च वृत्रहन्त्संयुज्याव सनिभ्य आ । अरातीवा चिदद्रिवोऽनु नौ शूर मंसते भद्रा इन्द्रस्य रातयः" ॥ १ ॥ घोरपुत्रः प्रगाथोऽनया पेय्या पञ्चया इन्द्रस्य सख्या-र्थाऽसावब्रवीत् । वृत्रहन् इन्द्र, अहं च त्वं च संयुज्याव सगतौ भवाव । वियवधि द्युच्यते । सनिभ्य आ आभात । सनिशब्दोऽयं "सनिस्त्वाध्यषणे "—स्मरेण सुखादे कर्मि दर्थे प्रार्थनया नियोजनरूपायामध्येषणायामुक्तोऽपीह (वेदे) दाने प्रयुज्यते । तद्यथा वानोऽन्न स सनिदानमस्येति वाजसनिरिति ॥ दानेन च तत्पूर्विका प्राप्तिर्लक्ष्यते । यावता कालेन धनानि लभ्यन्ते तावत्कालम् । हे अद्रिवः वज्रवन्निन्द्र हे शूर, नौ सङ्गतयोरावयोर्दाने अरातीवा चिद् अदानशीलोऽपि जनः (दानशीलतामुपेत्य) अनुमंस्यते अनुमतिं करिष्यत्येव, भद्रा भन्दनीयाः सुखप्रदाः कल्याणप्रदा वा इन्द्रस्य रातयः दानानि 'इति मन्यमान' इति शेषः । "भदि कल्याणे सुखे च " (भ्वा० आ०) तस्मादौणादिको रक् नलोपश्च ॥

४ "योऽग्निः क्रव्यवाहन पितॄन्यक्षदृतावृधः । प्रेदु हव्यानि वोचति देवेभ्यश्च पितृभ्य आ" ॥ १ ॥ अनुष्टुप् । आप्री । पितृयज्ञे विनियुक्ता । योऽग्निः कव्यस्य पित्र्यस्य हविषो

वेति विचारणार्थे ॥ ११ ॥

वेत्ययं विचारणार्थे वर्तते । तद्यथा—

"हन्ताहं पृथिवीमिमां निदधानी ह्वेह वा"-इति ॥ १२ ॥
(ऋ०सं० ८-६-२७-३)

ऐन्द्रो लवस्तस्थेयमार्षम् गायत्री । "कुवित्सोमस्यापामिती" त्यस्यास्तृतीयः पादः । अर्थश्च । हन्तेति हर्षे । "हन्त हर्षेऽनुकम्पायां वाक्यारम्भविषादयो" रित्यमरः । इदानीमेवाहमिमां पृथिवीमिह वा अन्तरिक्षलोके इह वा द्युलोके । अथवा इह दक्षिणे स्कन्धे इह वा सव्ये स्कन्धे निदधानि अवस्थापयानि इति हस्तेन निर्दिशति । दधातेर्लोटि उत्तमपुरुषैकवचने मेर्निः । अत्र हेतुं वदति–कुविदित्यादि । इतिशब्दो हेतौ । यस्मात् कुविद्बहुवारं सोमस्य सोममपां पीतवानस्मि । अस्य मे सोमपानस्यानुरूपमेव वीर्यमस्तीत्यभिप्रायः । अत्र "क्रियया यमभिप्रैति स संप्रदानमि-(वा०)" ति सोमस्य संप्रदानसंज्ञायां "चतुर्थ्यर्थे बहुलं छन्दसी"–(पा०२-३-६२)ति षष्ठी । अपामिति "पा पाने" लुङि "गातिस्थे"–(पा०२-४-७७)ति सिचो लुक् ॥

अथापि समुच्चयार्थे भवति ॥ १३ ॥

वेतीत्यनुवर्तते । उदाहरणम्—

"वायुर्वा त्वामनुर्वा त्वा"-इति ॥ १४ ॥ (य० सं० ९-७) ॥ ३ ॥

अनुष्टुबेषा वाजपेये अश्वमोजने विनियुक्ता । "गन्धर्वाः सप्तविंशतिः । ते अग्रे अश्वमयुञ्जँस्तेऽअस्मिञ्जवमादधुः" ॥ इत्यस्याः शेषः । हे अश्व ! वायुश्च त्वा त्वां–मनुश्च त्वा–त्वां गन्धर्वा एते सप्तविंशतिर्युञ्जन्ति त्वामस्मिन्रथे । ते हि विदुर्यथा त्वं योक्तव्यः । एवं च पूर्वमप्यश्वं युक्तयन्तो देवानामृषीणां च त एव च तस्मिञ्जव-मादधुः आहितवन्तो यस्मादतो ब्रवीमि ममापि चाग्रे । तमिममश्वं त एव युञ्जन्तु जवं चास्मिन्नादधत्विति भगवान्दुर्गो व्याख्यातवानिमाम् ॥ ३ ॥

अह इति च ह इति च विनिग्रहार्थीयौ पूर्वेण संप्रयुज्येते ॥ १ ॥

अह इति ह इति च द्वावप्येतौ **विनिग्रहार्थीयौ** । विनिग्रहो नाम विभागेना-

---

बोद्धा मापकः । यस्यायमधिकारः कव्यानि बोढव्यानीति स (इहास्माकं पितृयज्ञे होतृत्वेन स्थितः) ऋतावृधः । ऋतस्य सत्यस्य यज्ञस्य वा वृधः वर्धयितॄन् पितॄन्यक्षत् पूजयतु । यजे-र्लेटि सिपि अडागमः । "लेटोऽडाटा"–(पा.३-४-९४) विति । किंच हव्यानि प्रवोचति प्रब्रवीतु (एतान्यस्मत्प्रदत्तानि) इदु पादपूरणौ ॥ केभ्यः ? देवेभ्यश्च पितृभ्यश्चेति मन्त्रार्थः ।

१. सायणस्तु हन्तेति सभावनायामनुज्ञाया वा संभावयाम्येतदनुजानामि वा । किंतत् अहमिमामित्येवं व्याचख्यौ ॥

२. माध्यन्दिनीये तु । "वातो वा मनो वा गन्धर्वाः सप्तविंशतिः । ते अग्रे अश्वमयु-ञ्जँस्ते अस्मिञ्जवमादधु." ॥ ७ ॥ इत्युपलभ्यमानेऽस्वदैवत्या ॥ तदर्थश्च–वातो वायुश्च मन इन्द्रियं च सप्तविंशतिर्नक्षत्राणि गन्धर्वा गोभूमेर्धर्तारः । ते वातादयोऽग्रे पूर्वमश्वमयुञ्जन्रथे योजितवन्तः तेच वातादयोऽस्मिन्नश्वे जव वेगमादधुः स्थापितवन्तः । इति ॥

वस्थितयोर्देवदत्तयज्ञदत्तयोरेकस्मिन्देवदत्तेऽभिमततरस्य गोपायनस्य नियमेन ग्रहण तदर्थो[1] विनिग्रहार्थ । विनिग्रहार्थ एव विनिग्रहार्थीय । स्वार्थे छ इति दुर्ग । तयो पुनरेतत्प्रयोगस्वाभाव्य यद्द्वयोरर्थयोर्युगपत्[2]प्रकृतयोर्मध्ये **पूर्वेण** पूर्ववाक्यगतेनार्थेन सं-प्रयुक्तौ **प्रयुज्येते** ।

तद्यथा—

अयमहेदं करोत्वयमिदम् ॥ २ ॥

अयमह[3] देवदत्तो गा पाययतु । **अयं** यज्ञदत्तो भुङ्क्तामिति ॥ अथ-हकारस्योदाहरणम्—

इदं ह करिष्यति, इदं न करिष्यतीति ॥ ३ ॥

यज्ञदत्त **इदं ह** इदमेव करिष्यति सामग्रीसवननम् । **इदं न करिष्यति** ओदन न पक्ष्यतीति ॥

अथाप्युकार एतस्मिन्नेवार्थे उत्तरेण ॥ ४ ॥

एतस्मिन् विनिग्रहार्थे एव भवति । स पुनरु**त्तरेण** द्वितीयवाक्यगतेनार्थेन सम्प्रयुज्यत इति पूर्वतनवाक्यात्परिणतवचनमनुवर्तते । अर्थ प्राग्वत् । तद्यथा—

मृषेमे वदन्ति सत्यमु ते वदन्ति । इति ॥ ५ ॥

इमे वृषला **मृषा** मिथ्या **वदन्ति** । **ते** ब्राह्मणा **सत्यमु** सत्यमेव **वदन्ति** ॥ इति ॥

अथापि पदपूरण ॥ ६ ॥

अथाप्युकार पदपूरण । पद चरणमेव पूरयितव्यमस्येति पदपूरण । "पूरी आप्यायने (चु० प०) नन्द्यादित्वात् (पा० ३-१-१३४) ल्यु ।

इदमु[4]+तदु ॥ ७ ॥

---

१ न अर्थो यन्येति बहुव्रीहिरत्र ।

२ युगपदित्येककालऽव्ययम् ॥

३ अय देवदत्त एव गा पाययत्वित्यर्थ ॥

४ "इदमु त्यत्पुरुतम पुरस्ताज्ज्योतिस्तमसो वयुनावदस्थात् । नूनं दिवो दुहितरो विभातीर्गातुं कृणवन्नुषसो जनाय ॥ १ ॥' अस्या अर्थ । इदमु पुरतो दृश्यमानमिदम् । (उकार पदपूरण) त्यत्तत् अस्माभि स्तुत्य सर्वप्रसिद्ध ज्योतिस्तेज पुरुतममत्यन्तप्रभूतम् । कुतो यतो वयुनावत् ज्ञानवत् । वयुनशब्द प्रज्ञानामसु निघण्टौ (३-९) निर्दिष्ट । ततो मतुपि "मतौ बह्वचोऽनजिरादीनाम्' -(पा ६-३-११९)ति दीर्घ । तमसस्तमोऽभिभूय 'ल्यब्लोपे कर्मणीति ' (वा०) पञ्चमी । पुरस्तात्प्राच्या दिशि अस्थात् उदतिष्ठत् । एव सति नूनं निश्चयेनैता उषसो दिवोऽन्तरिक्षदेवताया आदित्यस्य दुहितरो विभातीर्विशेषेण भान कुर्वती "दीर्घाज्जसि च-वाछन्दसी"-(पा ६-१-१०६)ति पूर्वसवर्णदीर्घ । जनाय जनानां "चतुर्थ्यर्थे बहुल छन्दसी"-(पा २-३-६२) ति बहुलग्रहणात्षष्ठ्यर्थे चतुर्थी ।

द्वे अपीमे ऋचौ क्रमेण (ऋ० सं० ३-८-१-१) । (१-५-२-६) पठ्येते । त्रिष्टुभौ । अनयोराद्यया वामदेवो गौतम उपस्तुष्टाव । अन्त्यया तु गौतमो नोधाश्चेन्द्रमस्तौत् ॥

हीत्येषोऽनेककर्मा ॥ ८ ॥

अनेककर्मा अनेकार्थ । तद्यथा—

इदं हिकरिष्यतीति हेत्वपदेशे ॥ ९ ॥

हेतो कारकस्य ज्ञापकस्य वा अपदेशो व्यवहारस्तस्मिन् । हि यत इदं करिष्यति अत इति वाक्यार्थ । तथा चामरोऽपि "हि हेतावयधारणे" इति ।

कथं हि करिष्यतीत्यनुपृष्टे ॥ १० ॥

अनुपृष्ट व्याख्यातपूर्वम् (पृ० २७ पं० १८) ॥

कथं हि व्याकरिष्यतीत्यसूयायाम् ॥ ११ ॥

अमर्षादसाक्षाच्छब्दपूर्वकोऽभिप्राय० परिवादो वाऽनेनासूया ॥ कथमयमकृतप्रयत्न व्याकरिष्यति नास्य सामर्थ्यमित्यभिप्राय ॥

गातु गमनम् । "गाङ् गतौ" (भ्वा० आ०) "कमि मनि जनि गा भा याहिभ्यश्च" (उ० १- ७०) इति भाव तुन् । (गमनादिव्यापारसामर्थ्यं) कृण्वन्नकुर्वन् । इत्येकस्या एवार्दराथें बहुवचनम् ॥

५. "तद्व प्रयक्षतममस्य कर्मदस्मस्य चारुतममस्ति दस । उपह्वरे यदु परा अपिन्वन्म ध्वणसो नद्य१श्चतस्र ॥२॥" अस्या अर्थ । दस्मस्य दर्शनीयस्यास्येन्द्रस्य तत्कर्म (उ पाद पूरण)प्रयक्षतम प्रकर्षेण पूज्यतमम् । "यक्ष पूजायां" (भ्वा० प०) कर्मणि घञ् "हलश्च"– (३-३-१२१) ति । यक्ष्यते पूज्यते इति यक्ष पूज्योऽतिशयेन यक्षो यक्षतमस्तत प्रादि समास । "दसि दशन-दसनयो " (चु० आ०) दस्यत कर्तव्यतया दृश्यत इति दस० कर्तव्य कर्म (निघ० २-१) चारुतममतिशयेन शोभनमस्ति । किंतत् । यदयमिन्द्र उपह्वरे उपह्वर्तव्ये (ग तव्य) पृथिव्या सर्वा यनि समीपदेशे । "रहोऽन्तिकमुपह्वरे" इत्यमर । उपरा दिश (नि० १-६) अपिन्वत् । "पिवि सेचने" (भ्वा० प०) लङ् । यद्वा उपरा उप्ता मेघपूरिता वेति दुर्ग । मधु मधुरम् अर्ण जल यासु ता मध्वर्णसो मधुरोदकाश्चतस्रो नद्य प्रधानभूता गङ्गादिनदी अपिन्वत् अपातयत् अक्षारयत् वर्षद्वारेण च यज्ञादि प्राप तयदिति दुर्ग । तदेतत्कर्मान्येन कर्तुमशक्यत्वात्पूज्यतममिति ॥

१. अन्यत्र तु गुणेष्वपि दोषारोपोऽसूया । तथाचामर । "असूया तु दोषारोपो गुणेष्व-

---

1 गुणगत बहुत्व तस्यामारोप्य बहुवचनम् । अतएव एकस्मिन्नपि गुरव समागता इत्यादय प्रयोगा सङ्गच्छन्ते ॥

2 यद्वा उपह्वरन्ति गच्छन्त्यस्मिन्नय इत्युपह्वरो भूप्रदेश "पुंसि संज्ञायां घ प्रायेण"- (पा० ३।३।११८) त्यधिकरणे घ गुण । दुर्गस्तु–उपह्वानमर्हति यस्मिन्देशेऽवस्थिता सहाया स उपह्वरो देश ॥ जनैरनाकीर्णो वा यस्मिन्नेकाकीति व्याचख्यौ ॥

किलेति विद्याप्रकर्षे ॥ १२ ॥

विद्याया विज्ञानस्य प्रकर्षे अतिशये । अन्यतो विद्यामुपश्रुत्यातिशयेनावधार्य अन्यस्मै कस्मैचिदाचष्ट एव किलैतदासीद्युद्धमित्येवम् । अत्र प्रवक्तुर्विज्ञानातिशयो गम्यते ॥

अथापि न ननु इत्येताभ्यां संप्रयुज्यतेऽनुपृष्टे ॥ १३ ॥

किलेतीति सबध्यते । संयुक्तं प्रयुज्यते सम्प्रयुज्यते । अन्यस्मात्कश्चिदर्थं नाय मेवमित्येवमुपश्रुत्य तमेवार्थमन्यमनुपृच्छति अथेतरमथश्रद्दधत्पूर्वं स—

नकिलेवं ननु किलैयम् ॥ १३ ॥ इति ॥

मेति प्रतिषेधे ॥ १४ ॥

मेत्यय प्रतिषेधेऽर्थे वर्तते । तद्यथा—

माकार्षीर्माहार्षीरिति च ॥ १५ ॥

अत्र "न माङ्योगे" (पा०६–४–७४) इत्यडभाव । विध्यर्थे (आज्ञाया) लुङ् । "माङि लुङ्" (पा०३–३–१७५) इति हि सर्वलकारापवाद ॥

खल्विति च ॥ १६ ॥

प्रतिषेधार्थीय एव । तद्यथा—

खलुकृत्वा खलुकृतम् ॥ १७ ॥

खलुकृत्वा–अकृत्वा–न कर्तव्यमिति वार्थ । खलुकृतं–न कृतमित्यर्थ ।

अथापि पदपूरण ॥ १८ ॥

अथापिखल्वित्यय पदपूरणे पादपूरणेऽर्थे वर्तते । तद्यथा—

एवं खलु तद्बभूव इति ॥ १९ ॥

वेदे, लोकेऽपि 'निर्धारितेऽथ लेख्येन खलूक्त्वा खलु वाचिकमि'ति । ऐट्मेन लेखितव्येन पत्रेणार्थे निर्धारिते निर्णीयं बोधिते वाचिक सदेशवाचमुक्त्वा खलु, न वक्तव्यमित्यर्थ । अत्रैक खलुशब्द प्रतिषेधार्थीयोऽपर पादपूरण ॥

शश्वदिति विचिकित्सार्थीयो भाषायाम् ॥ २० ॥

विचिकित्सानाम विवेकपूर्वक प्रश्नस्तत्पूर्वकमवधारण वाऽऽत्मप्रश्नं इति केचित् । विपूर्वकात् "कित निवासे" (भ्वा० प०) "गुप्तिज्किद्भ्य सन्" –(पा ३–१–५)ति सन्, स च "किते र्व्याधिप्रतीकारे निग्रहेऽपनयने नाशने संशये चे'ति (वा०) संशयेऽर्थे

पीति ॥ परिवादो विद्यमानदोषकथनम् । अविद्यमानदोषकथन तु निन्देति निन्दापरीवादयोर्भेदो "गुरोर्यत्र परीवादो निन्दा वापि प्रवर्तते । कर्णौ तत्र पिधातव्यौ गन्तव्य वा ततोऽन्यत' इति वदता मनुना दर्शित । परीवाद इति "उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलम्" (पा ६–३–१२२) ना दीर्घ ॥

१. यथाकुर्नाट्यप्रदीपकारा —"श्लोकपाद पर केचित्सुप्तिङन्तमथापरे । परेवा नर वाक्यैकस्वरूप पदमूचिरे" इति ॥

२ तथाच मेदिनी–"शश्वस्यादारम्भप्रश्ने च मङ्गले । पुरावस्थे सदार्थे च पुनरर्थे च दृश्यते' इति ॥

भवति । सन्नन्तात् "अप्रत्ययादि"–(पा.३–३–१०२)तिस्त्रियामप्रत्ययटाप् ॥ तथा-चामरोऽपि "विचिकित्सा तु संशय" इति । विचिकित्साऽर्थो यस्य स विचिकित्सार्थः स एव विचिकित्सार्थीयः । स्वार्थे छः (पा.४–२–१३८) । स भाषायां लोके भवति । छन्दसि पुनरन्येष्वप्यर्थेषु भवतीत्याह–(इयमत्रास्यार्थवशास्थितिर्शैली द्रष्टव्या यदस्य शश्वच्छन्दस्य) एवंशब्दस्य पुरस्तात्प्रयोगो भवत्युपरिष्टाद्वा तद्यथा—)

शश्वदेवमित्यनुपृष्टे । एवं शश्वदित्यस्वयं पृष्टे ॥ २१ ॥

'अर्थे वर्तते' इति वाक्यशेषः । अस्वयं पृष्टे स्वयमात्मनाऽपृष्टे ॥

नूनमिति विचिकित्सार्थीयो भाषायाम् ॥ २२ ॥

स्यष्टम्—

उभयमन्वध्यायम् ॥ २३ ॥

अन्वध्यायं छन्दसि पुनरयमुभयमाह । उभयार्थ इति यावत् । तमेवार्थद्वय-माह—

विचिकित्सार्थीयश्च पादपूरणश्च ॥ २४ ॥ इति ।

अत्रोदाहरणमुत्तरखण्डसूत्रेण तृतीयपादादिगतेन निर्विवक्षुर्निदानं तस्य तावदाह—

अगस्त्य इन्द्राय हविर्निरुप्य मरुद्भ्यः संप्रदित्सांचकार
स इन्द्र एत्य परिदेवयांचक्रे ॥ २५ ॥ ४ ॥

इति० या० मु० प्र० नि० शा० प्र० ध्या० द्वि० पादः ॥ १ ॥ २ ॥

अगः कुम्भस्तेन स्त्यानः संहत इत्यगस्त्यः कुम्भसंभवो मुनिः । "अगस्त्यः कुम्भसंभव" इत्यमरः । स इन्द्रायेन्द्रदेवतायै हविर्हवनीयं घृतादि निरुप्य समुद्यम्य मरुद्भ्यस्तत्सामिकाभ्यो देवताभ्यः संप्रदित्सां संप्रदातुमिच्छां चकार कृतवान् स इन्द्र एत्यागत्य परिदेवयांचक्रे मन्युपूर्वकं विलापं कृतवान् ॥ ४ ॥ * ॥ **इति श्रीमद्यास्कमुनिप्रणीतनि० लघुविकृतौ नै० काण्डे प्र० द्वि० पादः ॥ २ ॥**

अथ प्रथमाध्यायस्य तृतीयः पादः ।

"न नूनमस्ति नो श्वः कस्तद्वेद यदद्भुतम् ।
अन्यस्य चित्तमभिसंचरेण्यमुताधीतं विनश्यति" ॥ १ ॥ (ऋ० सं० २–८–१०–१)

परिदेवनप्रकारं प्रतिपादयन्नुक्तश्रुतिमर्थतो व्याचष्टे—

न नूनमस्त्यद्यतनम् । नो एव श्वस्तनम् ॥ २ ॥

इन्द्रो वदति विचार्यमेतन्ममैतत्तावत् यदद्यतनं हविर्मम नास्तीति । प्रतिषेधेसनि

---

१. निदान त्वादिकारणम् । तस्य—उदाहरिष्यमाणमन्त्रस्य । तावदादौ ॥ अयमर्थः । निदानवतां मन्त्राणां निदानमेव पूर्वं वक्तव्यम् । तेनोच्यमानोऽर्थोऽनितरां प्रकाशते । ततः पदानि । ततोऽर्थः । ततः प्रत्येकं विग्रहेण निर्वचनमेव हि व्याख्याक्रमोऽत्र शास्त्र इति ॥

२. परिदेवनं नाम मन्युपूर्वको विलापः । तथाचामरः "विलापः परिदेवनमि"ति ॥

प्रतिषेध्येनावश्यभाव्यमित्यद्यतनशब्दोऽध्याहृतं आचार्येण । उत्तरवाक्ये श्व इति दर्शनात्। अथापि स्यात् श्वस्तन भविष्यतीति [2] नो श्व उशब्दोऽवधारणार्थ (न उ श्व) श्व शब्दो वृत्तिविषये श्वोभवं श्वस्तनमाह । "अमानोना प्रतिषेध" इति स्मृतेर्नशब्दोऽत्र नोशब्देन व्याख्यात पर्यायवचनत्वात्तथाचायमर्थो नोएव श्वस्तनं श्वस्तनमपि नैवास्तीति। अत्र हेतुं चतुर्थपादेनाह–उतेति । उत, अपि, अथे, तिशब्दा वेदे समानार्था । (यथा यभेदमिति) आधीतमाध्यातमभिप्रेत यद्वाऽधीतमसद्दर्थ निरूपितं भृशमुद्दुष्ट था विनश्यति अन्यसात्करणेनादर्शनमुपैति । तर्हि श्वस्तनमस्माकं भविष्यतीति कुत एतदिति समस्तार्थ । (पादद्वयार्थ मूल एव वक्ष्यति) ॥

अथैकपदनिरुक्तम् ।—

अद्यास्मिन्द्यवि ॥ द्युरित्यह्नोनामधेयम् । द्योतत इति सतः ॥ ३ ॥

द्योतते रविकिरणसम्बन्धादित्यर्थे "द्युत् दीप्तौ" (भ्वा० आ०) अस्मा"द्युतेर्डो"- (उ० २–६४)इति बाहुलकात्कर्तरि डोप्रत्यय । डित्वाट्टिलोप । सचायं कर्तरि विहित इत्याह—**सत** इति । कर्तृकारकस्येत्यर्थ । अत्रास्ते धातरि पञ्चम्येकवचने "ख्यत्यात्–" (पा ६–४–१११)रित्याल्लोपे सतशब्द सिध्यति । इत्थ च द्योशब्दो दिनपर्यायवचनो यस्य सप्तम्येकवचने द्यवीत्युक्तमथस्तात्। **अस्मिन्द्यवि** (अद्य) इत्यर्थे "सद्य परुत्परारि"–(५–३–२२) इत्यादिना अद्यशब्दो निपातित । **द्युरित्यह्नो नामधेयमिति** तु द्योशब्दपर्यायविवक्षयाभिहितम्। "द्यु अभिगमने" (अ० प०) "द्युगमिभ्यां डोरि"ति भोजोक्ते डोप्रत्यये द्योशब्द । अस्मादेव (द्यु धातो) डिवेत्यधिकारे "द्युद्रुभ्यां चेति" भोजसूत्रेण उप्रत्यये द्युशब्द । अभिगच्छन्त्यस्मिन्स्वस्वमभिमतप्रदेश प्राणिन इति द्योर्द्युर्वा। द्युतेरेव वा "अध्वादयश्च" (उ० ५–३०) इति डुन्प्रत्ययान्तो निपातितो द्रष्टव्य । अस्मिन्पक्षे द्योतत इति सत इति द्युशब्दस्यैव व्युत्पादनम् । सच उक्तविधया द्योशब्दसमानार्थतया निर्दिष्ट । अतएवाह्नां मध्ये (नि० १–९) द्यौ शब्दसाधने केचिद्द्युरिति पठन्तीति देवराजयज्वनिर्वचनं सगच्छते ॥ निगमश्च "द्युभिरक्तुभि परिपातमस्मान्" (ऋ० सं० १–७–२७–५) इत्यादि ॥

श्व उपाशंसनीयः कालः ॥ ४ ॥

उपगम्य अभिप्रायविषयीकृत्य सचेतसा (प्राणिना) आशंसनीय आशास्यो भवत्यनागतत्वादित्युपाशंसनीय कालः श्व इत्युच्यते ॥

---

१. एते च यथेष्टदेशा एव सन्तोऽध्याहार्या भवन्ति । यत्रानिर्देशादव्यवधानता‍ नाभीयन्ते । ते स्वयंनिर्देश्यत्वाच्च प्रकाशयितव्याः ॥

२ अन्यस्मै प्रदानेन । "विभाषा साति कार्त्स्न्ये" इत्युक्तौ "तदधीनवचने" (पा. ५–४–५४) इति सातिप्रत्यय ।

३. "भावकर्त्रोर्नामिति" (पा २–३–५४) कर्मण्यर्थोऽत्र सम्बन्धेऽविवक्षित । तथाच दुर्गं । द्योतत इति कर्तृकारक सतीति यत्र भूयस्तोऽपादान एव कारकनिवृत्तो द्रष्टव्योऽत्र यथेष्ट योज्यमिति ॥

ह्यो हीनः कालः ॥ ५ ॥

अतिक्रान्तो हि स भवति । अयं त्व श्वःसंबन्धादनुक्तोऽप्यत्र निरुक्तोऽर्थवशात् ॥

इदानीमुपक्रान्तमन्त्रस्य द्वितीयपादमनूद्य व्याचष्टे—

"कस्तद्वेद यदद्भुतं-" कस्तद्वेद यदभूतम् ॥ ६ ॥

को हि नाम तद्वेद जानाति यदभूतमनुत्पन्नं कस्य भविष्यति मम वाऽन्यस्य वेति । भूधातुरत्रोत्पत्तावभिहितो 'यागात्स्वर्गो भवती'त्यत्र यथा । शब्दसारूप्यप्रसङ्गेन निर्वक्ति—

इदमपीतरदद्भुतमभूतमिव ॥ ७ ॥

लोके इदमपि इतरत्यत्किंचिच्छोणितवर्षादि तदभूतमिव कादाचित्कत्वात् ॥

उक्तस्यैव तृतीयपादमनूद्य व्याचष्टे—

"अन्यस्य चित्तमभिसंचरेण्यम्" अभिसंचारि ॥ ८ ॥

कस्मात्पुनर्न ज्ञायते मम नैव भविष्यतीत्याह—अन्यस्येति । अवरोहणक्रमेणोपस्थितमभिसंचरेण्यपदं निर्ब्रवीति—अभिसंचारि अभितः संचरणशीलम् । अभिसंपूर्वाच्चरतेर्गत्यर्थात्ताच्छील्ये कर्तरि एण्य प्रत्ययः । अन्यशब्दं निर्वक्ति—

अन्यो नानेयः ॥ ९ ॥

नाना(नानात्वेन व्यवस्थितस्यासत्कुलजस्य) परयं नानेयः । अव्ययस्यावन्तप्रतिरूपकत्वा-(दावन्तसमानानुपूर्वीकत्वा-)दावन्तत्वनिबन्धनं "स्त्रीभ्योढगि-" (पा. ४-१-१२०)ति ढक् भवति । सत्रायामित्यत्र याज्यथा । यद्वा न सतामानेयो नानेय ॥ चित्तपदं निर्ब्रूते—

चित्तं चेततेः ॥ १० ॥

चेतत्यनेनार्थानिति चित्तम् । "चिती सज्ञाने" (भ्वा॰ प॰) "अञ्जिघृसिभ्यः" (उ॰ ३-८९) इति बाहुलकात् क्त । अधीतशब्दनिर्विवक्षया तुरीयं पादमनुब्रूते—

"उताधीतं विनश्यती"ति । आध्यातमभिप्रेतम् ॥ ११ ॥

आध्यातमित्याधीतशब्दार्थः । "ध्यायतेः सम्प्रसारणं च" (वा॰) इति क्विपि विहित सम्प्रसारणमिह क्तेऽपि भवति बाहुलकात्"बहुलं छन्दसी"ति । अत्र "संयोगादेरातो-"(पा. ८-२-४३) रिति विहित नत्वं "नध्याख्ये" (पा. ८-२-५७)ति निषेधान्न भवति ॥ अभिप्रेतमिति पर्यायवचनम् । आङ्पूर्वको ध्यायतिरुत्कण्ठापूर्वकस्मृतौ वर्तते । स्मृतिश्चिन्तनम् । "चिति स्मृत्याम्" (चु॰ प॰) ॥

अथापि पदपूरणः ॥ १२ ॥ १ ॥

अथाप्ययमस्मिन्मन्त्रे पदपूरणः । पदं पादएव पूरयितव्योऽस्य भवतीत्ययं पदपूरण. "ल्यु" (पा. ३-१-१३४) ॥ १ ॥

१ अद्य नूनमित्येष शब्द ।

तद्यथा—

नूनं सा ते प्रति वरं जरित्रे दुहीयदिन्द्र दक्षिणा मघोनी ॥
शिक्षा स्तोतृभ्यो माति धग्भगो नो बृहद्वदेम विदथे सुवीराः ॥ १ ॥

(ऋ. सं. २–६–६–६) गृत्समदस्येदमार्षं त्रिष्टुप् । अत्र नूनमिति पादपूरण एवेति सेत्यारभ्य व्याचष्टेऽर्थतः —

सा ते प्रतिदुग्धां वरं जरित्रे ॥ २ ॥

हे इन्द्र, सा ते तव दक्षिणा (या पुत्रभावके कर्मणि ऋत्विग्भ्यो देया) **मघोनी** मघवती हिरण्यधान्यादिधनेन संयुक्ता (तद्वती) सती **जरित्रे** स्तुवते यजमानाय **वरं** श्रेष्ठमभिमतमर्थं **प्रतिदुहीयत्** प्रतिदुग्धाम् "छन्दसि परेऽपि" 'व्यवहिताश्च" (पा० १–४–८२) ति प्रतेर्व्यवहितस्यापि प्रयोगः । किञ्च **स्तोतृभ्योऽ**स्मभ्यं "कामान्" इति शेषः । **शिक्षा** प्रयच्छ । "शिक्षतिर्दानकर्मा पठित" इति स्कन्दस्वामिभाष्यम् । आ इत्यय प्र इत्यस्यार्थे । निपातानां नानार्थत्वात् । प्रदेहि । किञ्च **मातिधक्** मास्मानतिहाय (तीत्या–) न्येभ्यो देहि (अस्मानतिक्रम्यान्येभ्यो मा दाः) प्रथममस्मभ्यं दत्वा ततोऽन्येभ्योऽपि दीयताम् । दहेर्दोमार्थस्य लुङि "मन्त्रे घसे–" (पा० २–४–८०) तिच्लेर्लुक् । किञ्च **भगो** धनं **नो**ऽस्माकमस्तु इति शेषः । येन **विदथे** यज्ञे (स्वगृहे) **बृहन्**महद्दनं **वदेम** प्रवाम दीयतां भुज्यतामिति । किञ्च (तवानुग्रहात्) **सुवीरा** वीरवन्तः (पुत्रवन्तः) यद्यपुनाः । मत्वर्थीय सुः पुरस्तात्प्रयुक्तश्छान्दसः । अथ पुत्रवन्तस्तदा शोभनवीराः सुपुत्रा भवेम इतिशेषः ॥ वीरशब्दश्छन्दसि पुत्रपर्यायवचन इह निरुक्त ॥१॥

अथैकपदनिरुक्तम्—

वरो वरयितव्यो भवति ॥ ३ ॥

व्रियते ह्यसाविति **वरः** । 'वृञ् वरणे '(क्र्या उ) "ऋदोरप्" (पा०३–३–५७) इत्यप् प्रत्ययः कर्मणि कृत्यार्थे बाहुल्यकात् । तदाह **वरयितव्यो भवतीति** ।

---

१ मतिपूरयन्तु ददाविति यावत् दक्षिणागुणकादि कर्मण फलप्राप्तिरिति दक्षिणायामेव फलदातृत्वमुपचर्यते । सायणस्तु प्रतिदुहीय संपादयति सादृशं दक्षिणा स्तोतृभ्योऽस्मभ्य शिक्षा प्रयच्छ । किञ्च भगो भजनीयस्त्वं मातिधक् । यद्वा भोऽस्माकं कामान्मा धाक्षीः । अपेक्षितफलदानेन पूरयेत्यर्थः । सुवीराः शोभनपुत्रपौत्राः सन्तो वयं विदथेऽस्मिन्यज्ञे इह प्रभूतं स्तोत्रं वदेम त्वामुद्दिश्य प्रवाम इत्येव व्याख्यत् । शेषं समानम् ॥

२ "ते प्राग्धातोः" (पा १–४–८०) इति हि लौकिको नियमः । ते गत्युपसर्गसंज्ञका धातोः प्रागेव प्रयोक्तव्या इति हि तदर्थः ॥

३ भस्मीकरणार्थस्यापि धातूनामर्थनिर्देशस्योपलक्षणत्वाद्दत्र दाने वृत्तिः यत्रमुत्तरत्रापि बोध्यम् ॥

४ विदथशब्दो यज्ञवचनश्छन्दसि । "विद ज्ञाने '(अ० प०) 'विद विचारणे" (रु० आ०) "विद्लृ लाभे" (तु०उ०) 'विद सत्तायाम्" (दि०आ०) "रुदिविदिभ्यां ङित्" (उ० ३–११६) इति अथप्रत्ययः मन्त्र ङित् ङित्त्वाद्गुणाभावः । ज्ञायते विद्यज्ञः । लभते हि दक्षिणादिरत्र । विचार्यते हि विद्वद्भिः । भावयत्यनेन फलम् ॥

५. यदा स्वे गृहे यज्ञं करिष्यते तदा तत्र ।

जरितृशब्दं निर्वक्ति—

जरिता गरिता ॥ ४ ॥

स्तुत्यर्थस्य जॄधातोः (भ्वा. प.) तृचि रूपम् । **गरितेति** पर्यायवचनः । गृणातिरर्चतिकर्मा (निघ. ३-१४) अर्चापि स्तुत्यादिरूपैव ॥

मघोनीशब्दं निर्ब्रूते—

दक्षिणा मघोनी मघवती ॥ ५ ॥

अत्र **दक्षिणा मघोनीति** प्रतीकम् । **मघवतीति** मघोनीत्यस्य पर्यायः ।

तदर्थं व्युत्पादयति—

मघ मिति धननामधेयम् ॥ ६ ॥

तदस्यामस्तीति विग्रहे "तदस्यास्त्यस्मिन्-" (पा० ५-२-९४) ति मतुप् "मादुपधायाः" (पा० ८-२-९) इति मस्य वः ॥

मघशब्दं निर्वक्ति—

मंहतेर्दानकर्मणः ॥ ७ ॥

मंहतिर्दानकर्मा (घ० ३-२०-१०) "घनर्थे कविधानम्" (वा. ३-३-५८) इत्यत्र परिगणनस्य प्रायिकत्वात्कर्मणि कप्रत्यये पृषोदरादित्वान्नलोपो हस्य घश्च भवति ॥ मंह्यते दीयते इति मघं धनम् ॥ अथ सिद्धवन्निर्दिष्टत्वेन प्रतीकोपात्तं दक्षिणाशब्दं निर्ब्रवीति—

दक्षिणा दक्षतेः समर्धयति कर्मणः व्यृद्धं समर्धयतीति ॥ ८ ॥

समर्धयत्यर्थकस्य दक्षतेः "दक्ष वृद्धौ शीघ्रार्थे च" (भ्वा. आ.) ति धातोरौणादिक इनन् (२।५१) । एतदेव विवृणोति—**व्यृद्धं समर्धयतीति** । यज्ञे हि यत्किञ्चिद्विगतर्द्धिकं (न्यूनं) भवति तदियं (दक्षिणा) समर्धयति विवर्ध्य पूरयति विशिष्टं यज्ञस्य साधनमेतद्दितीयं दक्षिणेत्युच्यते ॥ प्रकारान्तरेण निर्वक्ति—

अपि वा प्रदक्षिणागमनात् ॥ ९ ॥

दक्षिणाशब्दोऽत्र "दक्षिणादाच्" (पा. ५-३-३६) इत्याजन्तोऽव्ययम् । प्रत्ययविधानकाले प्रेत्युपसर्गस्य पृथक्कृतिरार्षविज्ञानबलात् । अर्थकाले तूपसृजत्येवै । तथाच गृहीतदक्षिणस्यर्त्विजोऽदूरेणाग्निं प्रदक्षिणेन गमनादियं दक्षिणा । अग्नीत्यर्थेऽस्यार्थे ॥

अथवा दक्षिणाम्—

दिशमभिप्रेत्य ॥ १० ॥

---

१. स–सम्यक् अर्धयति वर्धयति, "ऋधु वृद्धौ" (भ्वा० प०) इत्यत्र वृध्यर्थस्य समर्धयत्यर्थकत्वं युज्यत एव ॥

२ "उद्देश्यप्रतिनिर्देश्ययोरैक्यमापादयत्सर्वनाम पर्यायेण तत्तल्लिङ्गमाग्" इति विधेयप्राधान्यात्स्त्रीलिङ्गनिर्देशो न कृत ॥

३. यतो ह्ययमुपसर्ग । निरुक्तमेतत् (उपसर्गपदम्) अधस्तात् ॥ (१९ पृ. ६ पं.)

४ "एनबन्यतरस्यामदूरेऽपञ्चम्याः" (पा. ५-३-३५) इत्यतोऽदूरेऽपञ्चम्या इत्यनुवर्त्य निर्दितो ह्याच् पञ्चमीं विहाय यथासंभव तृतीयासप्तम्याद्यन्ताद्दक्षिणशब्दाद्भवतीत्येव विगृहीतमत्र ॥ अग्निमित्यत्र "एनपा द्वितीये" (पा. २-३-३१)ति द्वितीया । अग्नेरिति तदर्थः ॥

साहि दक्षिणस्या वेदिश्रोणौ—अग्रेण गार्हपत्यम्, जघनेन सद, दक्षिणेनाग्नीध्रीय गत्वा अन्तर्वेदि स्थित्वा अन्तरेण चात्वालोत्करौ, तमाग्नीध्रं चोत्सृज्यमाना—गच्छतीति—

दिक् ॥ ११ ॥

पुनर्दक्षिणा। अत्र निदानमाह—

हस्तप्रकृतिः ॥ १२ ॥

हस्तः प्रकृतिः कारणं नामनिदानं यस्याः सा। तथाच "प्राङ्मुखस्य प्रजापतेर्दक्षिणो हस्तो बभूव सा दक्षिणा दिगभवदि"त्याम्नायते। अथ—

दक्षिणो हस्तः ॥ १३ ॥

कस्मात्पुनर्दक्षिणः ? इत्यनुयुक्त प्राह—

दक्षतेरुत्साहकर्मणः ॥ १४ ॥

उत्साहार्थस्य दक्षधातोरुकादिशा सिद्धि । स यथोत्साहवान्भवति कर्मसु न तथा सव्यः ॥

---

१. सेत्येतस्या गतिक्रियायाः कर्तृपदम्। ऋत्विग्द्वारकमेव हि तस्यागमनमुपपद्यत इति गच्छन्तीति पाठो मुद्रितपुस्तकेषु दुर्गभाष्ये। सच प्रामादिकस्तत्कर्तृकर्त्विजोऽनुपादानादुपात्तस्य सेति कर्तृपदस्य क्रियाकाङ्क्षाऽनिवृत्तेश्च, अयं च दुर्गभाष्यानुवादः। अस्यायमर्थः। हि यतः सा दक्षिणोत्सृज्यमाना यजमानेनोत्सृष्टा सती दक्षिणस्या दिशि वेद्याः श्रोणौ गच्छतीति दक्षिणेत्युच्यते। कथ (केन प्रदेशेन) गच्छतीत्याह—अग्रेणेत्यादि। गृहपतिर्यजमानस्तेन संयुक्तो गार्हपत्योऽग्निः "गृहपतिना संयुक्ते ञ्य" (पा. ४-४-९०) इति ञ्य. प्रत्यय.। "तमग्रेण गत्वा (पूज्यपूजकयोर्मध्ये मा चीति व्यपदेशात्प्रत्यङ्मुखस्याग्रे सम्मुखीनस्य प्राङ्मुखस्य यजमानस्य च मध्येनोत्तरपूर्वक्रमेणार्त्विग्गच्छतीति) सदः सदस्स्थान तद् जघनेन मध्यप्रदेशेन, अवच्छेदकत्व तृतीयार्थ। "प्रकृत्यादिगणाज्जाता तृतीया तु तदात्मताम्। अवच्छेदकताबुद्धिप्रकारत्वादिरासतीति" हर्युक्ते। अग्निमिन्धे दीपयतीत्यग्नीत् तस्मा "ञिइन्धी दीप्तौ" (रु० आ०) क्विप्। तस्य स्थानमाग्नीध्रम्। "अग्नीध. शरणे रण्भ च" (वा०) इति रण् णित्वादादिवृद्धि। भत्वाज्जश्त्वाभाव.। आग्नीध्रमेवाग्नीध्रीयम् स्वार्थेछ.। तद्दक्षिणेनादूरे तस्य दक्षिणस्या दिशि "एनबन्यतरस्यामदूरेऽपञ्चम्या" (पा० ५-३-३५) इति एनप्। "एनपा द्वितीये" (पा. २-३-३१)ति द्वितीया। अन्तर्वेदि वेद्यामध्ये स्थित्वा। अन्तरेणेत्येतद्विनार्थकम्। चात्वालो गर्तविशेष। उत्करो रजःादिकूट। "उत्कर कूटमस्त्रिया-"मित्यमर। तावन्तरेण तौ विना (तौ परिहृत्य) "अन्तरान्तरेण युक्ते" (पा० २-३-४) इति द्वितीया। "पृथग्विनान्तरेणर्ते" इत्यमर.। तमाग्नीध्र चेति पृथग्वाक्यम्, तमाग्नीध्र प्राप्य (तात्स्थ्यात्ताच्छब्द्यमिति न्यायात्) च गच्छतीति दक्षिणेत्यपि द्रष्टव्यम् ॥

२. अनुयुक्तः पृष्ट.। "प्रश्नोऽनुयोग. पृच्छा च"त्यमर ॥

३. शीघ्रार्थे दक्ष पठित.। यो ह्युत्सहते स एव शीघ्र कर्म कर्तुं प्रभवति। इति शीघ्रार्थस्याप्यत्रोत्साहार्थे वृत्ति. ॥

---

1 तथाच तस्याग्रेण सदसो मध्येनाग्नि पश्चिमोऽर्थ। अग्रावच्छेदेन गार्हपत्य, मध्यावच्छेदेन सद इत्यक्षरार्थ। उपपदविभक्तीना सम्बन्धोऽर्थ। कारकापवादत्वात्। "उत्सर्गसमानदेशा अपवादा भवन्ती"ति महाभाष्यकाराः प्राहु ॥

दाशतेर्वा स्याद्दानकर्मणः ॥ १५ ॥

दानकर्मणः दानार्थस्य । "दाश्ट दाने" (भ्वा. उ.) दाश्यतेऽनेनेति दक्षिणः। पृषोदरादिः ॥ तेनैव हि प्रायेण दीयते ॥ हस्तशब्दं निर्वचनप्रसक्तं निर्ब्रवीति—

हस्तो हन्तेः ॥ १६ ॥

हन्त्यनेनेति हस्तः । पृषोदरादिः । तेन हि हन्यते । यद्यप्यन्येनापि हन्यते पादादिना, तथापि यो हन्तव्यो भवति तस्य—

प्राशुर्हनने ॥ १७ ॥

हननेऽयमेव प्राशुः शीघ्रः झटिति समुद्यच्छमानो भवति ॥

तदेतन्निगमस्थं दक्षिणामघोनीति प्रतीकमुपादाय व्याख्यातमिदानीं शिक्षास्तो॰ तृभ्य इति तदुत्तरं वाक्यं व्याचष्टे—

देहि स्तोतृभ्यः कामान् ॥ १८ ॥

इति । एवमुत्तरोत्तरम् । मातिधगिति व्याचष्टे—

मास्मानति दंहीः ॥ १९ ॥

अस्मानतिहायातिक्रम्य (अन्येभ्यो) मा दंहीर्मा देहि । दहिरत्र दानार्थ इति विवरीतुमाह—

मास्मानतिहाय दाः ॥ २० ॥

अस्मानतिहायातिक्रम्य मा दाः मा देहि । "माङि लुङ्" (पा॰३-३-१०५) सर्वलकारापवाद इति लोडर्थेऽत्र । "न माङ्योगे–" (पा॰ ६-४-७४) इत्यडभावः ॥

भगो नो अस्तु बृहद्वदेम ॥ २१ ॥

इत्येतन्निगदव्याख्यातम् (३७ पृ॰) । विदथे इति निगमस्थपदमर्थतोऽनुवदति—

स्वे वेदने ॥ २२ ॥

स्वे–स्वीये (आत्मीये) वेदने विन्दते लभते सुखमस्मिन्निति वेदनं गृहम् । "विद्लृ लाभे" (तु. उ.) "करणाधिकरणयोश्च" (पा॰ ३-३-११७) इति ल्युट् ॥

सिंहावलोकितन्येन निगमप्रसक्तं भगपदं निर्ब्रवीति—

भगो भजतेः ॥ २३ ॥

भगशब्दः पुल्लिङ्गो धनवचनः । भज्यते सेव्यते भोगार्थिभिः । यद्वा भज्यते सेव्यतेऽनेन हेतुना तद्वान् (धनवान्) "भज सेवायाम्" (भ्वा. उ.) "पुंसि संज्ञा-याम्–" (पा॰३-३-११८) घिनि घः । "चजोः" (पा॰७-३-५२) रिति जस्य गः ।

बृहत्पदं व्याचष्टे—

बृहदिति महतो नामधेयम् ॥ २४ ॥

नामधेयं नामैव भवति । "वर्तमाने पृषन्महद्बृहज्जगच्छतृवच्च–" (उ.२.८४)ति निपातोऽयमि ॥ "भागरूपनामभ्यो धेय–" (वा॰) इति स्वार्थे धेयप्रत्ययः ॥

---

१. इत्यत्रत्यच्छन्दो ॥

कुत एतत् ? इति महतो नामधेयत्वे निदानप्रश्ने आह—

परिवृढं भवति ॥ २५ ॥

परितः सर्वतो वृढं व्याप्तम् । यद्वा परिवृढं व्याप्तं । यद्धि महद्भवति तत्सर्वं व्याप्नोति । तथाच वक्ष्यति "ब्रह्म परिवृढ सर्वत" (निरु १–२–३) इति ।

इदानीं निगमान्तस्थं सुवीरा इत्येतद्वाक्यमर्थतो द्विधा व्याचष्टे—

वीरवन्तः कल्याणवीरा वा ॥ २६ ॥

पुरस्तात्स्थितेन मत्वर्थसुना योऽर्थो लभ्यते सहि **वीरवन्त** इत्यनेनोच्यते । तत्रैनतिप्रसिद्धत्वमाशङ्क्य प्रसिद्धेन शोभनार्थेन बहुव्रीहिणा योऽर्थो लभ्यते तमर्थमाह **कल्याणवीरा** वेति । कल्याणशब्दार्थो वक्ष्यते मूले (नि २–१–६) ।

इदानीं निगमान्तस्थ वीरपदमनेकधा निर्वक्ति—

वीरो वीरयत्यमित्रान् ॥ २७ ॥

अमित्रान् शत्रून्वीरयति विविधप्रकारमीरयति । क्षिपति । कम्पयति । मारयति वेति **वीरः** । "ईर क्षेपे" (चु प) स्वार्थणिजन्तात्पचाद्यच् णिलोप । यद्वा "ईर गतौ कम्पने च" (अ आ) अन्तर्भावितण्यर्थात्पचाद्यच् । अमित्रशब्द पुंसि । तथाच (पा लि) सूत्रम् "भ्रत्रा ऽमित्र छात्र पुत्र मन्त्र वृत्र-मेढ्रो ष्ट्रा पुंसि"ति

प्रकारान्तरेण वीरशब्द साधयति—

वेतेर्वा स्याद्गतिकर्मणः ॥ २८ ॥

गतिकर्मणो गत्यर्थे वर्तमानस्य **वेते** वीधातो (अ. प.) औणादिको रक् ॥ गच्छत्येवासावभिमुख शत्रून् ॥

वीरयतेर्वा ॥ २९ ॥

विक्रान्त्यर्थकस्य वीरधातो (चु आ) पचाद्यच् (पा. ३।१।१३४) णिलोप (पा ६।४।५१) विक्रान्तो विक्रम–(पराक्रम–) वानसौ भवति ॥

सीमिति परिग्रहार्थीयो वा पदपूरणो वा ॥ ३० ॥

परि सर्वतो ग्रहण ज्ञान परिग्रह स अर्थो यस्य स परिग्रहार्थः स एव परिग्रहार्थीयः स्वार्थे [illegible] (पा. ४।२।१३८) सर्वत इत्यर्थक । तद्यथा—

प्रसीमादित्योऽअसृजेत् ॥ ३१ ॥ (ऋ. स २–७–९–४)

---

१ विषयत्व सप्तम्यर्थे ॥

२. परिवृढत्वम् इति मूलपुस्तके पाठ ॥ यद्यपि पाणिनिना प्रभावेव परिवृढ (७–२–२१) इति निपातितस्तथापि अर्थसाम्यादिह महतो नामधेयनिदाने निरुक्त । प्रभुरपि महत्त्वया सर्व भोग्यवर्गं व्याप्नोत्येतावतैव परिवृढ इत्युच्यते ॥

३ मत्वर्थसो पुरस्तात्प्रयोगस्य लोके सर्वथाऽभावो वदेऽपि क्वाचित्कत्वमेवेति ।

४. प्रसीमादित्योऽअसृजद्विधर्ता ऋत सिन्धवो वरुणस्य यन्ति । न श्राम्यन्ति न विमुञ्चन्त्येते वयो न पप्तू रघुया परिज्मन् ॥ ४ ॥ विधर्ता विविधप्रकारेण रक्षाणां रश्मीनां वा

गृत्समदस्येदमार्षं त्रिष्टुप्[1] गौरी[2]। अस्यामेव ऋचि तावदुभयमपि प्रदर्शयति—

प्रासृजदिति वा प्रासृजत्सर्वत इति वा ॥ ३२ ॥ इति ॥

तत्राद्यस्य **प्रासृजत्सूर्यो** रश्मीनित्यर्थः। सीमिति पदपूरण एव ॥ कुतोऽपीत्य-विवक्षितमेवैतत्पक्षे। द्वितीयोदाहरणे सीमित्यस्यार्थः **सर्वत** इति ॥

परिग्रहार्थीये उदाहरणान्तरमप्याह—

विसीमतः सुरुचो वेन आवः ॥ इतिच ॥ ३३ ॥ (य. वा. सं. १३-२)

स्वरश्मिजालान्तर्गतस्य सर्वस्य जगतो वा, धर्ता धारयिता। "अणोऽप्रगृह्यस्य"(पा.८-४-५७) अनुनासिकः। आदित्य अदितेरपत्यं पुमान् विवस्वान्। प्रासृजत्प्रकर्षेण सृष्टवान्सर्वतो र-श्मीन् इति शेषः। (ते च सूर्यरश्मयः) सिन्धवः स्यन्दमाना (आदित्यमण्डलात्प्रभृति वर्त-माना) ऋतमुदकम् (आदाय पृथिवीलोकादन्तरिक्षलोकाच्च) वरुणस्य सूर्यस्य (मण्डलं) यन्ति गच्छन्ति। (तदेवमुत्सर्गादानलक्षणं स्वस्वकर्म कुर्वाणा अपि) न श्राम्यन्ति न (वा श्रान्ता अपि सन्तो विरागादप्येतत्कर्म) विमुञ्चन्ति। एते (कथंपुनः पतन्तो न श्राम्यन्ति ? किं शनकैः? न) वयो न वयः पक्षिण इव (शीघ्रं) पप्तुः पतन्तः रघुया लघुयां (लघ्व्या) शीघ्रिकया गत्या परिज्मन् परिज्मनः परिगच्छन्तः सर्वमप्येतज्जगत् इत्यर्थः ॥

१. सूर्यो ह्यस्यां वरुणनाम्ना स्तूयते सोऽप्यदितेः पुत्र इत्यादित्य एव ॥

२. प्रथमम्। ततः परिग्रहार्थीयत्वे द्वितीयमुदाहरणमनुपदं वक्ष्यति ॥

३. ब्रह्म जज्ञानं प्रथमं पुरस्ताद्विसीमतः सुरुचो वेन आवः। स बुध्न्या उपमा अस्य विष्ठाः सतश्च योनिमसतश्च विवः ॥ ३ ॥ ब्रह्म बृहत् रुक्मा रूपमादित्याख्यं प्रथममादौ पुरस्तात् (प्राच्यां दिशि) जज्ञानं जायमानं दृश्यमानमिति यावत्। वनेः शानचि शपः श्लौ द्वित्वम्। "गमहन"-(पा. ६-४-९८)त्युपधालोपः। किंच वेनः कमनीयो मेधावी वा स आदित्यः। सुरुचः प्रशस्तरोचनात् रश्मीन् सीमतः सर्वतः वि आवः व्यवृणोत् विवृतानकरोत्। "छन्दसि परेऽपि" "व्यवहिताश्चेति"(पा.१-४-८२) विशब्दस्य पुरस्तात् प्रयोगो व्यवहितस्य। सचार्थकाले आवरितिक्रियापदेन संबध्यते उपसर्गत्वात्। "उपसर्गाः क्रियायोगे"(पा.१-४-

---

1. सायणस्तु निधर्ता सेतुरिव जगतः धारयिता आदित्यः अदितेः पुत्रो वरुण ऋतं निवारणहेतुभूतं सत्यं यद्वा नदीनामुपादानभूतमुदकं सीं सर्वतः प्रासृजत्प्रकर्षेण सृष्टवान्। तेन वरुणसृष्टेन सिन्धवः स्यन्दनशीला नद्यो यन्ति गच्छन्ति प्रवहन्ति। एते सिन्धवः न श्राम्यन्ति न श्रमं प्राप्नुवन्ति न विमुञ्चन्ति नोपरता भवन्ति। अनलसाः सर्वदैकरूपेण प्रवह-न्तीत्यर्थः। एतदेवोच्यते। वयो न वयः पक्षिण इव रघुयाः लघुगमनाः शीघ्रगामिनः परिज्मन्परि-तोऽपि भूम्यां पप्तुः पतन्ति गच्छन्ति ॥ इत्येवं व्याख्यत् ॥ अत्र सुपां सुलुगिति ङेर्लुक् ॥

2. ते हि वर्षाकाले मेघद्वारा स्यन्दन्ते। तदेव च सूर्येण प्रसृष्टाः सार्वलौकिकमुदकमा-दाय पुनः सूर्यमण्डलं प्रविशन्ति ॥

3. छन्दसि लिटि उसि "तनिपत्योश्छन्दसि" (पा० ६-४-९९) इत्युपधालोपः ॥

4. "सुपां सुलुक्"-(पा० ७-१-३९)इति डादेशे या। सायणमते अतः स्थाने ॥

5. तदुक्तोपलक्षितमेव प्राच्याः प्राचीत्वम् ॥

वामदेवपुत्रो नकुलोऽनया त्रिष्टुभाऽऽदित्यं तुष्टाव ॥ तदेतत्प्रदर्शयत्यर्थत —

व्यवृणोत्सर्वत आदित्यः ॥ ३४ ॥

व्यवृणोदिति वि आवरित्यस्यार्थं । सीमत इत्यस्य सर्वत इति ॥

किं व्यवृणोदित्यपेक्षितमर्थतो निर्दिशति—

सुरुच आदित्यरश्मयः ॥ ३५ ॥

आदित्याख्यस्य ब्रह्मणो रश्मयः किरणा । "किरणप्रग्रहौ रश्मी" इत्यमरः । त एव सुरुचस्तानित्यर्थः । सुरुचः सुरुच इति सुरुच्शब्दं निर्वक्ति—

सुरोचनात् ॥ ३६ ॥

तथाच सुरुच प्रशस्तरोचनाद्रश्मीनित्यर्थतो गम्यते। "रुच दीप्तौ" (भ्वा. आ) क्विप् । वेनो मेधावी ॥

अथ परिग्रहार्थीयस्य सीमिति मान्तस्य कथं सीमत इत्यकारान्तमुपादाय तसिना सीमत इति साधितमित्यनुयुक्त उत्तरमाह—

अपि वा सीमित्येतदनर्थकमुपबन्धमाददीत
पञ्चमीकर्माणं सीम्नः सीमतः सीमातो मर्यादातः ॥ ३७ ॥

अत्र अपि वेति भिन्नक्रम सीम्न इत्यत प्राग्द्रष्टव्य । **सीम्** अ इत्येतदनर्थकमुपबन्धं सञ्ज्ञाकरणम् (अकारम्) आददीतार्थकाले । पञ्चम्या कर्म कार्यं "पञ्चम्यास्तसिल्" (पा॰ ५-३-७) इति तसिल्प्रत्ययरूपं यस्मात्पुरस्तथाभूतम् । तथाच सीमित्यय सर्वशब्दसमानार्थ एव पर्यवसन्नो भवतीति व्याख्यौत सीमत सर्वत इति ॥

---

५९) इति पाणिनिस्मरणात् किंच उपमा उप समीपे माति भूतानि यासु ता सावकाशा अनवकास्य जगतो निष्ठा विविध विष्ठानि यासु ता निविधस्थानभूता "अम्बाम्बगोभूमी" (पा॰ ८-३-९७) इत्यादिना षत्वम् । रूपभूता शुभ्रा सुसम सरिश तम भवा दिश. निव व्यवृणोत् । किंच सतोऽभिव्यक्तस्य स्थूलस्याप्यतोऽनभिव्यक्तस्य सूक्ष्मस्य च मूर्तस्य यदपदा॰ देरमूर्तस्य नाम्नादेश्चेति वा योनि प्रभव नित्र व्यवृणोत् । वृणोतेर्लङि शपि लुते गुणे च व इति रूपमडभाव आर्षे । "बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपीति" (पा ६-४-७५) वचनात् ॥

१. उपरान्त सीमित्यस्य परिग्रहार्थीयत्वम् ।

२. अनुबन्धमित्रोच्चारणकाले प्रयोजनवत्त्वादुपबध्यमानम् । संस्कारेण सञ्ज्ञालभयोग-यम् संज्ञाक्रियतेऽनेनेति ल्युट् (पा. ३।३।११७) ॥

३. अनपिविशिष्टो हि सर्वार्थे. सीमशब्देन विवक्षितस्तनस्तसिनाऽवच्छयेऽभिदिवे सर्वार्थ एवावशिष्यते। विशिष्टवाचकपदानां सति विशेषणवाचकपदसमवधाने विशेष्यमात्रपरत्वमिति नियमात् । अत्र पद शक्य ननु "सुप्तिङन्त पद" (पा॰ १-४-१४) मिति परिभाषितम् ॥

४ मर्यादार्थवर्णनकाले दुर्गोक्ति मूलोक्ति चानुसृत्यैतद्व्याख्यानम् । महीधरमते तु मर्यादार्थैवेदमुदाहरण सीमत सीमात मर्यादा भूगोलमध्यभागमारभ्येति तदर्थ ॥ आह । एतदेवाप द्वितीयोदाहरणदानस्वारस्यमूलमपि नेत्यनेन सचिन पूर्वोदाहरणस्यैवोभयार्थविषयत्वमिति राद्धान्त ॥

इदानीं शब्दसारूप्यप्रसक्तं निर्ब्रवीति-**सीम्नःसीमत** इति । **अपिवा**-अथवा ग्रामादेर्मर्यादार्थस्य नान्तस्य सीमन्शब्दस्यापि पूर्ववत्तसिलन्तस्य "स्वादिष्वि" (पा० १-४-१७)ति पदत्वान्नलोपे सीमत इति संभवतीत्याह—**सीमातो मर्यादात** इति । अत्र द्वितीयान्तात्सार्वविभक्तिकस्तसिरिति महीधरस्वरसः ॥

इदानीं निर्वचनप्रसक्तं सीमाशब्दार्थं निर्ब्रवीति—

सीमा मर्यादा विपीव्यति देशाविति ॥ ३८॥

सीमन्शब्दो मर्यादार्थः । कुतः ? **देशौ** पूर्वापरौ **विपीव्यति** विगतसन्तानावच्छिन्नौ (विभक्तौ) करोतीति हेतो**र्मर्यादा सीमे**त्युच्यते । तथाच "सीमसीमे स्त्रियामुभे" इत्यमरव्याख्यायां महेश्वरः द्वे ग्रामादेर्मर्यादायामित्याह "सीमाऽऽघाटस्थितिक्षेत्रेष्वण्डकोशेषु च स्त्रिया"मिति मेदिनीच । स्थितिरत्र मर्यादा "मर्यादा धारणा स्थिति"रित्यमरः । अयं चार्थतो निर्वचनक्रमः । सीमेति तु "षिञ् बन्धने" (स्वा. उ.) इत्यस्य "नामन्सीमन्" (उ० ४-१४०) इत्यादिना मनिन्नन्तो निपातः । सिनोति बध्नाति देशावेतावानेवायमित्येवं सा सीमा ॥

त्व इति विनिग्रहार्थीयं सर्वनामानुदात्तम् ॥ ३९ ॥

निपातत्वेनैतदपि संदिह्येते । वक्ष्यते हि "निपात इत्येके" (नि. १-३-३)इति॥ अतस्त्व **इति** ह्येवं निपातकाण्ड उदाहियते । संशयपरिशोधनाय त्व इत्येतद्वि**निग्रहार्थीयमिति** व्याख्यातम्।(३१पृ. १पं.)स्वरविप्रतिपत्तिं निराकरोति—**अनुदात्तमिति** । "त्वत्वसमसिमेत्यनुच्चानीति" (फि. ४-७८) सर्वानुदात्त इत्यर्थः ॥

अर्धनामेत्येके ॥ ४० ॥ २ ॥

अर्धस्यैतन्नाम त्व इत्येव**मेके** आचार्या मन्यन्ते इति शेषः । वक्ष्यति चायमपि । त्वो नेम इत्यर्धस्य (निरु. ३-४-१) इति । तदेतत्प्रकरणोपपदाभ्यामध्यवसेयं, क्वार्धनाम, क्व सर्वनामेति ॥ २ ख. सू. ॥

यथात्र सर्वनाम तथैवमुदाहियते—

ऋचां त्वः पोषमास्ते पुपुष्वान्गायत्रं त्वो गायति शक्वरीषु ।
ब्रह्मा त्वो वदति जातविद्यां यज्ञस्य मात्रां विमिमीत उ त्वः ॥ १ ॥

(ऋ. सं. ८-२-२४-११)

आङ्गिरसस्य बृहस्पतेरार्षम् । त्रिष्टुप् । अनया हि बृहस्पतिर्वेदितवेदार्थज्ञानं मुदाय ॥ अथास्यामृच्येकशब्दसमानार्थे त्वशब्दं दिदर्शयिषुरनया कर्तव्यं तावदाह—

इत्यृत्विक्कर्मणां विनियोगमाचष्टे ॥ २ ॥

अयमर्थः । होत्रादयः षोडशर्त्विजो भवन्ति । सप्तदशाः सप्तदश । तेषु चत्वारो महर्त्विजः । होता, उद्गाता, ब्रह्मा, अध्वर्युश्चेति । तेषां होत्रादीनां चतुर्णामृत्विजां यानि कर्माणि ऋक्छंसनादीनि तेषां **विनियोगं** विविच्य नियोगं नियोजनम् (कर्तृपुरुषेभ्यासञ्जनम्) इति-अनयर्चाऽऽचष्टे ब्रवीति ॥

कथम्-इति प्रथमं पादं विवृणोति—

---

१. निपातत्वे हि "निपाता आद्युदात्ताः" (फि० ४-८०) इत्याद्युदात्तत्वं प्रसज्येत ॥

ऋचामेकः पोषमास्ते पुपुष्वान्होतर्गर्चनी ॥ ३ ॥

य एते चत्वारो महर्त्विजस्तेषां मध्ये **एको होता** यज्ञकाले स्वकीयवेदगतानाम् **ऋचां पोषं** यथाविधिकर्मणि प्रयोग **पुपुष्वान्** (एको धातुरनुवादार्थ) वह्वीर्ऋच पुष्यन् शंसन् **आस्ते** । इतीयमृक् **अर्चनी** । अर्च्यते स्तूयतेऽनयेति करणे ल्युट (पा० ३-३-११७) टिड्ढाणञ्डीप् ' ऋच स्तुतौ ' (भ्वा प) तदेतदृक्श सर्वकर्म होतरि विनियुक्तम् । उक्तञ्च "यदृचैव होत्र क्रियते" (ऐ० ब्रा ५-५-८) इति ॥

अथ द्वितीय पाद विवृणोति—

गायत्रमेको गायति शक्करीषूद्गाता ॥ ४ ॥

एक ऋत्विगन्य **उद्गाता** एषत्वशब्दार्थ । **गायत्रं** गायत्रशब्दाभिधेय स्तोत्र साम, **शक्करीषु** शक्करीशब्दाभिधेयास्तु ऋक्षु **गायति** इत्येतत्सामगानकर्मोद्गातरि नियुक्तम् । उक्तञ्च "साम्नोद्गीथ मिति (ए ब्रा ५-५-८) ॥

अथ मन्त्रार्थे पादशोऽभे निर्विवक्षुरुक्तार्थेन एकपदनिरुक्त तावदाह—

गायत्रं गायते स्तुतिकर्मण ॥ ५ ॥

स्तुत्यर्थस्य गैधातो (निघ ३-१४) (भ्वा प) करणे षत्रन् । गायत्यनेनेति **गायत्रम्** ॥

शक्कर्य ऋच शक्नोते ॥ ६ ॥

"शक्लृ शक्तौ ' (स्वा प) अस्माद्बाहुलकात्करणे वनिपि "वनोर च ' (पा० ४-१-७) इति ङीब्रादेशश्च । शक्नोत्याभिरिति **शक्कर्य** ।

---

१ विनिमयार्थोऽयस्य सर्वनाम्नस्त्वशब्दस्यार्थनिर्देशोऽयम् ॥ प्रथम इत्यर्थ । तथा चोक्तम्—"एकोऽन्यार्थे प्रधाने च प्रथमे केवले तथा । साधारणे समानेऽल्पे संख्यायां च प्रयुज्यते ' इति ॥

२ पुन पुनश्च वा देवतायाभाव्यानुचिन्तनस्तानसमर्थ्यानवरणाजुभवानवतीर्य थाकालमृचोऽधीयान इति दुर्ग ॥

३ अयमथ सायणेनोक्तस्थाच पुपुष्वानिति वक्तव्य । "धातुसम्बन्धे प्रत्यया ' (पा ३-४-१) इति वर्तमाने लिट् । "लिट कानज्वा ' "क्वसुश्च (पा ३-२-१०७) इति क्वसु । ' लिटि धातो —(पा ६-१-८) रिति द्विवम् । ' पुष पुष्टौ" (दि० प०) पोषमिति णमुलन्तम् । "से पुष (पा ३-४-४०) इति णमुल् बाहुलकादनुपपदेऽपि । अतएव वषादिषु यथाविध्यनुप्रयोग इति पुषरेवानुप्रयोग । शसन् स्तुवन् "शसु स्तुतौ ' (भ्वा० प०) लट शतरि रूपम् ॥ धातूनामनेकार्थत्वाद्दैवादिकस्य पुष्ट्यर्थस्य पुषेरत्र शसत्यर्थे वृत्ति । ऋग्भाष्यभूमिकायां सायणस्तु पोषमास्ते पुपुष्वानित्यस्य पुष्टिं कुर्वन्नास्त इत्यर्थमाह । भिन्नप्रदेशेष्वाम्नातानामृचां संघमेकत्र संपाद्यैतावदिद शस्त्रमिति कृप्तिं करोति सेय पुष्टिरिति च व्याचष्ट । ऋक्शब्दोऽपि तेनैव तत्र व्युत्पादित "अर्च्यते प्रशस्यतेऽनया देवविशेष क्रियाविशेषस्तत्साधनविशेषो वेत्यृक्' इत्येवम् ॥

४ एतस्मादृगध्ययनकर्म तस्मि होतरि विनियुक्तम् ॥

अथैतस्मिन्नर्थे निगमं प्रमाणयञ्छक्करीशब्दे वृत्तिं दर्शयति—

तद्यदाभिर्वृत्रमशकद्धन्तुं तच्छक्करीणां शक्करीत्वमिति विज्ञायते ॥ ७ ॥

यद्यस्मादाभिरभिष्टुत इन्द्रो वृत्रमसुरं हन्तुमशकत् तत्तस्माच्छक्करीणामृचां शक्करीत्वमित्येवमैन्द्रब्राह्मणेऽपि (५-२-२) शक्नोतेरेव शक्वर्य इति विज्ञायते। लिङ्गतोऽपि हि दर्शितं भवति "आख्यातजानि नामानी"ति ॥

अथ तृतीयमुक्तमन्त्रपादमर्थतो व्याचष्टे—

ब्रह्मैको जातेजाते विद्यां वदति ॥ ८ ॥

एकोऽपरो ब्रह्मा नाम ऋत्विक्। जातमिद्यामिति वीप्सागर्भं सप्तमीतत्पुरुषमापं विज्ञानबलान्मत्वा व्याचष्टे—जातेजाते[२] भृशमुत्पन्ने प्रायश्चित्तादौ कर्तव्ये कर्मणि। विदन्त्यनयेति विद्या "विद ज्ञाने" (दि० आ०) "संज्ञायां समजे" (पा. ३-३-९९)ति करणे क्यप्। तां वेदविद्भिर्वाचमिति सायणः। विद्याप्रयहेतुत्वादात्मनो विज्ञानमिति दुर्गः। वदति एभ्य ऋत्विग्भ्य "इदमत्र कुरुते"-ति ॥ तत्रापि हेतरकर्म विनियुक्तम् ॥

अथ ब्रह्मैव कुतो विद्या वदतीत्यनुयुक्तस्तस्य विद्याप्रकर्षांशसर्ववेत्तृत्वमाह—

ब्रह्मा सर्वविद्यः सर्वं वेदितुमर्हति ॥ ९ ॥

ब्रह्मसर्वनिरूपमधिकारं निर्वर्तयितुं तदनुयायतो वायं सर्वविद्यः। सर्वा (सर्वाः) विद्या वेदेति "तद्धितार्थ-" (पा० २-१-५१)ति समासः। "तदधीते तद्वेद-" (पा० ४-२-५९)ति हि वेदार्थे "विद्यालक्षणकल्पसूत्रान्ताच्चेति वक्तव्यम्" (वा० ४-२-६०) इति ठक्। तस्य "सर्वादेः सादेश्च लुग्वक्तव्यः" (वा.) इति लुक्। तथाविधो ह्ययमधिकारी सर्वविद्यासंयुक्तो येनासौ सर्वमेव वेदितुमर्हति अतोऽयं ब्रह्मा भवति। उक्तं च "अथ केन ब्रह्मत्वं क्रियते इति ? त्रय्या विद्यया" (ऐ० ब्रा० ५-५-८) इति ॥

---

१. अथवात्र यच्छब्दतच्छब्दाभ्यां वाक्यार्थः शक्तिरुच्यते। इन्द्रस्तया [illegible] या शक्करीद्वारेण तासां करणभोत्पत्तिः। यत्तासामभिष्टुतिद्वारा शक्तिमत्त्वं तदेव शक्करीत्वमिति पर्यवसितोऽर्थः। शक्तिमत्त्वं शक्तिमत्त्वस्य भावः तत्र मन्त्रविशेषे शक्करीभूतो भवति। एवा च शक्तिमत्त्व इन्द्रनिष्ठे शक्तिरेव प्रकार इति ॥

२. शब्दगाम्भीर्यं हि लिङ्गं विनाभावे मन्त्रेदम् ॥

ब्रह्मा परिवृढः श्रुततः ॥ १० ॥

श्रूयत एव (न परं केनचित्क्रियते–) इति श्रुतो वेदः । कर्मणि क्तः । तस्मादिति "पञ्चम्यास्तसिल्" (पा. ५–३–७) । परिवृढः प्रभुस्तेषां मध्ये नेता (नायक.) "प्रभौ परिवृढः" (पा. ७–२–२१) इति निपातः । "प्रभुः परिवृढोऽधिप" इत्यमरः । स हि त्रयीविद्यां वेद । अन्ये त्वेकैकामित्यस्य विद्याप्रकर्षोऽन्यतः ॥

अधुना शब्दसारूप्यप्रसङ्गमुच्यते—

ब्रह्म परिवृढं सर्वतः ॥ ११ ॥

सर्वतः सर्वासु दिक्षु । "आद्यादिभ्यस्तसेरुपसंख्यानमि" (वा०)ति सार्वविभक्तिकस्तसि । ब्रह्म वेदान्तप्रतिपाद्यमृगादि वोभयमपि एतत्परिवृढं व्याप्तम् ॥

अथ तुरीयपादं तस्या अर्थतो व्याचष्टे—

यज्ञस्य मात्रां विमिमीत एकोऽध्वर्युः ॥ १२ ॥

एकोऽध्वर्युश्च यज्ञस्य मात्रां मीयतेऽनेनेति मात्रा तां या कांचिदितिकर्तव्यतामभिषवग्रहणादिरूपां (यज्ञशरीरं) **विमिमीते** अत्यर्थं (नानाप्रकारं) निर्मिमीते (करोति) । उ इत्यवधारणार्थो मन्त्रे । स्वस्वकर्तव्यमेव सर्वोऽनुतिष्ठति नान्यकर्तव्यमित्यवधारणा । यद्वा वितर्कार्थ. । सच सुगम इति कृत्वा व्याख्याकाले उपेक्षितः ॥ यज्ञस्वरूपनिष्पादकत्वं चाध्वर्योर्नामनिर्वचनादेवावगम्यत इत्यध्वरशब्दमनेकधा निर्ब्रवीति—

अध्वर्युरध्वरयुरध्वरं युनक्त्यध्वरस्य नेताऽध्वरं कामयत इति वा ॥ १३

अध्वरशब्दे पृषोदरादित्वादन्त्यलोपेऽध्वरयुरेवाध्वर्युरित्युच्यते। कथं सोऽध्वरयुरिति तत्साधयन्स्वयमर्थनिर्वचनेन । **अध्वरं** यज्ञं **युनक्ति** सर्वाङ्गसमनेन संयोजयतीत्यध्वरयु.। "युजिर् योगे" (रु. प.) इुप्रत्यय औणादिक । टिलोप । यत सोऽध्वरस्य **नेता**ऽन्तं प्रापयितेति, *अध्वर्युशब्दस्यैव तात्पर्यार्थोऽयमिति सायण* । एतदेवाभिप्रेत्याध्वर्युवेदस्य (यजुष) यागनिष्पादकत्वद्योतक निर्वचनं यास्को दर्शयिष्यति "मन्त्रा मननात् । छन्दांसि छादनात् । स्तोम स्तवनात् । यजुर्यजते" (नि० ७–१३) रिति, अथवा **अध्वरं कामयते** कर्तुमित्ययमध्वर्यु । एतस्मिन्निर्वचने युरित्यय कामनार्थ. । वसुकामा वसुयव इति यथा ॥

अपिवाऽधीयाने युरुपबन्धः ॥ १४ ॥

अथवा अध्वर–(न्तरप्रतिपादकं शास्त्र–) मधीयानो लक्षणयाऽध्वर इत्युच्यते । मञ्चाः क्रोशन्तीतिवत् । तस्मिञ्चाधीयाने ब्राह्मणे **युरित्ययमुपबन्धो** नामकरणम् । अध्वरमधीते यस्तस्य नामाध्वर्युरिति ॥ अकारलोप पृषोदरादित्वादत्रापि ॥

---

१. मीयते इति मान कर्मं तन्मात्रेत्युच्यत इति दुर्गः ॥

२. मञ्चस्थेषु पुरुषेषु क्रोशत्सु मञ्चाः क्रोशन्तीति यथोच्यते तथात्राध्वरमधीयानोऽध्वर्युनाम्ना व्यपदिश्यते ॥

अथ विग्रहप्रसक्तस्याध्वरशब्दस्य तत्त्वमाचष्टे—

अध्वर इति यज्ञनाम ॥ १५ ॥

कथम्—?

ध्वरतिर्हिंसाकर्मा तत्प्रतिषेधः ॥ १६ ॥

हिंसाकर्मा हिंसार्थकः (निघ० २–१९) ध्वरधातुः । तस्मा"द्घञर्थे कविधानमि"ति (वा.३।३।५८) अधिकरणे कः। ध्वर्यन्ते वध्यन्तेऽस्मिन्निति ध्वरस्तत्प्रतिषेधो न ध्वरोऽध्वर इति । अहिंसो हि यज्ञः । यत्किंचित्पशुबीजादिकमत्र हिंस्यते तदभ्युदयहेतुत्वात्तेषां हिंसा न भवति । द्वेषपूर्वको हि प्राणिवधो हिंसा । न तथात्रेति भवति सोऽध्वरः । तथाच श्रुतिः "न वा उ एतस्मिन्म्रियते" (य० वा० सं० २३–१६) इति । स्मृतिश्च "कुशलमिच्छन्ति तृणानि राजन्" इति ॥

निपात इत्येके ॥ १७ ॥

अयं तशब्दो निपात इत्येके आचार्या मन्यन्ते ॥

एवंसति पूर्वाभ्युपगतेऽनुदात्तत्वे (नि. १–३–२) शङ्कते—

तत्कथमनुदात्तप्रकृति नाम स्यात् ॥ १८ ॥

तदेतत्पदेतिशब्दस्वरूपं उदात्तप्रकृति उदात्तस्वभावं तत्कथं नाम स्यात् ?
(यद्भवतोक्तं तथैनामानुदात्तमिति) उत्तरमाह—

दृष्टव्ययं तु भवति ॥ १९ ॥

दृष्टोऽनुविधिश्छन्दसि भवतीति दृष्टव्ययस्तादृशमेनं तद्भवति । तुशब्दोऽत्र भेदार्थ उत्तरपक्षतां ख्यापयितुम् ॥ यद्वा हेतुसमुच्चयार्थ एव तुशब्दः । अयंभावः । यद्यपि "फिषोऽन्त उदात्त." (फि. सू. १–१)इति फिट्सूत्रं फिषः प्रातिपदिकस्यान्तोदात्तत्वं विदधाति, "निपाता आद्युदात्ताः" (फि० सू० ४–८०) इतिचाद्युदात्तत्वं, तथापि "स्वरयस्यमतिंगेलनुपानी" (फि.सू.४–९)ति फिट्सूत्रं तदपवदति । तथा चापवाद॰

स्मरणाद्ययदर्शनाच्च अनुदात्तमपि सदेतनामैव भवतीति ॥ वस्तुतस्तु । "निपाता आद्युदात्ता भवन्तीति" (फि० सू० ४-११) कृतापवादत्वाहृथव्ययत्वाच्च नामैवेतदित्युपपन्नमिति दुर्गः ॥

क्व पुनरस्य व्ययो दृष्ट इत्यपेक्षायामाह—

उत त्वं सख्ये स्थिरपीतमाहुरिति द्वितीयायाम् ॥ २० ॥

एकवचने व्ययो दृष्टः । त्वमित्ययमनोदात्त सच निपातस्वरेणैव भवितुमर्हति । एवम्—

उतो त्वस्मै तन्वं विसस्र इति चतुर्थ्याम् ॥ २१ ॥

सर्वनामत्वाच्छे स्मै (पा. ७-१-१४) ॥ मन्त्रार्थस्तु (नि. १-६-पा.) उपरिष्टाद्याख्यास्यते ॥

अथापि प्रथमाबहुवचने ॥ २२ ॥ ३ ॥

व्ययो दृष्ट । स यथा-॥ ३ ॥

अक्षण्वन्तः कर्णवन्तः सखायो मनोजवेष्वसमा बभूवुः ॥

आदघ्नास उपकक्षास उत्वे ह्रदा इव स्नात्वा उत्वे ददृश्रे ॥ १ ॥

(ऋ. सं ८-२-२४-७)

आङ्गिरसस्य बृहस्पतेरार्षं विद्यासूक्तं त्रिष्टुप् ॥ अक्षण्वन्त इत्यस्यार्थं निर्विवक्षुरायपादमस्या अर्थतो व्याचष्टे—

अक्षिमन्तः कर्णवन्तः सखायः ॥ २ ॥

अक्षि विद्यते येषामित्यर्थे "तदस्यास्त्यस्मिन्निति" (पा० ५-२-९४) मतुपि "छन्दस्यपि दृश्यत" (पा० ७-१-७६) इति अक्षिशब्दस्यानङि । "अतो नुट्" (पा० ८-२-१६) इति मतुपो नुडागमे अक्षण्वन्त । लोके पुनरक्षिमन्तः । अक्षियुक्ता । एवं कर्णवन्तः कर्णबिलस्वक्षणाकाशवन्त । उपलक्षणमेतदन्येषामप्यङ्गानाम् । तथाच समानेन्द्रिया समानोदरपृष्ठपाणिपादा । अतएव सखायः समानं ख्यान (ज्ञान) येषा ते । बाह्येन्द्रियेषु समानदाना इत्यर्थः ॥

अथाक्षिपदनिरुक्तम्—

अक्षि चष्टेः ॥ ३ ॥

पश्यत्यर्थस्य चक्षिङ्धातो (अ आ.) निरर्थणादिकः "स्को" (पा ८-२-२९) रिति कलोप । पश्य कल सस पत्व बाहुलकाच्चक्षिङ ख्यान् (पा. २-४-५४) इति

---

१. सर्वनामत्वेऽप्युदात्तत्व छान्दसत्वाद्यत्वय दर्शयति । यद्यपि तत्र "त्वाङ्गदिरामदन्ता ना" (फि० सू० २ पा)मिति त्रिट. सर्वनाम्न आद्युदात्तत्व विहित तथापि तदौत्सर्गिकम् । "त्वत्त्वसमसिमेत्यनुचानी" (फि० सू० ४ पा.)ति विशिष्यानुदात्तत्वविधानात् । विशेषविधिश्चौत्सर्गिकस्यापवाद एवेति सूपपादित स्पष्ट ॥

२. उत त्वम् उतो त्वस्मै इत्येतदादय-(पाद-) घटितमन्त्रयोरर्थस्तित्यर्थ. ॥

३. अनेयार्थे वाद्यायूना व्यक्तवाग्यंकत्वापि पश्यत्यर्थत्वम् ॥

स्थानादेशाभाव इडभावश्च । चकारलोपश्च पृषोदरादित्वात् । ख्यायते (दृश्यते) दानेन सर्वमित्यक्षि ॥

अनक्तेरित्याग्रायणः ॥ ४ ॥

व्यक्त्यर्थस्याञ्जधातोः (रु. प.) औणादिक क्सिरनिदितामि-(पा. ६-४-२४)ति नलोपः । "चो कुः"(पा०८-२-३०) रिति कुत्वं चर्त्वं सस्य षत्वं च अनक्ति व्यक्तं भवतीत्यक्षि । इति अग्रस्यापत्यमाग्रायणः "नडादित्वात्" (पा०४-१-९९) फक् । फस्यायन् (पा० ७-१-२) । आग्रायण आचार्यो मन्यते इति वाक्यशेषः ॥ यद्यप्यङ्गान्तरमपि व्यक्तमेव भवति तथापीदं तैजसत्वादन्येभ्योऽङ्गेभ्यो व्यक्ततरं भवति ॥ अत्रार्थे श्रुतिं प्रमाणयति—

"तस्मादेते व्यक्ततरे इव भवत" इति ह विज्ञायते ॥ ५ ॥

यस्मादेते तेजोऽवयवभूयिष्ठे तस्मात्कारणादित्येवं तच्छब्दबलाद्यच्छब्दमध्याहृत्य व्याख्याक्रमो निरुक्तशास्त्रकृच्छैलीपरिशीलितोऽन्यत्रापि यथावसरमूह्यः । एते अक्षिणी इतरेभ्योऽङ्गेभ्यो व्यक्ततरे स्पष्टतरे (प्रकाशतरे) इव भवतः । अन्धकारेपि ह्येते प्रकाशेते एव नक्तंचरादीनां, न तथेतराण्यङ्गानि । एवं ब्राह्मणेऽपि अनक्तेरेवाक्षिणी इति ह विचार्यमाणे ज्ञायते ॥

कर्णः कृन्ततेर्निकृत्तद्वारो भवति ॥ ६ ॥

कृती च्छेदने धातो (रु. प.) औणादिकोऽन्प्रत्ययः । गुणः । पृषोदरादित्वात् तस्य न णत्वम् ॥ यद्वानिष्पन्न एव पृषोदरादिः । उभयथापि निकृत्त (छिन्न-) द्वार इति कर्णो भवति । गर्भावस्थायामेव येनापि (दैवेन) निर्मितबिल इत्यर्थः ॥

ऋच्छतेरित्याग्रायणः ॥ ७ ॥

गत्यर्थस्य ऋधातो (भ्वा प.) औणादिकः कर्मणि नन् धातोः कुडागमश्च । गुणो णत्वं च ॥ ऋच्छन्ति (गच्छन्ति) शब्दा एताविति कर्णावित्येवमाग्रायणो मन्यते ॥

ब्राह्मणमप्येतस्मिन्निर्वचने प्रमाणयति—

"ऋच्छन्तीव खे उदगन्तामि"ति ह विज्ञायते ॥ ८ ॥

ऋच्छन्ती (गच्छन्ती-) वैतौ खे आकाशेऽभिव्यक्ताः (सन्तः) शब्दाः । एतावपि च उदगन्तां प्रत्युदृच्छत इव ग्रहणाय । इति ह विचार्यमाणे ज्ञायते खे[2] कर्णाविति ॥

द्वितीयपादमर्थतो व्याचष्टे—

मनसां प्रजवेष्वसमा बभूवुः ॥ ९ ॥

एवंभूता अप्येते मनसां सुखाद्युपलब्धिसाधनेन्द्रियाणां-(मन्तरिन्द्रियाणां) प्रजूयन्ते गम्यन्ते इति प्रजवाः गम्यप्रदेशाः प्रज्ञाद्याः । जु इति सौत्रो धातुर्गतौ वेगे च

१. "पाघ्राध्मेति" (पा. ७-३-७८-) ऋच्छादेशः शिति (शपि) परे निग्रहवाक्ये दर्शितः । एवमन्यत्राप्यूह्यम् ॥

२. शरीरस्य शिरसो वा ऊर्ध्वं गते (उच्चैः स्थिते) स्थाने आकाशलक्षणे ॥

३. पुरुषभेदाद्बहुवचनम् । मनो हि प्रत्यात्मनियतत्वादनन्तं परमाणुरूपं नित्यं चेति न्यायविदो वदन्ति ॥

तस्मात्कर्मणि "ऋदोरप्" (पा० ३-३-५७) इत्यप्प्रत्यय गुण । तेषु (मनोगम्येषु) **असमा** अतुल्या **बभूवुः** भवन्ति । छान्दसो लिट् ॥ केचिदूहापोहनधारणाप्रयक्तृत्वसमर्था । केचित्ततोऽनल्पा. । केचिदल्पमेधसोऽपरेस्त्वमेधस एव ॥

कथमसामान्यमिति तृतीयपादमर्थतोव्याख्यन्-दृष्टान्तेन प्रतिपादयति—

आस्यदघ्ना अपर उपकक्षदघ्ना अपरे ॥ १० ॥

आस्यं प्रमाणं येषां ते **आस्यदघ्नाः** "प्रमाणे द्वयसज्दघ्नञ्मात्रच" (पा० ५-२-३६) इति ऊर्ध्वमाने दघ्नच्प्रत्यय । आस्यदघ्ना एव आदघ्ना । पृषोदरादित्वादास्यशब्दस्याकारादेश स्यशब्दलोपो वा। आदघ्ना एव **आदघ्नास.** । "आज्जसेरसुगि"-(पा० ७-१-५०)ति जसोऽसुगागमश्छान्दस । **ह्रदा इवेति** तुरीयपादस्यमनानुसन्धीयतेऽर्थवशादुपमानलाभाय । तथाचास्यप्रमाणोदका ह्रदा इवेति मध्यमप्रज्ञानाह । **अपरे** इति स्वे इत्यस्यार्थो । सर्वनामत्वात् "जस शी-" (पा० ७-१-१७) भाव । अथ ततोऽल्पप्रज्ञानाह **उपकक्षदघ्ना** इति । कक्षस्य समीपमुपकक्षं तत्प्रमाणं येषान्त उपकक्षदघ्ना पूर्ववदत्रापि साधनप्रक्रियोह्या । कक्षो बाहुमूलम् "बाहुमूले उभे कक्षा" विश्वमर । कक्षसमीपप्रमाणोदका (अल्पोदका) ह्रदा इवेति । उ पादपूरण एव ॥ तथाचात्र आदघ्नास इत्यतिपरोक्षवृत्तिं तमिमं परोक्षवृत्तितामास्यदघ्ना इत्यनेन सपाद्यास्यप्रमाणोदका इत्येव प्रत्यक्षवृत्तितामापादितवान् । इति ध्येयम् ॥

अथानैकपदनिरुक्तम्—

आस्यमस्यते. ॥ ११ ॥

क्षेपार्थस्यासुधातो (दि प) "ऋहलोर्ण्यत्" (पा० ३-१-१२४)दिति ण्यत् । अस्यते क्षिप्यते क्षेतदाभिमुख्येनान्नमित्यास्यम् ॥

आस्यन्दत एनदन्नमिति वा ॥ १२ ॥

आङुपसृष्टस्य स्रवणार्थस्य स्यन्दते (भ्वा० आ०) "अन्येष्वपि दृश्यते" (पा०३-२-१०१) इति ड । अन्न कर्तृ । एनदिति कर्म । "अन्वादेशे नपुंसके एनद्वक्तव्य" (वा २-४-३४) इति एनदादेशो द्वितीयैकवचने । एतदास्यमास्यन्दते प्रवीकरोत्यन्नम् । यद्वा एनदिति कर्तृ बाहुलकात्प्रथमैकवचनेऽप्येनत् । अन्नं (शुष्कमपि) प्राप्यास्यमन्तात्स्रवत्येव श्लेष्माण येन तदार्द्रीकृत भक्षितु शक्यते ॥

अथ दघ्नशब्द परिमाणार्थक नाम मत्वा निर्वक्ति—

दघ्नं दघ्यतेः स्रवतिकर्मण. ॥ १३ ॥

स्रवत्यर्थस्य दघधातो कर्मणि बाहुलकादौणादिको नन् इडभावश्च । सुततरमिव

---

१. ईषदल्पा । नञोऽत्राल्पार्थे वृत्ति । अनुदरा कन्येत्यत्र यथा । पठन्ति च । तत्सादृश्यमभावश्च तदन्यत्व तदल्पता । अप्राशस्त्य विरोधश्च नञर्था षट् प्रकीर्तिता । इति ॥ अब्राह्मण । अपापम् । अनश्व । अपशवो वाऽन्येभ्योऽश्वेभ्य । अधर्म इति शिष्टमुदाहरन्ति ॥

२. प्रथमश्च द्वितीयश्च ऊर्ध्वमाने मतावुभाविति हि नियमस्तथा चात्र (सूत्रे) प्रमाणपदमूर्ध्वमानपरमेतद्विषये ॥

तद्भवत्युत्तरात्परिमाणात् ॥ यद्यप्ययं स्वादौ घातने पालने च पठितो न दिवादौ तथापि यास्कवचनाद्दिवादित्वं सवत्यर्थकत्वं च कल्प्यते । उक्तं च । दिवादिस्तु भ्वादिवदाकृतिगणस्तेन क्षीयते मृग्यतीत्यादिसिद्धिरितीति ॥ एतच्च शब्दसारूप्यादन्यथापि निरुक्तं, प्रकृते तु दभ्नच्प्रत्यय एव प्रमाणार्थ इति व्यक्तमुपक्रमधस्तात् ॥

दस्यतेर्वा स्याद्विदस्ततरं भवति ॥ १४ ॥

उपक्षयार्थस्य दसुधातोः (दि. प.) औणादिको नन्प्रत्ययो बाहुलकादिडभावश्च । दस्यतेर्वा दघ्नं स्यात् । इत्येवमपरथा व्युत्पाद्यार्थतो निर्ब्रवीति–विदस्ततरमुपक्षीणतरं तद्भवत्युत्तरस्मात्परिमाणादिति ॥

अथ तुरीयं पादमर्थतो व्याचष्टे—

प्रस्नेया ह्रदा इवैके प्रस्नेया ददृशिरे स्नानार्हाः ॥ १५ ॥

स्नाता इत्यस्यार्थतो निर्वचनं प्रस्नेया इति । तत्रहि स्नातेः (अ. प.) कृत्यार्थे (पा० ३–४–१४) त्वन् प्रत्ययः । स च "अर्हे कृत्यतृचश्च" (पा० ३–३–१६९) इत्यर्हार्थे भवति । अत्रापि प्रकर्षेण स्नातुं योग्या इत्यर्थे स्नातेः "अचो यत्" (पा० ३–१–९७) इति यत् । "ईद्यति"–(पा० ६–४–६५)तीत्वे गुणे **प्रस्नेया** इति **स्नानार्हा** अक्षोभ्योदका इति तदर्थः । एवंभूता **ह्रदा इव एके** प्रधानभूता महान्तः प्रज्ञया **प्रस्नेया** अगाधाः (अगाधप्रज्ञाः) **ददृशिरे** दृश्यन्ते । छान्दसो लिट् वर्तमान इह भवति । अत्र त्वेइत्यस्यार्थ एके इति । ददृशे इत्यस्य च ददृशिरे इति । मन्त्रे उः पादपूरण एव ॥

अथाग्रिमपदनिरुक्तम्—

ह्रदो ह्रादतेः शब्दकर्मणः ॥ १६ ॥

(अव्यक्त) शब्दार्थस्य ह्रादधातोः (भ्वा. आ.) पचाद्यच् । बाहुलकाद्ध्रस्वः । ह्रादते अव्यक्तशब्दं स्वसावभिहन्यमानः करोतीति **ह्रदः** ॥

प्रकारान्तरेण निर्वक्ति—

ह्लादतेर्वा स्याच्छीतीभावकर्मणः ॥ १७ ॥

शीतीभावार्थस्य ह्लादी सुखे चेति धातो–(भ्वा. अ) रुक्तवत्सिद्धिः । लस्य रत्वं पृषोदरादित्वात् । ग्रीष्मेऽप्यसौ शीतल एव भवञ्जनान् सुखयतीति ह्रद इत्युच्यते ॥

अथापि समुच्चयार्थे भवति ॥ १८ ॥ ४ ॥

अथापि अयमपरो निपातः **समुच्चयार्थे भवत्ये**कतमः । त्वत् इति ॥ ४ ॥

अथास्योदाहरणम्—

पर्यायाः इव त्वदाश्विनम् ॥ १ ॥ (ऋ. अ. १२–१०)

इत्याह । किमुक्तं भवति—

आश्विनं च पर्यायाश्चेति ॥ २ ॥

इत्येवम् । त्वदिति समुच्चयार्थे भवति ॥

---

१. अशीतस्य शीतस्य भवन शीतीभावः । अभूततद्भावे "कृभ्वस्तियोगे सम्पद्यकर्तरि च्वि"–(पा. ५–४–५०) रिति च्विः । 'अस्य च्वौ'–(पा. ७–४–३२) इतीत्वम् ।

अथ ये प्रवृत्तेऽर्थेऽमिताक्षरेषु ग्रन्थेषु वाक्यपूरणा आगच्छन्ति, पदपूरणास्ते मिताक्षरेष्वनर्थकाः कमीमिद्विति ॥ ३ ॥

पदपूरणसामान्यानुक्रमेऽयमथशब्दः । पूर्वं हि व्याख्याता केऽपि सन्नहार्थीयाश्चादयः । (नि. १-२-३) तत्प्रसङ्गेन हीत्येवमादयोऽनर्थका अप्युक्ताः । (नि. १-२-४) प्रतिज्ञाप्रसक्तानेवाधुना पदपूरणान्वक्ष्यति । तत्सामान्यलक्षणं तावदुपक्रम्यतेऽनेन । ये प्रवृत्ते-परिसमाप्तेऽर्थे अन्यैरेव वाक्यगतैः पदैरिति शेषः । अमिताक्षरेषु ग्रन्थेषु गद्यग्रन्थेषु वाक्यपूरणा आगच्छन्ति त एव मिताक्षरेषु पदपूरणा भवन्ति । उभयत्रापि तु अनर्थकाः अर्थान्तराभावेन ॥ कतमे पुनस्ते-इत्याह "कम् ईम् इत् उ" इति ॥ एते हि प्रायेण पदपूरणा एव । अन्ये पुनः "इव न चित् न्वा"दयोऽर्थवन्तोऽपि । अर्थासम्भवे पदपूरणा भवन्ति । लक्षणं हि तानपि व्याप्नोति । एते पुनः प्रायेणानर्थका एवेति विशेषतो निर्दिश्यन्ते । अथवा ते प्रायेणार्थवन्तः कदाचिदनर्थका इत्यतो विशेषतो निर्दिश्यन्ते[3] ॥

अधुनैषां कमीमिद्वसमासेन प्रत्येकमुदाहरणं दर्शयति—

निष्टृक्वासश्चिदिन्नरो भूरितोका वृकादिव ॥
बिभ्यस्यन्तो ववाशिरे शिशिरञ्जीवनायकम् ॥ ४ ॥

---

१. प्रकृतादर्थात्किञ्चिदर्थान्तरं नोत्पन्नम् । पदमेव वाक्यमेव वा पूरयितुमेषामिलयमेव हि तेषामर्थो नान्यदर्थान्तरमस्ति । उक्तञ्च—

क्रियावाचकमाख्यातमुपसर्गो विशेषकृत् ॥
सत्वाभिधायकं नाम निपातः पादपूरणः ॥ १ ॥ इति ॥

२. उपलक्षणमेतदुक्तानां तत्तु पुन-निपातानामनुक्तानाञ्च पादानां, तथा—

आ घा-ता-गच्छानुत्तरा युगानि यत्र जामयः कृणवन्नजामि ॥
उपबर्हदि वृषभाय बाहुमन्यमिच्छस्व सुभगे ! पतिम्मत् ॥ २ ॥

(ऋ. सं० ७-६-७-१०)

भ्रातृभगिन्योः संवादोऽयम् ॥ यमनिष्ठानार पतिं कामयमानां स्वस्वाधारनिर्वाहा । तदा विज्ञानसम्पन्नो भ्राता तां बोधयति । हे सुभगे आ गच्छान् आगमिष्यन्ति ता-तानि उत्तरोत्तराणि युगानि कालविशेषा यत्र जामयो भगिन्य अजामि भ्रातरं पतिं कृणवन्-करिष्यन्ति । यदा देवतन्मात्रनिशानां भवमतोऽयं पतिं भर्तारमिच्छन्ति कामयन्ते । तदनन्तरं वृषभाय तव योनौ रेतः सेक्त्रे पुरुषायान्यस्य बाहुमुपबर्हदि शयनकाले उपबर्हणं कुरु । इति मन्त्रार्थः । अत्र "घा इत्ययमक्षरः पदपूरणः ॥

३. इति तेषां स्वार्थविचारणाय स्वरूपतोऽप्येषां निर्देश उक्तः ॥

४ इदन्त्ववधेयम् पूर्वोक्तस्य [illegible] इति विचार्यतेति ॥

५ संक्षिप्त ॥ ६ [illegible] ॥ दुर्गेण तु केचिदेवं [illegible] । कश्चित्तु-शुभानि त्वा [illegible] जीवनाय कम् । [illegible] ॥ (ऋ. सं. ८-८-१९-६) इति पठन्ते । अत्र [illegible] । हे पद्माभिभूत ! [illegible]

चिदिद्भिर केचिन्मनुष्या **निष्कास**. निर्वसना । अपिच । **भूरितोका** बहुपत्या (दरिद्रा) वृकान्मार्गरोधकात्स्तेना (निघ० ३–२४) च्छृगालादिव वा बालघातकाद्भिमादिति शेष । **विभ्यसन्त** पुन पुनर्भृश वा विभ्यत सन्त **हेमन्ते यथाशिरे** पुन पुनर्भृश वा वार्द्धन्ते कुत्सित शब्द कुर्वन्ति । वाश शब्दकुत्सायाम् (भ्वा आ) किम्—

शिशिर जीवनाय ॥ ५ ॥

शिशिरमस्माक जीवनाय, आगच्छतीति शेष । अल्पतरशीत हि शिशिरं सुख तत्र जीविष्याम इत्यभिप्राय ॥ अत्र मन्त्रे यमित्यनर्थक पादपूरण एवेति स नोक्त ॥

अथ निगमप्रसक्त शिशिरशब्द द्विधा निर्ब्रवीति—

शिशिरं शृणाते शम्नातेर्वा ॥ ६ ॥

हिंसार्थकस्य शृधातो (क्र्या उ)अजिरशिशिरेत्यादिना (उ १–५३) निपात । शृणाति हिनस्तीति **शिशिरम्** । अर्धर्चादि (२–४–३१) । अथवा **शम्नाते** हिंसार्थस्यैव । नार्थकृतो विशेष । किंतु साधनकृत । हिनस्ति तस्मिन्काले ऽप्रति बध्यमानो वायुभिरतिशयेन शुष्कानोषधिवनस्पतीन् इति ॥

अथ इमित्यस्योदाहरणम्—

यमेन सृजतासुते ॥ ७ ॥ (ऋ सं १–१–१७–२)

इति । ऐन्द्री गायत्री मधुच्छन्दस आर्षम् ॥

अत्र ईमिति पदपूरण इति बोधयितु पादार्थमाह—

आसृजतेन सुते ॥ ८ ॥

मंदिमिन्द्राय मन्दिने । चक्रिं विश्वानि चक्रये ॥२॥ इत्यस्य शेष । हे अध्वर्यव ! **सुते**ऽभिषुते चमसस्थे सोमे **एनं** सोममिन्द्रायेन्द्रार्थम**ासृजत** आभिमुख्येन सृजत । पुनरभ्युन्नयतेति सायण । कीदृशमेन **मन्दिं** हर्षहेतु **चक्रिं** साधुकरणशील

शातयक्ष्मत्वाद्दुःखादुत राजयक्ष्माद्रोगात् मुञ्चामि मोचयामि (अन्तर्भावितण्यर्थ) निरूप यानि । किमर्थं जीवनाय कम् । जीवनाथम् । इहलोके चिरकालावस्थानायेत्यर्थ । कमिति पदपूरक एवेति ॥ यक्ष्मशब्दोऽनाकारान्तोऽप्यनडुहादिषु पठित ॥ (पा २–२–११)

१ अत्र विंशब्दोऽनुक्तोऽप्यर्थवशादध्याहृत । इदिति पदपूरण एवेति वयमुत्पश्याम ॥

२ मध्यन्त इति दुर्ग । घसा वाश्नौ (अ प) अन्ययेन दयस्व मनेपदे । वातिरिच्छा । भृशमिच्छन्तीत्यर्थ ॥ छान्दसो णिच् स्वार्थे ॥

३ शीतार्त्तस्य दन्ताभिघातपूर्वक शब्दो दारिद्यमूलक कुत्सित एव भवतीति भाव ॥

४ अन्ये त्वाहु । तत्रहि प्रायेण प्रचुराणि भक्ष्याणि भवन्तीति शिशिरजीवनार्थं तेषाम् ॥ इति ॥

५ अय क्र्यादावपठितोऽपि वैदिक धातुर्बोध्य । तथाच "बहुलमेतन्निदर्शन"मिति धातुपाठपठितगणवार्तिकमुपाश्रयोक्तम्–(सि कौ) अन्येतु दशगणीपाठो बहुलमित्याहु । तेनापठिता अपि सौत्रलौकिकवैदिका बोध्या इति ॥ तेनायश्रुरादिरपीत्यवादि ॥

६ पुत्राभिषवममगणे पुनरभ्युन्नयनमापस्तम्बेनोक्तम् । तथाचाग्निष्टोमप्रकरणे आ० सूत्रम् "होतृचमसमुख्यांश्चमसाध्वर्यव सकृत्सकृदुन्नीय पुरस्तात्प्रतीचीन उपावर्तध्वमिति" ॥

कीदृशायेन्द्राय **मन्दिने** हर्षयुक्ताय । विश्वानि सर्वाणि कर्माणि **चक्रये** कृतवते । सर्वकर्मनिष्पादनशीलायेत्यर्थ ॥ २ ॥

अथेदित्यस्योदाहरणम्—

तमिद्वर्द्धन्तु नो गिर ॥ ९ ॥ (ऋ स ७-१-२०-१४)

इति । गायत्र्येषा सौमी । अमहीयोराङ्गिरसस्येयमार्षम् ॥

अत्रेदिति पादपूरण इति बोधयितु पादार्थमाह—

तं वर्द्धयन्तु नो गिर स्तुतय ॥ १० ॥

य उ स्वशिश्वरीरिव । य इन्द्रस्य हृदसनि ॥ १४ ॥ इत्यस्या शेष ॥ अर्थश्च— **नोऽस्माकमेता गिरो** आवस्तुतौ विनियुक्ता वाच स्तुतिरूपास्त सोम **वर्द्धन्तु** वर्द्धयन्तु (आत्तभावितण्यथ)। य सोम **इन्द्रस्य हृदंसनिर्हृदयस्य** सम्भक्ता । तत्र दृष्टान्त । **वत्सं** बाल **शिश्वरीरिव** यथा शिश्वर्यो बद्धपयस्का मातरो **वत्सं** वर्द्धयन्ति तद्वदिति ॥ १४ ॥

अथ निगमप्रसक्त ' गिर '-इत्येतन्निर्वक्ति—

गिरो गृणाते ॥ ११ ॥

गृशब्दे (क्र्या प) इति धातो क्विप् । ' ॠत इद्धातो " (पा० ७-१-११०) इतीत्व रपरत्वम् ।

अथोकारस्योदाहरणम्—

अयमु ते समतसि ॥ १२ ॥ (ऋ सं १-२-२८-४)

इति । शुन शेपो (हरिश्चन्द्रमखे वधाय) नियुक्त आत्मान मोचयितुमिच्छ न्नेतया गायत्र्येन्द्र तुष्टाव ।

अत्रोकार पदपूरण इति व्याचष्टे—

अय ते समतसि ॥ १३ ॥

कपोत इव गर्भधिम् । वचस्तच्चिन्न ओहसे ॥ ४ ॥ इत्यस्या शेष । हे इन्द्र । **अय ते** त्वदर्थं सोम (अ त्व नित्यमेव **समतसि** सपतसि तासु तासु क्रियासु आहूयमान इति वाक्यशेषोऽर्थवशाद्बोध्य । अत्र दृष्टान्त **कपोत इव गर्भधिम्** । ' कवेरोतच्पश्च ' (उ सू १-६२) साधुरव्युत्पन्नो वा कपोत कम्पतन कुत्सितपतनो येति दुर्ग । स यथा गर्भधिं गर्भधारिणीं कपोतीं अण्डाश्रय वा नीड प्रति पुन पुन पतति तद्वत् । सोऽयमुक्तिभिस्त्वदर्थमभिषुत सोम । अथ स्थि

१ अये व्याचगने—वत्सं शिश्वरी धत्त शिशुका बह्वयो गाव इव । यथा सूतवत्सा पर्यायेणैक वत्स स्वै स्वै पयोभिर्वहनादिसमर्थं कुर्यु । एवमस्माभिरुत सोम वर्द्धयन्तु प्रजातवीर्यं कुर्वन्तु देवतर्पणायत्येवम् ॥

२ अत सातत्यगमने (भ्वा० प०) सातत्येनाविच्छेदेन (नैरन्तर्येण) गमन सातत्यगमन तत्फलितमर्थमाह नित्यमेव सम्पतसीति । पतन्निर्गच्छ एव (भ्वा० प०) इति ॥

३ गर्भोऽस्या धीयत इति "कर्मण्यधिकरणे चेति (३ ३-९३) किप्रत्यय । आन्दोलन (६+४-६४) ॥

स्माभि करिष्यसि [1] मोचयास्मान् । किं वा वच (एव) तदेतन्नः स्तुतिलक्षण न ऊहसे न वितर्कयसि रोत्स्यमाणानाम् [2] केनाप्यभिप्रायेण वयमेतद्ब्रूम । एवं युष्मद्गुणैनं संयुक्तोऽयं सोमो यदिम परिगृह्यास्मानतो यूपात्र मोचयसि । किं वा वच एवैतच्छ्रुत्वाऽवबुध्यार्थमवधार्यैतमस्मान् कारुण्यान्मोचयास्मान्किन्तेऽस्माभिरयमेवेऽस्मत्त प्रतिविशिष्टतर सोमोऽभिषुत इति तात्पर्यार्थ ॥ ४ ॥

इवोऽपि दृश्यते ॥ १४ ॥ ५ ख. सू. ॥

कदाचिदनर्थक पदपूरण एवेति वाक्यशेष ॥

निदुदाहरणम्—

सुविदुरिव, सुविज्ञायेते इव ॥ १ ॥

इत्येते उदाहरणे । तत्र सुष्ठुविदुर्यत ब्राह्मणा इत्याद्यस्यार्थ । अत्रेवोऽनर्थक एव वाक्यपूरण. । सुष्ठु विज्ञायेते यज्ञो नक्षत्रञ्च ब्राह्मणैरिति द्वितीयस्यार्थ । अत्रापीवो ऽनर्थक एव वाक्यपूरण ॥

इत्येव पदपूरणान्व्याख्याय निपातसमुदाय दर्शयति—

अथापि नेत्येष इदित्येतेन संप्रयुज्यते परिभये ॥ २ ॥

निपातसमुदायाधिकारार्थोऽयमथशब्द । इति सभावने । अथायमेवेदिति केवल प्रयुज्यमान पदपूरणो भवति । अपि चैष एव न इत्येतेन संयुज्य प्रयुज्यते परि सर्वतो भये अर्थे इति शेष । तद्यथा—

हविर्भिरेके स्वरित. सचन्ते सुन्वन्त एके सवनेषु सोमान् ॥
शचीर्मदन्त उत दक्षिणाभिर्नेज्जिह्मायन्त्यो नरकं पताम ॥ १ ॥
इति ॥ ३ ॥

नारदेन किल वध्यमितु विप्रलभ्यमाना असुरपशवो भर्तृन्प्रति, तमनेन मन्त्रेण प्रस्तुयु । एके तावत् इतो भूलोकात् हविर्भि पुरोडाशादिभिर्निमित्तभूतै स्व. स्वर्गलोक सचन्ते गच्छति स्म ॥ अथ एके सवनेषु यज्ञेषु सोमान्सुन्वन्त. अभिषुण्वन्त । तेन कर्मणेत्यर्थ । अन्ये शची॰ शच्या वाचा स्तुतिभि । सुप्व्य स्वयश्छान्दस । मदन्त. मादयन्त (अन्तर्भावितण्यर्थ) देवास्तर्पयन्त । उत अपि च दक्षिणाभिः स्व सचन्ते इत्येतदेवानुषज्यते । (सर्वैवर्तते । वयमेतेषा स्व श्रेयसोपायानामसत्वाद्भर्तृ परिचरेम) नेदितिपरिभयोक्ति । वयमेवेपामप्युपजिह्मा

१. अयमपि ऋत्य इति न दृढ प्रतीम । दुर्गेणापि "नेज्जिह्मायन्त्यो नरकं पताम—"ति वाक्यमुक्त्वा ' सृग्य शेष" इत्यभिधाय केचित्तेन इत्यशेषमत्राधीयत इति हविर्भिरित्यादिश्लोकमभिदधौ ॥

२ प्राणिषु तेन तेनाभ्युपायेन स्व श्रेयस प्रलभ्युपतेषु सत्सु ॥

३. अस्माभिरशक्यानुष्ठानत्वादिति तात्पर्यम् ।

४ स्वभर्तृणाम्पुरस्तात् (अग्रे) सनीच-नैनपहाय कपटमाचरन्तो नरक पताभेति सम्भावयाम ॥

यस्त्यो जिह्म-(कपट-) माचरन्त्यो (भगवन्!) नरकं पताम । नह्यान्यो भर्तृपरिचर्यात स्त्रिया कश्चन धर्मोऽस्तीति भाव ॥ १ ॥

नरकशब्दं निर्ब्रवीति—

नरकं न्यरकं नीचैर्गमनम् ॥ ४ ॥

नीचैरस्मिन्नयंते गम्यत इति नरकम् । निपूर्वाद्गत्यर्थादृधातो (भ्वा प.) अधिकरणे वुन् गुण नीत्यय नीचैरित्यर्थकत्वस्य नादेश । पृषोदरादित्वात्ततश्च शकन्ध्वादेराकृतिगणत्वात्पररूपम् । यद्वा इकारलोप एव पृषोदरादित्वादित्याह— न्यरकमिति ॥

नास्मिन्नमणकं स्थानमल्पमप्यस्तीति वा ॥ ५ ॥

वा-अथवा नास्त्यस्मिन् रमणकं रतिजनक स्थानमल्पमपीति नरकम् । न रतिकरम् । न रमणकमितिवाऽर्थं पृषोदरादित्वाद्वर्णलोपेन वर्णविपर्ययेण वा साधु ॥

अथापि न चेत्येष इदित्येतेन संप्रयुज्यतेऽनुपृष्टे ॥ ६ ॥

अथाव्ययमपरो निपातसमाहारो न चेति । एप इदित्येतेन संयुक्त प्रयुज्यते केनचिदनुपृष्टे (सति प्रतिवचनं भवति) तद्यथा—

न चेत्सुरां पिबन्तीति ॥ ७ ॥

कश्चित्कंचित्पृच्छति तिष्ठन्ति गृहे वृषला [1] इति । [redacted] प्रत्याचष्टे तिष्ठन्तीति । ततो यदि तिष्ठन्ति किमिति नागच्छन्तीति पुनरनुपृष्टे प्रतिवक्ति न चेदिति । यदि सुरां न पिबन्ति इत्यर्थ. ॥

अथ सुरापदं निर्ब्रवीति—

सुरा सुनोतेः ॥ ८ ॥

सा ह्यभिषूयतेऽनेरैर्द्रव्यै पिष्टादिभिरिति सुरेत्युच्यते । षुन् अभिषवे (स्वा.उ.) अस्मादौणादिको रक्प्रत्ययः कर्मणि । कित्वाद्गुणाभाव ॥

अथोपक्रान्तं निपातलक्षणमुपसंहरति—

एवमुच्चावचेष्वर्थेषु निपतन्ति त उपेक्षितव्या ॥९॥ ६ख. सू. ॥

इति या. मु. प्र. नि शा. प्र. ध्या. तृ. पादः ॥

एवमनेन प्रकारेण उच्चावचेषु बहुप्रकारेषु अर्थेषु निपतन्ति प्रयुज्यन्तेऽन्येऽपि समाहृता द्विना अपि असमाहृताश्चापि कियन्तस्ते एतच्छास्त्रमेतदर्थनिर्वचनशास्त्रमुपेक्ष्योपगम्यानुप्रविश्येक्षितव्या द्रष्टव्या क कस्मिन्नर्थे वर्तन्त इत्येवम् परीक्ष्या इत्यर्थ ॥ इति श्रीमद्यास्कमुनिप्रणीतनि. लघुवृत्तौ नैघ काण्डे प्रथमाध्यायस्य तृतीय पाद ॥*॥

---

१. पुन. पृष्टे । प्रश्नानन्तरमुत्तरे दत्ते पुन प्रश्ने सतीति यावत् ॥

२. तर्हि किमर्थम् ॥

३ पैष्टी, गौडी, माध्वीत्यादिसुराभेदा ॥

४ अभिषवोऽत्र सुरासन्धान (सुरोत्पादनप्रकार) ननु स्नपनादि ॥

५ व्याकरणम् ॥

१ अ० ४ पादः ।

इतीमानि चत्वारि पदजातान्यनुक्रान्तानि ॥
नामाख्याते चोपसर्गनिपाताश्च ॥ १ ॥

इतीत्ययमधिकारसमाप्त्यर्थः । **इमानि** अनुपदोक्तानि **चत्वारि पदजातानि** चतस्रः पदजातयः पदसामान्यानि "जातिर्जातं च सामान्य"मित्यमरः । **अनुक्रान्तानि** पूर्वमाख्यातानि, ततो **नामानि**, तत **उपसर्गाः**, ततो **निपाता** इत्येवमानुपूर्व्येण **क्रान्तानि** वर्णितानि, व्याख्यायेति वाक्यशेषः । कतमानि पुनस्तानि ? नामाख्याते चोपसर्गनिपाताश्चेति । अयच प्रतिज्ञाभ्यासो निगमनार्थः । प्रतिज्ञाभ्यासो हि निगम इत्युच्यते ।

तत्र नामान्याख्यातजानीति शाकटायनो नैरुक्तसमयश्च ॥ २ ॥

तत्र तस्मिनेव पदचतुष्टये यानि **नामानि** तानि सर्वाण्येवाविशेषेणा**ख्यातजानी**त्येवं शकटस्य गोत्रापत्यं "नडादिभ्यः फक्" (पा०४-१-९९) फक्यायन् (पा०७-१-२) आदिवृद्धिः । **शाकटायन** आचार्यो मवीतीति वाक्यशेषः । तथाच पतञ्जलिरपि-"सर्वनाम-धातुजमाह शकटस्य च तोकेमि"ति महाभाष्य आह । **नैरुक्तानां** निरुक्तशास्त्रविदां "तदधीते तद्वेद" (पा० ४-२-५९) अण् आदिवृद्धिः । (पूर्वेषां सर्वेषामविशेषेण गार्ग्यवर्ज्यं) चैष **समयः** सिद्धान्तः । "समयाः शपथाचारकालसिद्धान्तसंविदः" इत्यमरः ॥

तदत्र मतान्तरमाह—

न सर्वाणीति गार्ग्यः ॥ ३ ॥

न सर्वाणि नामान्याख्यातजान्यपितु कानिचिदेवेति वक्ष्यमाणेन तद्यनेत्यादिना संबन्धः । इति गर्गस्य गोत्रापत्यम् "गर्गादिभ्यो यञ्" (पा० ४-१-१०५) आदिवृद्धिः । **गार्ग्य** आचार्यो मवीतीति वाक्यशेषः ॥

न केवलं गार्ग्य एवापितु—

वैयाकरणानां चैके ॥ ४ ॥

व्याकरणं व्याक्रियन्ते धात्वादिप्रविभागेण व्युत्पाद्यन्ते शब्दा अनेनेति करणेऽर्थे व्याङ्पूर्वात्करोतेः "करणाधिकरणयोश्च-" (पा० ३-३-११७) इति ल्युट् । तद्विदन्तीति **वैयाकरणाः** । वेदितर्यण् तद्धित. (पा० ४-२-५९) आदिवृद्ध्यपवाद ऐजागमः (पा०७-३-३) **तेषां**मध्ये **चैके** पाणिनिप्रभृतयो न सर्वाणीत्युक्तमर्थं ब्रुवते ॥ अतएव 'उणादयोऽव्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानी'ति तेषां समयः ॥

---

१. व्याख्यालक्षणमुक्तमधस्तात् (२ पृ. २१) ॥ तत्राक्षेपसमाधाने नामविषये अवशिष्येतेऽन्यत्सर्वं लक्षणोदाहरणमुखेन दर्शितमिति व्याख्यया वर्णितानीत्यस्य तात्पर्यम् ॥

२. नाम्नस्तु किञ्चिदवशिष्यत इति यदुपप्रेक्षितमधस्तात्प्रतिज्ञातञ्च "तत्पदचतुष्कलक्षणानन्तर चतुर्थपादेन वक्ष्यत" इति । तदत्र यथावसर विशेषचिन्ताप्रक्षमनुवलाक्षेपसमाधानरूपव्याख्याधर्मेणोच्यते ॥

३. "अपत्य तोक तयोः सम-" इत्यमरः ॥

४. सिद्धान्तः । "समयाः शपथाचारकालसिद्धान्तसंविदः" इत्यमरः । तेषां पाणिनीया-

तद्यत्र स्वरसंस्कारौ समर्थौ प्रादेशिकेन गुणे-
नान्वितौ स्यातां संविज्ञातानि तानि ॥ ५ ॥

तदेतत्प्रपद्यते गार्ग्यपक्षेणेति पर्युपयुक्तस्तच्छब्दः । इह हि त्रिधा व्यवस्था नाम्नाम् । प्रत्यक्षक्रियाणि, प्रकल्प्यक्रियाणि, अविद्यमानक्रियाणि च नामानि भवन्ति । तत्र-**यत्र** येषु नामसु **स्वर** उदात्तादि । **संस्कारः** प्रकृतिप्रत्ययादि । **तौ समर्थौ** सङ्गतार्थौ **प्रादेशिकेन** व्याकरणलक्षणानुगतेन **गुणेन** धातुनाऽन्वितावनुगतौ **स्यातां** भवेतां **तानि सं**-सममेकमत्येनाख्यातजानीत्येवं **विज्ञातानि** । न तत्र विप्रतिपत्तिः । यथा कारकहारकादीनि । प्रत्यक्षक्रियाणि ह्येतानि ॥ अत उत्तर नपुंसकेति वाक्यशेषो द्रष्टव्य —

गौरश्वः पुरुषो हस्तीति ॥ ६ ॥

इत्येवमादीनि पुनर्नेत्यविज्ञातानि (प्रत्यक्षक्रियाणि) अपि तु-प्रकल्प्यक्रियाणि । एतेषु हि प्रकल्प्यन्ते क्रिया न साक्षादुपलभ्यन्ते । अविद्यमानक्रियाणि तु डित्थो डवित्थोऽरविन्दोऽर्वाडित्येवमादीनि ॥

अथ शाकटायनमतमाक्षिपति—

अथ चेत्सर्वाण्याख्यातजानि नामानि स्युर्यः कश्च (न)
तत्कर्म कुर्यात्सर्वं तत्सत्त्वं तथाचक्षीरन् ॥ ७ ॥

नाम् अभ्युत्पन्नानीत्यस्योद्देश्यत्वेन विधेयत्वेन वा पाणिनितात्पर्याविषयाणीत्यर्थः । अन्यथा हि वदतो व्याघातः । उणादयः इत्यस्य हि उणादिप्रत्ययान्तानीत्येवार्थः । नहि तान्यव्युत्पन्नानि भवितुमर्हन्ति । अथाव्युत्पन्नानि, नहि तर्हि उणादिप्रत्यया तानि । उद्देश्यत्वेनेत्यादिरुक्तया निमित्तत्वेन पाणिनितात्पर्यविषयताभ्युपगमस्तेन "अयामन्ताल्वाय्येत्विष्णुषु" (पा. ६-४-५५) इति सूत्र संगच्छते । तदेतच्छब्देन्दुशेखरे सुव्यक्त द्रष्टव्यम् ॥

१. समर्थनानामोपपत्तिरुच्यते ॥

२. यथैव हि लक्षणानिप्रतिपत्त्या स्वरोऽवस्थित एव संस्कारोऽपि भवेत्यर्थः ॥

३ धातौ तस्मिन्द्रव्येऽवस्थिता यद्धेतुकश्च तस्य नामधेयप्रतिलम्भोऽभिप्रेतः सा प्रदेशात् क्रियेत्युच्यते । सा च प्रधानतया पदेऽवतिष्ठते । तद्वाचकश्च धातुः प्रादेशिको गुण इत्युच्यते । गुणः शेषोऽङ्गमित्यनर्थान्तरम् । तथाच प्रदिश्यते नाम्ना निर्दिश्यते द्रव्यमनयेति प्रदेशः क्रिया नामधेयप्रतिलम्भहेतुभूता तामभिधत्त इति प्रादेशिको धातुरित्येके मन्यन्ते । अपरे पुनरन्यथैतद्व्याचक्षते तदुग्रभाष्यादौ द्रष्टव्यम् ॥

४. वस्तुतस्तु अत्र संविज्ञातानीतिपदे तथाभूत्यादिन्याय आश्रीयते । एकस्य पूर्वेणापरस्य परेणाभिसम्बन्धः । तत्र संविज्ञातपदमिति रूढिशब्दस्य संज्ञात्र करिष्यते(दे का ७-२-१०)। तथाच संविज्ञातानि संविज्ञातपदानि तानि यथा गौरश्व पुरुषोऽहस्तीत्येवमादीनि । अथैषां गवादीनामष्टाध्याय्यां व्युत्पत्तिलक्षणमस्ति । तथाचोक्तमुणादयोऽव्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानीति । तस्माद्रूढिशब्दा एवैते भवन्ति इति ॥ पाश्चात्यास्तु न्यायवैशेषिकनैरुक्तसंस्कारेणानुगता यौगिकशब्दा इत्येवमन्ये व्याचक्षते ॥

कश्च (न) कश्चित्। (अविशेषेण प्राणिमात्रम्) तत्कर्म एकाकारकमनेकः कुर्यात्सर्वं तत्सत्त्वं प्राणिजातं तथा एतन्नाम्नैव वै शाकटायनादय आचक्षीरन् कथयेयुर्जना इति शेषः॥ तद्यथा—

यः कश्चाध्वानमश्नुवीताश्वः स वचनीयः स्यात्
यत्किंचित्तृन्द्यात् तृणं तत् ॥ ८ ॥

यः कश्चिदनश्वोऽप्यध्वानमश्नुवीत व्याप्नुयात्। अशू व्याप्तौ (स्वा. आ.) विधौ लिङ्। अश्व इत्येवं स वचनीयः स्यात्। कस्माद्यश्वोऽप्यनश्नुवनश्व इत्युच्येत तैः। अथ चेदनश्नुवन्नप्यश्वस्तदान्योऽप्यनश्नुवनश्व इत्युच्यताम्। तस्मादश्वोऽपि नैवाशनक्रियायोगाभिप्रायेणाश्व इत्युच्यते किं तर्हि[2] शब्दव्यवहार एवायमर्थप्रत्यायनार्थं ईदृशः क्रियानिरपेक्षः। एवमेव यत्किंचित्तृन्द्याच्छिन्द्यात्। उतृदिर् हिंसानादरयोः (रु. प.) विधौ लिङ्। अविशेषेण तत्सर्वं तर्दनक्रियायोगात्तृणमित्येवमाचक्षीरन् चाचक्षते जनाः। तस्मान्न सर्वाण्याख्यातजानि नामानि॥

अथापि चेत्सर्वाण्याख्यातजानि नामानि स्युर्यावद्भिर्भावैः
संप्रयुज्येत तावद्भ्यो नामधेयप्रतिलम्भः स्यात् ॥ ९ ॥

क्रियाहेतुके हि नामधेयप्रतिलम्भे सति यावद्भिर्भावैर्यावतीभिः क्रियाभिरेकं द्रव्यं संयुक्तं प्रयुज्येत तावद्भ्यो भावेभ्यः क्रियाभ्यो नामधेयप्रतिलम्भः स्यान्नहि तत्र कासाचिद्व्यावर्त्तको विशेषहेतुरस्ति अन्यासां वा नियामकः॥ अपिरत्र शङ्कायां सम्भावनायां वा। एवमुत्तरत्रापि। "गर्हासमुच्चयप्रश्नशङ्कासंभावनास्वपी"-त्यमरः॥

तत्रैवं स्थूणा दरशया वा सञ्जनी च स्यात् ॥ १० ॥ १ सं. सू. ॥

तत्रैवं सति स्थूणा एकैव सती दरे[3] (श्वभ्रे गर्ते) शेत इति दरशया इत्युच्येत न चोच्यते। एवं सज्यतेऽस्यां वंश इति सञ्जनीत्युच्येत। न चोच्यते। एवमनेकानि सत्त्वानि एकक्रियायोगादेकनामानि स्युः। एकं वाऽनेकक्रियायोगादनेकनाम। उभयथापि च व्यवहाराप्रसिद्धिः। तस्मान्न सर्वाण्याख्यातजानि नामानि स्युः ॥१०॥१॥

अथापि य एषां न्यायवान्कार्मनामिकः संस्कारो
यथा चापि प्रतीतार्थानि स्युस्तथैनान्याचक्षीरन् ॥ १ ॥

एषां पुरुषादिनाम्नां यः न्यायवान् लक्षणन्यायेन युक्तः कार्मनामिकः कर्मकृते नाम्नि (पाचकलावकादौ) भवः संस्कारः। यथा चापि यथैव च। प्रतीतार्थानि प्रतीतक्रियाणि स्युर्भवेयुस्तथा आचक्षीरन् कथयेयुर्जना इति शेषः॥

कथं पुनर्न्यायवत्संस्कारोपेतानि कथं वा प्रतीतक्रियाणि स्युस्तत्राह—

पुरुषं पुरिशय इत्याचक्षीरन् ॥ २ ॥

---

१. "सत्त्वं द्रव्ये गुणे चित्ते व्यवसायस्वभावयोः। पिशाचादावात्मभावे बले प्राणेषु जन्तुषु" इति हेमचन्द्रः। "प्राणी तु चेतनो जन्मी जन्तुजन्युशरीरिणः" इति त्वमरः॥

२. उत्तरम्बेत्यपि। वस्तुतस्तु अथशब्दस्तत्र प्रश्ने अपिशब्दः सम्भावनायाम् "मङ्गलानन्तरारम्भप्रश्नकार्त्स्न्येष्वथो अथ" इत्यमरः॥

३. "दरोऽस्त्रियां भयेश्वभ्रे" इत्यमरः॥

पुरुषं मारयत् पुरितस्य इत्यायक्षीरन् । हीना निरोधेन कर्मणा तत्र ग्रामः द्वितीया । पुरि शयी शेत इति "अधिकरणे शेतेः" (पा० ३-२-१५) इति टच् । इत्येवं स्यादयवा कर्मान्तरनिबन्धनेनानुरूपेण पुरिशय इति शब्देनोक्तः स्यात् । एवं चैव प्रतीतशिवः शब्दो भवति ॥ एवमेव—

अग्रेऽत्यभ्यं सर्वनामिति सूत्रम् ॥ ३ ॥

आचक्षीरन्निति अनुवर्तते । अश्नोति इत्यादि विग्रहा एवमेतमश्वमाचक्षीरन् । तृण-मित्यत्र तर्दनमिति तृणमाचक्षीरन् । न चैवमाचक्षते । किं कारणम् ? । न चा-स्ति कारणे विद्यमाना क्रिया परोक्षीकर्तुं शक्यते । तस्मान्नाख्यातजानि नामानीति ॥

अथापि निष्पन्नेऽभिव्याहारेऽभिविचारयन्ति ॥ ४ ॥

अथापीदमपरमप्रमाणं कुर्वन्ति ते शाकटायनाः । यन्निष्पन्ने सिद्धे अभिव्या-हारे नास्ति अस्ति शब्दानुरूपेण (तस्य भावः) विचारं विचारयन्ति कतमस्य धातोरयं रूपमिति ॥ तद्यथा—

प्रथनात्पृथिवीत्याहुः, क एनामप्रथयिष्यत्किमाधारश्चेति ॥५॥

प्रथनात्प्रख्यानात्पृथिवीत्याहुरेते शाकटायनाः । तत्र पृच्छामः । यदीयं प्रथनादेव पृथिवीनाम नाभविष्यत् तदा क एनामप्रथयिष्यत्कोऽस्याः प्रथ-नमकरिष्यत् । अथापि कश्चिदस्या अपृथिव्याः सत्याः कश्चित्प्रथनकर्ताऽभ्युपग-म्येत । ततोऽपि च वयमिदमपरं पृच्छामः । किमाधारश्चेति ? । कस्तस्य प्रथ-यितुराधारः । यदीयं हि प्रथिवाऽभवत्तस्या एवाधारः । अथ पुनरयं देशमप्रथिताऽऽसीत् तदा योऽस्याः प्रथनकर्ता स किमाधार आसीत् । न ह्यनाधारेण शक्यमेवं प्रथितुम् । आधाराभावे च प्रथनक्रियाभावः । प्रथनक्रियाभावे च सति क्रियाजान्येव नामा-नीत्येतदयुक्तम् ॥ तस्मान्न सर्वाण्याख्यातजानि नामानि ॥

अथानन्वितेऽर्थेऽप्रादेशिके विकारे पदेभ्यः

पदेतरार्धान्संचस्कार शाकटायनः ॥ ६ ॥

अथापीदमपरमप्रमाणं कृतवान् शाकटायनः । यदनन्वितेऽननुगते शब्दे-नार्थे—यत्र संस्कार्यमाणोऽपि शब्दोऽर्थमनुगन्तुं न शक्नोति तादृशे, अप्रादे-शिके विकारे यथा हि क्रियया तद्रूपं प्रदिश्यते (नाप्रोच्यते) तदभिधा-यको धातुः प्रादेशिकः स तदभिधानं क्रियमाणं विकर्तुं न शक्नोति तादृशे, हीय-मानप्रतिज्ञः (शाकटायनः) सर्वाण्याख्यातजानि नामान्युपपादयिष्यन् अशक्ये-ऽपि कुत्सितमपशब्दमिव कुर्वन् पदेभ्य आख्यातपदेभ्यः समस्तेभ्योऽवयवा-नुपादाय पदेतरार्धानन्यानन्यान्वितरेतरसहितान् पदावयवैरन्यैरन्यैश्चान्यदर्थमा-त्र संचस्कार संस्कृतवान् । सत्यमर्थमायच्छति गमयतीति सत्यमित्येवम् । अत्र-एतेः कारितं च यकारादिं चान्तकरणमस्तेः शुद्धं च सकारादिं च७

१. अभिमुख व्याहियते उच्चार्यमाणाभिधीयते कर्मणि "हृकर्मे"ति पत्र ॥ वृत्तिः ॥

२. अत्र कारितं यकारादिं च शुद्धं सकारादिं चेति इत्यस्य चेतरं चार्थमिति समुच्चयार्थमपरः ॥ इति दु० ॥

एतेः इण्गतावित्यस्य धातोः (अ. प.) कारितं ण्यन्तं रूपं कृत्वा तदर्थस्या-(न्तर्भावितण्यर्थस्या-) चि'इणो यणि' (पा. ६-४-८१)ति यणि सत्यशब्दस्य यकारादिमन्तकरणमन्त्यार्थं यमितिशब्दं सयस्कारेत्यनुपज्यते । अस्तेरस्धातोः (अ. प.) शुद्धमनन्तर्भावितण्यर्थं सकारादिं सदिति शब्दं । शतरि 'श्नसो'-(पा. ६-४-१११)रित्यल्लोपे सयस्कार । तदेतदकृतपूर्वमन्यैर्विद्वद्भिः कृतवान्पाण्डित्याभिमानी शाकटायनो यदभिन्नपदानि[1] ॥ १ ॥

अथापि सत्त्वपूर्वो भाव इत्याहुरपरस्माद्भावात्पूर्वस्य प्रदेशो नोपपद्यत इति तदेतन्नोपपद्यते ॥ ८ ॥ (२ ख. सू. ॥)

अथाप्ययमपरो दोषः प्रसज्येत यत्**सत्त्वपूर्वो भाव इत्याहुर**भियुक्तास्त्विद्वदः । सत्त्वं (द्रव्यं) पूर्वमस्मात्सोऽयं सत्त्वपूर्वः । सत्त्वाश्रय एव ह्यसौ भावः (क्रिया) । तत्रैवं सति **अपरस्माद्भावा**दपरकालिकेन भावेन (क्रियया) **पूर्वस्य** पूर्वोत्पन्नस्य प्रदेशनं **प्रदेशः** संज्ञाप्रतिलम्भो **नोपपद्यते** । किंकारणम् ? उत्पत्तिसहभूता हि सा, स्वेनाभिधानेन क्रियानिरपेक्षेणाभिसंबद्धमेव द्रव्यमुत्पद्यते नित्यसंबद्धा हि शब्दार्थौ इति **तदेत**त्सर्वथा सर्वाण्याख्यातजानि नामानीति शाकटायनमतं **नोपपद्यते** । तदनुपपत्तावस्मत्पक्षसिद्धिः कानिचिदाख्यातजानि नामानि कानिचिदनाख्यातजानीति[2] ॥ (परिसमाप्तोऽयं गार्ग्यपक्षः) ॥ २ ॥

अथ शाकटायनपक्षेण समाधत्ते—

यथो हि नु वा एतत् ॥ १ ॥

यथेति वाक्योपादाने । **यथा** येन प्रकारेण । उकारोऽवधारणार्थः हीत्यसूयायाम् नुइत्येष हेत्वपदेशे वै इत्ययं यथोक्तपूर्वपक्षोपदेशार्थः । तत्रायमर्थः । येनैव

१ अत्रायमभ्यर्थः स्वरसतः प्रतीयते । यथासौ शाकटायनः प्रवृत्तो न पदेषु स्थास्यति अपितु असौ वर्णानपि भेत्स्यति अनेकार्थांश्च कल्पयिष्यति । योऽहि पदानभिनत्तस्य वर्णाभेदने विशेषहेतुः को भविष्यति । तस्मादतिप्रसङ्गदोषापत्त्या नानेकधातुजानि नामानि नापि सर्वाण्याख्यातजानि नामानीति ॥

२. नाख्यातजानि किन्तु रूढान्येव तेषुतेष्वर्थेष्विति ॥ कानिचिदित्युक्त्याऽन्यान्यपि सन्तीति सूच्यते । तथाच आख्यातजानीत्यनेन यौगिकानि अनयोरेव परस्परभेदाद्योगरूढानि यौगिकरूढानि चेति चतुर्विधानि नामानि । यत्रावयवार्थ एव बुध्यते तानि यौगिकानि यथा पाचकादीनि । यत्रावयवशक्तिनैरपेक्ष्येण समुदायशक्तिमात्रेणार्थो बुध्यते तानि रूढानि यथा गोपदमण्डलादिपदानि । यत्र त्ववयवशक्तिविषये समुदायशक्तिरप्यस्ति तानि योगरूढानि यथा पङ्कजादिपदानि ॥ तथाहि पङ्कजपदमवयवशक्त्या पङ्कजनिकर्तृरूपमर्थं बोधयति समुदायशक्त्या च पद्मत्वेन रूपेण पद्मं बोधयति एवमन्यत्र । यत्रावयवार्थरूढ्यर्थयोः स्वातन्त्र्येण बोधस्तानि यौगिकरूढानि यथोद्भिदादिपदानि । तत्रहि ऊर्ध्वभेदनकर्ता तरुगुल्मादिरपि बुध्यते, यागविशेषोऽपीत्येवमन्यत्राप्यूह्यम् ॥

प्रकारेणासूयिता (असमर्था) हेतवो गार्ग्यैरुक्तास्तेनैव प्रकारेण एतत् प्रत्युनु-भाष्यप्रवक्तृधर्मेण समीकरिष्याम इति भावः शाकटायनानाम् ॥ इत्येवं प्रतिज्ञाय गार्ग्यमतमनूद्य खण्डयति—

तद्यत्र स्वरसंस्कारौ समर्थौ प्रादेशिकेन गुणेनान्वितौ स्याताम्।*
सर्वं प्रादेशिकमित्येवं सत्यनुपालम्भ एष भवति ॥ २ ॥

यथैतदुक्तं–यत्रेत्यादि तदेतत्प्रत्युच्यते–सर्वमित्यादिनेति पर्युपयुक्तस्तच्छब्दः । **सर्वमेव प्रादेशिकं** क्रियाजं नाम । कितत. ? इत्येवं सत्यनुपालम्भ एष भवति । अयमाशयः । प्रदेशवाचिन आख्यातानुप्रेक्ष्य तदाश्रयौ **स्वरसंस्कारौ** यावद्भ्यामनुविधेयौ । विभ्वीहि लक्षणगतिर्नैव शब्दापराधो नाप्यस्माकं किंतु भवत एव, मन्दशिक्षितत्वात्। यथाचाहुः । न चैव स्थाणोरपराधो यदेनमन्धो न पश्यतीति । येनै त्वं प्रदेशवाचिनि धातौ विद्यमानावपि स्वरसंस्कारौ नानुविधातुं शक्तोपि स त्वं तावत्पुनः पुनः शिक्षस्वाभ्यासाश्रयेण यावच्छक्तिस्तवानुविधातुमिति ॥

यथो एतद्यः कश्च तत्कर्म कुर्यात्सर्वं तत्सत्त्वं तथा चक्षीरन्निति।*
पश्यामः समानकर्मणां नामधेयप्रतिलम्भमेकेषां नैकेषाम् ।
यथा तक्षा परिव्राजको जीवनो भूमिज इति ॥ ३ ॥

यथो एतत् यत्पुनरेतदुक्तं यः कश्चेत्यादि(अनेकेषामेकक्रियायोगादेकनामता प्रसज्येतेति तदर्थः) तदेतत्प्रत्युच्यते–**पश्याम** इत्यादिना। त्वमपि पश्यैव वयमपि च, पश्याम **समानकर्मणां** तुल्यकर्मणामपि सतां(कर्मकर्तृणां)मध्ये **नामधेय-प्रतिलम्भ**स्तत्कर्मकृतसंज्ञाप्राप्तिरेकेषामेव केषाञ्चिद्ये नियमतस्तत्कर्म कुर्वन्ति इति। **नैकेषां** न सर्वेषां तत्कर्मकर्तृणां, तद्यथा तक्षन्कश्चित् (वर्धकि)तक्षेत्युच्यते अन्य-

१. गर्गगोत्रापत्यछात्रैस्तन्मतानुयायिभिरित्यर्थः । अत्र गर्गाणां छात्रा इत्यर्थे "यञि-ञोश्च" (पा० २–४–६४)ति प्राप्त यञोलुक "गोत्रेऽलुगचि–" (पा० ४–१–८९)ति "वृद्धाच्छ" (पा० ४–२–११४) इति छे विवक्षिते बाध्यते । "आपत्यस्य च–"(पा० ६–४–१५१) ति यलोपः ।

२. अयं च पूर्वपक्षसमीकिरणाभिनयः । पूर्वपक्षस्वरूपानुवादो वा तथार्थकस्यैवोत्तर-ग्रन्थ्यभिसम्बन्धात् । तथात्वे च प्रत्युच्यत इति क्रियाध्याहारो यो त्तरग्रन्थ्युपयोक्ष्यते ॥

३. प्रवक्तृत्वेन प्रकृष्टवक्तृत्वेन प्रवचनकर्तृत्वेन वा ॥

४. महाभाष्ये पतञ्जलिचरणैरयन्यस्तोऽयलोकानामाभाणकः । क्वापि स्फुटीभविष्य-त्युपरिष्टान्मूले । (निरु. १–५–२) ॥

५. मन्दशिक्षितत्वेन ॥

६. "निपातएकाजि"–(पा० १–१–१४)ति प्रगृह्यत्वात्प्रकृतिभावेन (पा० ६–१–१२५) असन्धिः ॥

७. त्वञ्च वय चेति वय "त्यदादीनां मिथः सहोक्तौ यत्परं तच्छिष्यत" इत्यस्मदः शेष ॥

८. निपातेनामुना कर्मण उक्तत्वान्न द्वितीया नामधेयप्रतिलम्भात् ॥

९. एकशब्दोऽत्र साधारणवचनः पूर्वत्र तु प्रधानवचनः । यथाहुः "एकोऽन्यार्थे प्रधाने च प्रथमे केवले तथा । साधारणे समानेऽल्पे संख्यायाञ्च प्रयुज्यत" इति ॥

* गार्ग्यमतानुवादसूचकमेतत् ॥ एवमुत्तरत्रापि बोध्यं सूत्रेष्वनुपदम् ॥

स्वक्षमपि न तक्षेत्युच्यते । नात्राहमुपलब्धव्यो लोकनियम एवायम् । एवं परिव्रजतीति **परिव्राजकः** सन्यासी एव, नपुनः सर्वोऽपि कार्यवशादन्यत्र गृहादिभ्यः । एवं **जीवनं** इक्षुरसः शाकजातिर्वा । **भूमिजो**ऽङ्गारक (कुज) एवेत्येवमन्यत्राप्यूह्यम् । उदाहरणस्य दिग्मात्रप्रदर्शकत्वात्तदेतदाह—**इतीति** । इतिशब्द आद्यर्थः ॥

एतेनैवोत्तरः प्रत्युक्तः ॥ ४ ॥

उत्तरः यावद्भिर्भावैः सम्प्रयुज्यते तावद्भ्यो नामधेयप्रतिलम्भः स्यादित्येष । स प्रत्युक्तः खण्डितः । अयं भावः । पश्यामोऽनेकक्रियायुक्तानामपि एकक्रियाकारितो नामधेयप्रतिलम्भो भवति । तद्यथा तक्षादि । तक्षादिरन्यान्यपि कर्माणि करोत्येव न पुनस्तस्य तत्कृतो नामधेयप्रतिलम्भोऽस्ति । तस्मादेकस्यानेकक्रियायोगेऽपि, अनेकस्यैकक्रियायोगेऽपि वा व्यवस्थित एव शब्दनियमः स्वभावत इव लोके इति न व्यवहाराप्रसिद्धिदोषः शङ्कनीय इति ॥

यथो एतद्यथा चापि प्रतीतार्थानि स्युस्तथैनान्याचक्षीरन्निति ।[5] सन्त्यल्पप्रयोगाः कृतोऽप्यैकपदिका यथा व्रततिर्दमूना जाट्य आट्णारो जागरूको दर्विहोमीति ॥ ५ ॥

यथो एतद्यत्पुनरेतदुक्तं यथा—चापीत्यादि । अत्र ब्रूमः । सन्त्येवाल्पप्रयोगाः प्रतीतार्थकाः केचित् कृतः कृत्प्रत्ययान्ताः शब्दा अप्यैकपदिका एकपदप्रकरणोक्ताः । तद्यथा । **व्रततिर्**वृणोतेस्तनोतेश्च (स्वा० त० उ०) क्तिच् । "अनुदात्तोपदेशे"—(पा० ६–४–३७) त्यनुनासिकलोपः । वृणोतेरुगागमश्च बाहुलकात् । तथाच व्रततिर्वरणाच्च तननाच्चेति (नैग० का० ६–५–६) वल्ली । "वल्ली तु व्रततिर्लता" त्यमरः । **दमूना** दममना वा दानमना वा दान्तमना अपिवा दम इति गृहनाम (निघ० ३–४) तन्मनाः स्यादिति (नैग० का० ४–१–४) । दाम्य-

---

१. परित्यज्य सर्वं रुदन्तं पुत्रादिकं व्रजति गच्छतीति ण्वुल् (३–१–१३३) ॥

२ प्रयाणं (प्रस्थानं) कुर्वन् ॥

३. जले तु क्लीबम् । "जीवनं भुवनं जलम्" इत्यमरः ॥

४. "ज्वलितिकसन्तेभ्यः" (पा० ३–१–१४०) इत्यत्र यथा ॥

५ प्रथमतस्तु शब्दस्वाभाव्यमेव यथा सर्वाण्याख्यायन्ते यथा यथाप्रतीतार्थानि भवन्ति । न तत्राहमपराध्ये भवतो नापि च शास्त्रम् । यथावस्थितानां शब्दानामन्वाख्यानमेव क्रियते । नाहं शब्दानां कर्ता । य एवं प्रवोक्तास्त्वं तानेवोपालभस्व, निराकुरु च, यदि शक्तोऽसि । अथ कस्मात्पुनः कानिचिदेवाख्यायन्ते लोके ? तदप्यभिधानस्वाभाव्यमेव । कानिचित्प्रतीतार्थानि कानिचिदप्रतीतार्थानि । तान्यपि शास्त्रेण प्रतीतार्थान्येव कर्तव्यानि । एतदेव हि शास्त्रस्य शास्त्रत्वं यदप्रतीतार्थान्यपि यथा प्रकृत्यादिना प्रतीतार्थानि स्युस्तथैनान्याचक्षीरन्निति । आख्यायन्ते तथैव कानिचित् । कानिचिच्च शास्त्रेण प्रतीतार्थानि क्रियन्ते । इत्यनुविधायित्वाल्लक्षणस्य गुणतस्तेषु लक्षणम्—अपिच—(इति दुर्गः) ॥

दीति दमूनाः । दमु उपशमे (दि प०) अन्तर्भावितण्यर्थात् "दमेरुनसि." (उ. ४–२३५) पृषोदरादित्वाद्दीर्घः । "दमूना दमुना प्राचीनबर्हिशुचिर्बर्हिषा" इति नामनिधानम् । दम इति घञन्तः "नोदात्तोपदेशस्य" (पा० ७–३–३४)ति वृद्धि-निषेध । दाम्यते शाम्यतेऽनेन शीतादिरिति । ददातेर्भावे ल्युटि दानम् । तत्र (दमे दाने वा) मनो यस्य । यद्वा दमेर्निष्ठायां "वा दान्ते"–(पा० ७–२–२७) त्यादिना निपातितेन दान्तशब्देन बहुव्रीहिर्दान्तं मनो यस्य असौ । अत्र दम–दान-दान्तानां दभावो मनस उपधाया ऊकारश्च पृषोदरादित्वात् ॥ अमिरतिथिर्वा दमूनाः । "सप्तार्चिर्दमुना शुक्रश्चित्रभानुर्विभावसु"–रित्यमरः । निगमश्च "दमूना अतिथिर्दुरोणे (ऋ० सं० ३–८–१८–५) । जाट्यो जटावाञटसंघाते (भ्वा. प.) बाहुलकात्कर्तरि "ऋहलोर्ण्यत्" (पा० ३–१–१२४)। आट्णारो-ऽटनशीलः । अट गतौ (भ्वा. प.) औणादिकोऽण्णारम् बाहुलकात्ताच्छील्यविशिष्ट कर्तरि "लोपो व्योर्वली"ति (पा० ६–१–६६) यलोपः । भृशमत्यर्थमटतीति वा । सततकरणं हि ताच्छील्यम् ॥ एवं जागरूको जागरणशील । "आक्वेस्तच्छील"-त्यधिकारे "जागर्तेरूकः" (पा. ३–२–१६५) इति कर्तर्यूके गुणः । दर्विहोमी दर्व्यां जुहोतीति । हु दानादनयोः (जु प.) मिनिर्बाहुलकादौणादिकः । इत्येवं-प्रतीतार्थाः अन्येऽपीति ॥

१. अतएवोक्तं सि. कौ. उपशमे इति ण्यन्तस्य तेन सकर्मकोऽयं ननु शमिवदकर्मक इति ॥

२. अयच दीर्घमध्योऽपीत्युक्तमुपरि द्विरूप नामनिधानम् ॥

३. केचित्तु मत्वर्थे ण्यदिति व्याचख्युः । यद्यपि "तद्धिता." (पा. ४–४–७६) त्यधिकारमध्ये बहुवचननिर्देशेनाविहिता अपि केचनेन् टिलादयो भवन्ति तेनाट्यः घनटः घटटिः । अट्यो ग्रामो ग्रामटिका इत्येव सत्वात्यत्तैर्विवक्षया सौत्राद्धावि सिध्यति । एवमिहापि मथनिरिति .... तथापि कृतोऽप्यत्र प्रयोगा कृत्यैकपदिका इति मूलविरोधादुपेक्ष्य सत् ॥ तुष्यन्तु "अभिधानलक्षणाः कृत्तद्धितसमासा" इति पतञ्जल्युक्त्या कथंचित् ॥

४. अस्य सर्वातिपूर्वोक्तिनाभिसंबन्धः । .... अपि शास्त्रेण प्रतीतार्था एव कर्तव्या. । एवमेव हि शास्त्रस्य शास्त्रत्व .... अपि .... दर्शनेन यथाप्रतीतार्थाः .... इति–संक्षिप्तम् ॥

1. आट्यो जटावानिति सायणभाष्यमुपादायैतत्केचिद्व्याख्यानम् ॥

2. तथाच ह० नाटकम्

"न्यक्कारो ह्ययमेव मे यदरयस्तत्राप्यसौ तापसः ।
सोऽप्यत्रैव निहन्ति राक्षसकुलं जीवत्यहो रावणः ॥
धिग् धिग् शक्रजितं प्रबोधितवता किं कुम्भकर्णेन वा ।
स्वर्गग्रामटिकाविलुण्ठनवृथोच्छूनैः किमेभिर्भुजैः ॥ १ ॥" इति ॥

3. तथाच "स्वार्थे शब्दाग्न्यग्न्यादृष्टे निहाप्यत्र" मिति महाभाष्य .... नवदुर्गादिभिर्वाच्ये तथापि नो .... क्रमेण तुर्यतुम्बा-स्वं निमग्नुरेतमभिजुषैः । .... केवलमेवदीपी भागेहः । शब्दमिह दरिद्रमेव ॥

यथो एतन्निष्पन्नेऽभिव्याहारेऽभिविचारयन्तीति । [३]
भवति हि निष्पन्नेऽभिव्याहारे योगपरीष्टिः ॥ ६ ॥

यथो एतत् यत्पुनरेतदुक्त–निष्पन्न इत्यादि । अत्रापि ब्रूम । युक्तं ते कुर्वन्ति । **भवति हि** (निश्चयेन) **निष्पन्ने** सिद्धेऽभिव्याहारे नाम्नि **योगस्य** अवयवार्थस्य **परीष्टिः** परीक्षणम् । कथञ्चानुत्पन्न शब्दाभिधायोग परीक्ष्येत ॥

तत्र यदुक्तम्—

प्रथनात्पृथिवीत्याहुः क एनामप्रथयिष्यत्किमाधारश्चेति । [३]
अथ वै दर्शनेन पृथुरप्रथिता चेदप्यन्यैः ॥ ७ ॥ २ खं. ॥

अत्र तावद्ब्रूम । प्रथनादिति प्रथितेय केनचिदत **पृथिवी**त्युच्यते । कथमप्रथिता सतीय पृथिवीत्वमापेति । यदि नैवमभ्युपैषि तदापि प्रतिब्रूम । **अथेति** पक्षान्तरे अथवेत्यर्थकम् । **वै** निश्चयार्थे । **चे**दिति यद्यर्थे । यद्यप्यन्यैरप्रथिता तथापि **पृथुदर्शन**योगात्तथोच्यत इति ॥ १ ॥

अथाप्येवं सर्व एव दृष्टप्रवादा उपालभ्यन्ते ॥ १ ॥

अपिचैवं सति **सर्व एव** दृष्ट्वा प्रवदन्तीति **दृष्टप्रवादाः** "कर्मण्यण्" (पा॰ ३–२–१) **उपालभ्यन्ते** उपालभ्या (निन्दिता) भवन्ति न केवलमहमेव । योऽयं दृष्ट्वा ब्रवीति स दोष एव ॥

यथो एतत्पदेभ्यः पदेतरार्धान्संचस्कारेति । [४]
योऽनन्वितेऽर्थे संचस्कार स तेन गर्ह्यः । सैषा पुरुषगर्हा ॥२॥

यत्पुनरेतदुक्त–पदेभ्य इत्यादि । अत्र ब्रूम । **योऽनन्विते** शब्देनाभिधेये**ऽर्थे संचस्कार** अर्थात् अननुगतमसम्बद्ध, **स तेना**सम्बद्धेन संस्कारेण **गर्ह्यो** गर्हणीय "ऋहलोर्ण्यत्" (पा॰ ३–१–१२४) न पुनराचार्योऽनुगतधातुभिरनेकै- रेकाभिधानगतानर्थांस्तत्र सञ्चस्कार विद्याप्राकर्ष्येण न मौढ्येन । **सैषा** तदभिप्रायापरिज्ञानात्**पुरुषगर्हा** भवति । पुरुषो हि कश्चिदशिक्षितत्वादेकधातुजमपि नाम न जानाति किं पुनर्बहुधातुजम् । अपिच सन्ति लोके तादृशा पुमांसो ये कारकहारकादीन्यपि प्रकटक्रियाणि सन्ति, कतमेभ्यो धातुभ्य एतान्यभिनिष्पाद्य- न्त इति न जानते । एष पुरुषदोषो न शास्त्रदोषो यदनुगमयितुं शब्दैरर्थो न शक्यते इति ॥

---

१ पृथ्वन्तु दुर्गत इति न्यायेनेदमुच्यते । अयमर्थोऽप्रथिताचेदपीति एतद्दन्मस्तारस्था प्रतीयत ॥

२ एतच्चार्थनिर्वचन, व्युत्पत्तिन्तु दृष्ट्वा प्रवदन्तीति ॥

३ कस्यचिद्व्यक्तो क्रोधपूर्वक दोषप्रतिपादनमुपालम्भ ।

४ एतेन यदुक्तमननुगत एवार्थे सञ्चस्कार शाकटायन "सन्तमेव ह्यर्थमाययति गमयतीति सत्यमित्येव' मिति तत्सत्यमेव शाकटायनमतम् । अपिच रूढिशब्दव्युत्पत्ति र्मन्त्रेष्वपि दृश्यते । यथाच लक्षणं तथैव लक्ष्य प्रवर्तितुमर्हति । इतरथा हि कस्य तल्लक्षण स्यात् । तथाहि यदमपत्तत्सर्पिरिति मन्त्र । यजवनीतमभवदिति मन्त्र । अपिच ब्राह्मणे

यथो एतदपरस्माद्भावात्पूर्वस्य प्रदेशो नोपपद्यत इति । पश्यामः पूर्वोत्पन्नानां सत्त्वानामपरस्माद्भावान्नामधेयप्रतिलम्भमेकेषां नैकेषाम् । यथा विल्वादो लम्बचूड इति ॥३॥

यत्पुनरेतदुक्तमपरस्मादित्यादि । अत्र ब्रूम । **पश्या० केषाम्** । स्पष्टोऽर्थः ॥

उदाहरति—**यथेति** । पश्चात्कालिकयापि चूडालम्बनक्रियया, भविष्यता योगेन विल्वादनक्रियया च, पूर्वोत्पन्नस्य सत्त्वस्य (पदार्थस्य) नामधेयप्रतिलम्भ उपपद्यमानो दृष्टः ॥ विल्व निर्वक्ति—

विल्वं भरणाद्वा भेदनाद्वा ॥ ४ ॥ ४ ख. सू. ॥

इति या मु प्र निरु शा. प्रथमाध्यायस्य चतुर्थ पाद ॥ * ॥

विल्वं कस्मात् ? **भरणात्** । भृतं हि सद्भवति बीजाना, बिभर्ति वा दुर्भिक्षादौ भक्षयितारमिति भरणा**द्भेदनाद्वा** । भक्षणकाले हि तदवश्यं भिद्यते । ततः प्राक् भविष्यत्क्रियया नामोपलम्भ कथमिति युक्त धात्वर्थः ॥४॥

इति श्रीमद्यास्कमुनिप्रणीतनिरुक्तलघुविवृतौ नैघण्टुककाण्डे प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

---

१ अ० ५ पादः ।

एवं नामाख्यातोपसर्गनिपातानां प्रविभागेनावस्थितानां लक्षण सपरिकर सोदाहरणमुक्त्वा शास्त्रारम्भप्रयोजन प्रतिजानीते—

अथापीदमन्तरेण मन्त्रेष्वर्थप्रत्ययो न विद्यते ॥ १ ॥

शास्त्रप्रयोजनारम्भेऽयम**थ**शब्द द्वितीय शास्त्रारम्भप्रयोजनमधिकरोतीति । **अपी**ति समावने । अपिपदेषु विभागेनावस्थितेषु लोके वेदे वा, अपि**मन्त्रेषु** वाक्यभावेनावस्थितेषु च समस्तोऽ**र्थ**स्तस्मिन् (तद्विषयक) **प्रत्ययो** विशेषावधारणमिदं निरुक्तशास्त्र**मन्तरेण** विना, "अन्तराऽन्तरेण युक्त"–(पा० २-३-४) इति द्वितीया ॥ **न विद्यते** न भवति ॥

अर्थमप्रतियतो नात्यन्तं स्वरसंस्कारोद्देशः ॥ २ ॥

अप्रतियतोऽप्रतिपद्यमानस्यानवधृतार्थस्येति यावत् । **नात्यन्तं**–नैकान्तिकेन

नापि अनेकधातुजान्येव कृत्वा निरुच्यन्ते । तत्र मन्त्राभिधानानि यत्परिज्ञाने च फलमुपपद्यते । आह (श० ब्रा० १४–८–४–१) "तदेतत्त्र्यक्षरं हृदयमिति, हृ इत्येकमक्षरमभिहरन्त्यस्मै स्वाश्चान्ये च य एवं वेद । द इत्येकमक्षरं ददत्यस्मै स्वाश्चान्ये च य एवं वेद । यमित्येकमक्षरमेति स्वर्गं लोकं य एवं वेद" इति ॥ एवं हरतेर्ददातेरेतेर्हृदयशब्द तदर्थफलोपदर्शनार्थं भाष्येणैव निरुक्त । तच्च न पर प्रमाण, तस्माच्छाकटायनस्तदनुहृदय सम्यगेव कृतवान्पदनेकैर्धातुभिरेकमभिधानं निरुक्तवान् इति शाकटायनाभिप्रायमाह दुर्गः ॥

एकान्तं नाम निश्चयः स एवैकान्तिकं विनयादित्वात्स्वार्थे (पा. ५-४-३४) ठक् । नैकान्तिकेनानिश्चयेन स्वरसंस्कारयोरुद्देशः स्ववधारणं नास्तीति शेषः । किं कारणम् ? नह्यनवधृतार्थः स्वरसंस्कारावधारयितुं शक्नुयात् । अर्थवशेन हि स्वरसंस्कारावतिष्ठेते ॥

तदिदं विद्यास्थानं व्याकरणस्य कार्त्स्न्यम् ॥ ३ ॥

तदिदमुपक्रान्तं निरुक्तशास्त्रं विद्यास्थानं स्वातन्त्र्येणेत्यादिः । विद्याया मन्त्रविद्याया वेदार्थज्ञानस्येति यावत् । स्थानमसाधारण उपायः । अर्थपरिज्ञानस्यैतदधीनत्वात् अर्थवशगत्वाच्च स्वरसंस्कारयोरिदं व्याकरणस्य कार्त्स्न्यं साहाय्येन कृत्स्नभावं पूर्णतां 'करोतीति' शेषः । व्याकरणेन हि स्वरसंस्कारौ चिन्त्येते । तस्मादपरिसमाप्तमेव तावत् व्याकरणं यावन्निरुक्तशास्त्रं नाधिगतमिति । नह्यनैरुक्तोऽर्थमवधारयितुमलं भवति । नानवधृतार्थः स्वरसंस्कारतत्त्वं जानीयादिति ॥

ननु व्याकरणस्य कार्त्स्न्यमेतत्करोतीत्युक्ते तच्छेषमेवैतदुणादिवदिति-गुणशास्त्रसमस्योक्तं भवति । ततश्च स्वातन्त्र्येण विद्यास्थानत्वमस्योक्तं विरुध्येतेति गुणशास्त्रत्वं निराचष्टे—

स्वार्थसाधकं च ॥ ४ ॥

यथा कश्चिल्लोके स्वार्थमपरिहाय परानुग्रहं करोति स्वार्थं च साधयत्येवमिदं स्वार्थाजहद्वृत्त्याऽनुपपन्नतो व्याकरणस्य कृत्स्नतां करोति । उणादयस्तु "उणादयो बहुलम्" (पा० ३-३-१) इत्युक्तस्त्रान्तर्भूता एवेति तस्य गुणशास्त्रत्वं युक्तमेव । तस्मात्स्वतन्त्रमेवेदं विद्यास्थानमर्थनिर्वचनात्मकं निरुक्तशास्त्रम् । व्याकरणं तु लक्षणप्रधानम् इति विशेषः ॥

यदि मन्त्रार्थप्रत्ययाय, अनर्थकं भवतीति कौत्सः ॥ ५ ॥

यदि मन्त्रार्थस्य प्रत्ययाय ज्ञानायेदं शास्त्रमारभ्यते तर्हि (एतदर्थमारभ्यमाणमिदं निरुक्तशास्त्रम्) अनर्थकं भवति नास्त्यर्थः प्रयोजनमस्येति कौत्सः 'आचार्यो मन्यते' इति शेषः ॥ कुतः ?

अनर्थका हि मन्त्राः ॥ ६ ॥

हि यतो मन्त्रा अनर्थकास्तस्मानारब्धव्यमिदमित्येवं कौत्सो मन्यत इति पूर्ववाक्यस्यैव शेषः ॥

तदेतेनोपेक्षितव्यम् ॥ ७ ॥

तत्कौत्सोक्तमेतेन नैरुक्तेन उपगम्य मन्त्राणामर्थवत्त्वमीक्षितव्यमालोचितव्यम् । यद्वा वेद शास्त्रं चोपगम्येक्षितव्यमयं सत्यं वदति नवेति ॥

आह—

नियतवाचोयुक्तयो नियतानुपूर्व्या भवन्ति ॥ ८ ॥

मन्त्रा इत्यनुवर्ततेऽर्थवशात् । नियता निरूढा सर्वदैवैकरूपा वाचोयुक्तिः शब्द-

योजना येषु ते । "वागदिक्पश्यद्भ्यो युक्तिदण्डहरेष्विति"–(पा. ६–३–२१ वा०) ति षष्ठ्या अलुक्। तदेव विवृणोति–**नियतानुपूर्व्या इति**। नियतं निश्चितमानुपूर्व्यं पदप्रयोगपरिपाटी येषां ते तथाभूता मन्त्रा भवन्ति । अग्न आयाहि वीतये (सा. वे. सं. १–१–१–१) इति मन्त्रेण विभावसो आगच्छ सपातयेत्येवमर्थ उच्यते । अत्र नियता आनुपूर्वी पदप्रयोगस्य । तद्यथा अग्न आयाहीत्येवोच्यते न पुनरायाह्यग्ने इति, विभावसो आगच्छेति वा । इहहि लोकेऽर्थवतां शब्दानामनियमेन पर्यायवचनता पौर्वापर्यं च दृष्टं, तद्यथा गामभ्याज गोणीमभ्याज अभ्याज गोणीमित्यादि । नच तथा मन्त्रेषु । तथाचार्थवत्प्रयोगवैधर्म्यात्पश्यामोऽनर्थका मन्त्रा इति । तथाचानुमितिप्रयोगः । मन्त्रा अनर्थकाः नियतानुपूर्वीकत्वात् यन्न नियतानुपूर्वीकं तन्नानर्थकं (किन्त्वर्थवत्) यथा लोके–आहर पात्रं पात्रमाहरेत्यादि ॥ इति (कौत्समतम्) ॥

हेत्वन्तरमाह—

अथापि ब्राह्मणेन रूपसंपन्ना विधीयन्ते ॥ ९ ॥

अथ–अयमपरो हेतुरानर्थक्ये मन्त्राणाम् । यदिमे **रूपसंपन्ना** रूपेण स्वेन लिङ्गेनैव संपन्नाः स्वमात्मानं बोधयितुं समर्था अपि सन्तो **ब्राह्मणेन** शतपथादिना **विधीयन्ते** तेषु तेषु कर्मसु । यदीमेऽर्थवन्तोऽभविष्यंस्तदा न ब्राह्मणेन तेषु तेषु कर्मसु व्यधास्यन्त । विहिताश्च । तद्यथा—

उरुप्रथस्वेति प्रथयति । प्रोहाणीति प्रोहति ॥१०॥ (श.ब्रा.१–१–९–८)

उरुप्रथस्वेति प्रथनलिङ्गो मन्त्रो विहितः प्रथनैककर्मणि । तथा **प्रोहाणीति** ब्राह्मणं द्रोणकलशप्रोहणविधौ "इदमहमात्मानं प्रोहामि" प्रोहामि–प्राग्र प्रेरयामीति प्रोहणलिङ्गो मन्त्रो विहितः ॥ तस्माल्लिङ्गसपन्नविधानादनर्थका मन्त्रा इति युक्तमुत्पश्यामः ॥ ननु ब्राह्मणस्यैव किमिति नानर्थक्यमुरीक्रियते गुणत्वाद्गुणे त्वन्याय्यकल्पनेति न्यायान्मन्त्रास्तु मुख्यत्वेनैवाऽवस्थिता इति कथं तेषामानर्थक्यम् ? इतिचेन्न । ब्राह्मणस्यानर्थक्ये ह्यभ्युपगम्यमाने देशकालकर्तृदक्षिणादि–कर्माङ्गभूत कुत उपलभ्येत । अपिचास्यानर्थक्येऽभ्युपगम्यमाने वेदैकदेशस्य मन्त्रस्याप्यन्तमेवानर्थक्य-

---

१. उरुप्रथा उरु प्रथस्वोरु ते यज्ञपतिः प्रथताम् (श. वा. स. १–२२) यजुरिदं पुरोडाशं प्रत्युच्यते । हे पुरोडाश ! त्वं स्वभावत एव उरु विस्तीर्णं यथा स्यात्तथा प्रथते प्रसरतीत्युरुप्रथा विस्तीर्णप्रथनस्वभाव इतीदानीमपि उरु अधिकं प्रथस्व विस्तारयथाः स्वात्मानं । किंचाय ते यज्ञपतिर्यजमानः प्रजापशुहिरण्यादिभिरुरुप्रथतामधिकं विस्तीर्यताम् ॥ "विशङ्कटं पृथु बृहद्विशालं पृथुलं महत् । वड्रोरुविपुलं"–मित्यमरः ॥

२. पुरोडाशप्रथनविधौ ॥

३. तथाहि—मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदनामधेयम् । (आपस्त०गृह्यम्) इति सूत्रे मन्त्राणामभ्यर्हितत्वेन पुरस्तात् प्रयोगो मुख्यतां व्यञ्जयतीति वादिनोऽभिमतं । तथाच वार्तिकम् "अभ्यर्हितञ्च"–(वा. २–२–३४) ति अल्पाच्तरत्वात्पूर्वप्रयोगो मन्त्रस्येति प्रतिवादिनः । तथाच सूत्रम् "अल्पाच्तरम्" (पा० २–२–३४) इति ॥

मभ्युपगतं स्यान्नहि ब्राह्मणस्य विधिस्तुत्यर्थादृतेऽर्थवत्तास्ति । मन्त्राणां पुनर्वाच्यवाचकत्वेनानर्थकानामपि सतां विनियोगमात्रेणार्थवत्ता स्यात् । विधेयत्वाच्चानर्थका मन्त्राः । विधायकत्वाच्च ब्राह्मणमर्थवत्। एतेन मुख्यत्वं मन्त्राणां, ब्राह्मणस्य गुणत्वमित्यपि निरस्तं वेदितव्यम् ॥

हेत्वन्तरमाह—

अथाप्यनुपपन्नार्था भवन्ति ॥ ११ ॥

अथ अयमपरो हेतुरानर्थक्ये मन्त्राणां यदिमे अनुपपन्ना अर्था येषां ते तथाभूता भवन्ति । य एष्वर्था उपलभ्यन्ते न त उपपद्यन्ते । तद्यथा—

ओषधे त्रायस्वैनम् । स्वधिते मैनꣳ हिꣳसीरित्याह हिंसन् ॥ १२ ॥

ओषधे त्रायस्व एन–(य. वा. सं. ४–१) मित्याह । प्रजापतेरिदमार्षम् कुशतरुणो देवता स एवौषधे इत्यनेन संबोध्यते । क्षुरेण छेत्स्यन्तृणेन (कुशेन) शिखाम् (चूटिकाम्) अन्तर्दधाति तत्रायं मन्त्रो नियुक्तः । हे ओषधे कुशतरुण ! त्वमेनं यजमानं त्रायस्व क्षुराद्रक्षेति तदर्थः । नचौषधय आत्मानमपि त्रातुं समर्थाः किंपुनर्यजमानम् । एवं "स्वधिते मैनं हिंसी"–(य. वा. सं. ४–१) रित्याह । इदमपि प्रजापतेरार्षं क्षुरो देवता स एव स्वधिते इत्यनेन संबोध्यते । हे स्वधिते क्षुर ! एनं कुशतरुणं यजमानं वा मा हिंसीरिति तदर्थः । यो ह्येवं वदेदात्मनैव हिंसन् । उभयं वा स्वयमेव हिंस्यात् । हिनस्ति च । लोके यान्येवंविधानि वाक्यानि तान्युन्मत्तप्रभृतीनामिति कृत्वाऽनर्थकान्येव भवन्तीतीहापीमान्यनर्थकान्येवेत्युपपद्यते ॥ तस्मादनर्थका मन्त्राः ॥

हेत्वन्तरमाह—

अथापि विप्रतिषिद्धार्था भवन्ति ॥ १३ ॥ इति ।

अन्यस्यान्येन विरुद्धार्थेन प्रतिषेधो वारणं विप्रतिषेधः परस्परव्याघातस्त-

---

१. यद्यपि कोशे "द्रुघ्नः कुठारः स्वधितिः परशुश्च परश्वधः" इति कुठारस्य संज्ञामाह स्वधितिरिति । तथापीह छेदनसाधनत्वसाम्यात्क्षुरे प्रयुज्यतेऽजहल्लक्षणया । यथा काकेभ्यो दधि रक्ष्यतामित्यत्र काकपदमजहल्लक्षणया दध्युपघातके श्वादावपि वर्तते । ये केचन दध्युपघातकास्तेभ्यो दधि रक्ष्यतामित्येव वक्तुरभिप्रायात् ॥

२. हिन्दन् । छेदनञ्च कुशतरुणस्यैव निमित्ते, शिखायाः । तथा च कात्यायनः "मूलवद्दक्षिणं क्षुरेण चाभिनिधाय छिन्ते—"। ८।२।११ ति ॥ यजुर्वेदस्य यथा ऊँ इ मन्त्र एतमपारि दक्षिणदानं क्षुरस्थापनं च मन्त्रद्वयेन कर्तव्यमिति सूत्रार्थः । तथानेनेति यजमानाभिधानं कुशतरुणसम्बन्धात् । शिखाद्वारको हि तस्य सः (सम्बन्धः) शिखां छिन्दन् कुशतरुणं यजमानं वा मा हिंसीरिति स्फुटोऽर्थः ॥

३. इतिशब्दोऽत्र हेत्वर्थः । "इति हेतुप्रकरणप्रकाशादिसमाप्तिषु" इत्यमरः । तथाभावं प्रयोगः । यथा अनर्थकाः परस्परविरुद्धार्थत्वात्परस्परव्याघातविरुद्धार्थं तत्तदनर्थकं यथा लोके ॥ तदेतदुदाहरति—अन्यमेवेत्यादिना—॥

द्विशिष्टा विप्रतिपिद्धास्त थर्या येषां ते विप्रतिपिद्धार्थो परस्परविरुद्धार्था भव- न्ति । तद्यथा—

एक एव रुद्रोऽवतस्थे न द्वितीयः । असंख्याता सहस्राणि ये रुद्रा अधि भूम्याम् । अशत्रुरिन्द्र जज्ञिषे । शतं सेना अजयत्साकमिन्द्र ॥ इति१४॥

एक एवेत्यस्य ' रणे निघ्नन्पृतनासु शत्रून् । संसृज्य विश्वा भुवनानि गोप्ता प्रत्य- ङ्जनान् संचुकोचान्तकाले" (य वा स)इति शेषः । रुद्रस्तुतिरेषा । अवतस्थे- स्थितवान् । रणे रणाय रणार्थं । ' निमित्तात्कर्मयोगे" (पा २-३-३६ वा०) इति सप्तमी । नान्यो द्वितीय कश्चिदस्तीति रुद्रबहुत्वप्रतिषेध । कथमवतस्थे पृतनासु सेनासु ' ध्वजिनी वाहिनी सेना पृतनाऽनीकिनी चमू"रित्यमर । शत्रून् शातयितव्याँल्लोकानामरातीन् नि निश्चयेन घ्नन् हिंसन् ॥ किं च स एक एव स्रष्टा पालयिता संहर्ता चेत्याह–संसृज्येति । विश्वा विश्वानि (सर्वाणि) भुवनानि "सुपां सुलुक् '–(पा ७-१-३९) [illegible] जस स्थाने डा । संसृज्य सम्यक्सृष्ट्वा गोप्ता रक्षिता सृष्टिकालानन्तरमेव पालयिता च स्थितिकाले । अन्तकाले प्रल- यकाले जनान् लोकान् प्रत्यङ् सृष्टिप्रातिलोम्येन संचुकोच सङ्कोचयति वर्त- माने लिट् छान्दस ॥ अथैतद्विप्रतिपिद्ध (विपरीत) प्रब्रवीति असंख्याता० भू म्याम् । अस्य–"तेषां सहस्रयोजनेऽवधन्वानि तन्मसि" (य वा स १६-५४) इति शेष । शतरुद्रियेऽनुष्टुप् । प्रजापतेरार्षम् । असंख्याता असंख्यातानि सहस्राणि अमिता ये रुद्रा भूम्यामधि भूमेरुपरि स्थिता । तेषां रुद्राणा धन्वानि धनूंषि "छन्दस्यपि दृश्यते" (पा ७-१-७६) इति दृशिग्रहणादन्येषा मप्यन्यत्राप्यनङ् । सहस्र योजनानि यस्मिंस्तादृशे सहस्रयोजनव्यवहिते पथि मार्गे वयमवतन्मसि अवतनुमोऽवतारयाम । अपगतज्यानि कृत्वाऽस्मत्तो दूरं क्षिपाम इति तदर्थं ॥

एवम् अशत्रुरिन्द्र जज्ञिषे– इत्य "त्व सिन्धूँरवासृजोऽधराचोऽहन्नहिम्" इ त्यादि । ' निश्च पुष्यसि वार्यं तत्ता परिष्वजामहे नभन्तामन्यकेषां ज्याका अधि धन्वसु"–(ऋ सं ८-७-२१-२) इति शेष । एतयाऽनिच्छन्त्या इन्द्र तुष्टाव पुरा पैजवन । पोडशिनि ग्रहे विनियुक्ता । हे इन्द्र ! त्व सिन्धून् स्यन्दनशीलान्

१ "समानकर्तृकयो पूर्वकाले" (पा० ३-४-२१) इति हि क्त्वाऽप्यवदिनपूर्व काल एव विधीयतेऽनभिधाने ॥

२ रुद्रस्तुतिरेषा तावदेतानि[illegible] यावन्ति धनूंषि रुद्रसम्बन्धीनम् । अनेनार्थेन धामिकजनेऽर्पणेनावाप्रिलिप्सा [illegible] (मुख्यविशेषा) समग्र उत्तरस्यां श्रोणावन्यायाभिप्रायो दृश्यते ॥

३ नास्ति संख्यात संख्यान परिगणनं यत्र ते, इति सहस्राणीति च बहुवचना [illegible] समानाधिकरण्यमुक्तं भवति । तथाहि "[illegible] [illegible] संख्याता [illegible]" [illegible] सहस्रेणैव [illegible] "सहस्रं [illegible]" [illegible] यथा । तत्र सहस्र च ३ [illegible] ॥

४ "अभिवर्धी [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] ॥

विविच्य अदितिरदीना देवमातेत्यादिना आख्यास्यामो निर्वक्ष्यामः शब्दतोऽर्थतश्चेत्यर्थः ॥ इह त्वेवमर्थमियमृगुदाहृता—कथं यैव द्यौः सैवान्तरिक्षम् । यैव माता स एव पुत्रः स एव पितेत्येवमादि परस्परविरुद्धं किमपि बहुत्रासंबद्धमुच्यते ? तदर्थवत्त्वे सत्युपपादयितुमशक्यम् । तस्मादनर्थका मन्त्रा इति ॥

हेत्वन्तरमाह—

अथाप्यविस्पष्टार्था भवन्ति ॥ १९ ॥

नास्ति विस्पष्टः प्रकटं प्रतीयमानोऽर्थो येषां ते तथाभूता अपिहि केचिन्मन्त्रा भवन्ति ॥

तद्यथा—

अम्यग्–यादृश्मिन्–जारयायि–काणुकेति ॥ २० ॥

इत्येवमादयः । नह्येषां विस्पष्टार्थता मन्त्रेषु शक्यते परिज्ञातुम् । नच केचिदर्थवन्तः केचिदनर्थका इति न्याय्यमभ्युपगन्तुम् । अर्धवैशसं हि स्यात् । तस्मात्सर्वे एवानर्थका मन्त्रा इति ॥ इतिशब्दः पूर्वपक्षसमाप्त्यर्थ आद्यर्थो वा ॥ * ॥

अथोत्तरम्—

अर्थवन्तः शब्दसामान्यात् ॥ २१ ॥

मन्त्राः अर्थवन्तः इति प्रतिज्ञा शब्दसामान्यात् शब्दत्वात् इतिहेतुः गवादिवदिति प्रसिद्धमुदाहरणमिति कृत्वा नोक्तम् । त्रितयमेवानुमितौ प्रदर्शनीयं भेयवयवभूतम् ।

यथोहुः अवयवपञ्चकमुपादाय,—

तच्च पञ्चतयं केचिद्द्वयमन्ये वयं त्रयम् ।
उदाहरणपर्यन्तं यद्वोदाहरणादिकम् ॥ १ ॥ इति ॥

एवं लौकिकहेतुमुक्त्वा वैदिकमुपपादयिष्यन्ब्राह्मणमप्यर्थवत्त्वे प्रमाणयति—

एतद्वै यज्ञस्य समृद्धं यद्रूपसमृद्धं यत्कर्म क्रियमाणमृग्यजुर्वाभिवदतीति च ब्राह्मणम् ॥ २२ ॥ १ ॥

१. अर्द्धजरतीयं स्यादित्यर्थः । यथैका स्त्री अर्धं युवती अर्धं च जरतीति परस्परविरुद्धं न भवति तथेति तदर्थः ।

२. "इतिहेतुप्रकरणप्रकाशादिसमाप्तिषु"त्यमरः ॥ आद्यर्थस्तु "ज्वलितिकसन्तेभ्यो णः" (पा० ३–१–१४०) इत्यत्र इष्ट इत्यसकृदुक्तमधस्तात् ।

३. अवयवत्रयं प्रतिज्ञा–हेतू–दाहरणरूपम् ।

४. प्रदर्शयितुमावश्यकम् ॥

५. शास्त्रदीपिकायां तर्कपादे मैथिलमहामहोपाध्यायश्रीपार्थसारथिमिश्रचरणाः ।

1. विशसन विशसः हिंसा, शसु हिंसायां (भ्वा. प.) ततः "पुंसि संज्ञायां" (पा० ३–३–११८) निति घ. । स एव वैशसम् स्वार्थेऽण् । अर्धचौदिः अर्धवैशसस्येत्यर्धवैशसमर्धहिंसनमित्यक्षरार्थः ॥

एतदेव हि यज्ञकर्मणः समृद्धं यद्रूपसमृद्धं मन्त्रलिङ्गैरभिधीयते । तदेव हि समस्तऋद्ध्या युक्तं भवति नेतरत् । एतदेव स्पष्टयति–**यत्कर्मेति** । तस्मादर्थवत्त्वे हेतुद्वयम् । चशब्देनैतदाह अनर्थका हि सन्तः कथं कर्माभिवदेयुः । कथं वाऽन्नमभिवदन्त समर्धयेयुरिति यदेव भवता मुख्यं प्रमाणं तदेव तथाविधमसदर्थं वाच्यवृत्त्या स्थापयतीति सर्वमवदातम् ॥ १ ॥ खं. सूत्रम् ॥

समृद्धरूपत्वं मन्त्राणामुदाहरति—

क्रीळन्तौ पुत्रैर्नप्तृभिरिति ॥ १ ॥

इहैव स्तं मा वियौष्ट विश्वमायुर्व्यश्नुतम् । क्रीळन्तौ पुत्रैर्नप्तृभिर्मोदमानौ स्वे गृहे (ऋ. स. ८–३–२८–४२) सवितृसुतायाः सूर्याया आर्षमनुष्टुप् । विवाहे विनियुक्ता । हे वधूवरौ ! युवाम् **इहास्मिन्नेव लोके स्तं भवतं स्वे गृहे मोदमानौ** हर्षमाणौ सन्तौ **मा वियौष्टम्** वियुक्तौ मा भवतम् "माङि लुङ्" (पा० ३–३–१७५) लोडर्थे सर्वलकारापवादत्वात् । "न माङ्योगे" (पा० ६–४–७४) इत्यडभावः । **पुत्रैर्नप्तृभिः** पौत्रैः सह **क्रीळन्तौ** विहरन्तौ विश्वं सर्वमायुर्व्यश्नुतं व्याप्नुतमायुष्योऽप्यवस्थितौ भवतं, प्राप्नुतमिति सायणः ॥

इत्येवं मन्त्राणामर्थवत्त्वं संस्थाप्य परोक्तदूषणान्यनूद्य सहेतुभिर्निराकरोति—

अथो एतन्नियतवाचोयुक्तयो नियतानुपूर्व्या भवन्तीति ॥ लौकिकेष्वप्येतद्यथेन्द्राग्नी पितापुत्राविति ॥ २ ॥

अथो एतत् यत्पुनरेतदुक्तं नियतेत्यादि । अत्र ब्रूमः । **लौकिकेष्वपि** ह्यर्थवत्पदेषु **एतन्नियतवाचोयुक्तित्वं**–नियतानुपूर्वीकत्वं दृष्टमेव । **यथेन्द्राग्नी, पितापुत्राविति,** च । नहि भवति अग्नीन्द्रौ पुत्रपितराविति । तथाच प्रयोगनियमादनर्थका मन्त्रा इति यत्साधितं स एष हेतुरनैकान्तिक उक्तप्रयोगे लोकेऽपि व्यभिचरित इति नोक्तार्थसाधकोऽसद्धेतुत्वात् तस्मादर्थवन्त एव ते ॥

अथो एतद्ब्राह्मणेन रूपसम्पन्ना विधीयन्त इति ॥ उदितानुवादः स भवति ॥ ३ ॥

यत्पुनरेतदुक्तं ब्राह्मणेनेत्यादि । अत्र ब्रूमः । **उदितानुवादः स भवतीति** । उदितस्योक्तस्यैवानुवादोऽनुविधिरुदितानुवादः । अयमर्थः । आत्मानमात्मना विधातुं मन्त्रो न समर्थ इति ब्राह्मणेन मन्त्रोक्त एवार्थो विस्तरेण प्रकृतार्थसन्तुष्ट्याऽनूद्य

---

१. अत्र हि "ऋन्तादन्तादयन्त त्रिरीभेने" इति नियमादयन्तस्यापि ... पूर्वप्रयोगः "द्वन्द्वे घी"–(पा० २–२–३२) इति मालोप्ती न भवति ॥

विविच्य अदितिरदीना देवमातेत्यादिना आख्यास्यामो निर्वक्ष्यामः शब्दतोऽर्थ-तश्चेत्यर्थः ॥ इह त्वेवमर्थमियमृगुदाहृता—कथं सैव द्यौः सैवान्तरिक्षम् । सैव माता स एव पुत्रः स एव पितेत्येवमादि परस्परविरुद्धं किमपि यद्वत्रासंबद्धमुच्यते ? तदर्थवत्त्वे सत्युपपादयितुमशक्यम् । तस्मादनर्थका मन्त्रा इति ॥

हेत्वन्तरमाह—

अथाप्यविस्पष्टार्था भवन्ति ॥ १९ ॥

नास्ति विस्पष्टः प्रकटं प्रतीयमानोऽर्थो येषां ते तथाभूता अपिहि केचि-न्मन्त्रा भवन्ति ॥

तद्यथा—

अम्यक्-यादृश्मिन्-जारयायि-काणुकेति ॥ २० ॥

इत्येवमादयः । नह्येषां विस्पष्टार्थता मन्त्रेषु शक्यते परिज्ञातुम् । नच केचि-दर्थवन्तः केचिदनर्थका इति न्याय्यमभ्युपगन्तुम् । अर्धवैशसं हि स्यात् । तस्मा-त्सर्व एवानर्थका मन्त्रा इति ॥ इतिशब्दः पूर्वपक्षसमाप्त्यर्थ आद्यर्थो वा ॥ * ॥

अथोत्तरम्—

अर्थवन्तः शब्दसामान्यात् ॥ २१ ॥

मन्त्राः अर्थवन्तः इति प्रतिज्ञा शब्दसामान्यात् शब्दत्वात् इति हेतुः यथा-ऽन्यदिति प्रसिद्धमुदाहरणमिति कृत्वा नोक्तम् । त्रितयमेवानुमितौ प्रदर्शनीयं शेषाव-यवभूतम् ।

यथाहुः अवयवपञ्चकमुपादाय,—

तत्र पञ्चतयं केचिद्द्वयमन्ये वयं त्रयम् ।
उदाहरणपर्यन्तं यद्वोदाहरणादिकम् ॥ १ ॥ इति ॥

एवं लौकिकहेतुमुक्त्वा वैदिकमुपपादयिष्यन्ब्राह्मणमप्यर्थवत्त्वे प्रमाणयति—

एतद्वै यज्ञस्य समृद्धं यद्रूपसमृद्धं यत्कर्म क्रियमाण-मृग्यजुर्वाभिवदतीति च ब्राह्मणम् ॥ २२ ॥ १ ॥

एतदेव हि यज्ञकर्मणः समृद्धं यद्रूपसमृद्धं मन्त्रलिङ्गैरभिधीयते । तदेव हि समस्तदृष्ट्या युक्तं भवति नेतरत् । एतदेव स्पष्टयति—यत्कर्मेति । तस्मादर्थवत्त्वे हेतुद्वयम् । चशब्देनैतदाह अनर्थका हि सन्तः कथं कर्माभिवदेयुः । कथं वाऽनभिवदन्तः समर्थयेयुरिति यदेव भवता मुख्यं प्रमाणं तदेव तथाविधम् सदर्थं वाच्यतया स्थापयतीति सर्वमवदातम् ॥ १ ॥ यः सूत्रम् ॥

समृद्धरूपत्वं मन्त्राणामुदाहरति—

क्रीळन्तौ पुत्रैर्नप्तृभिरिति ॥ १ ॥

इहैव स्तं मा वियौष्टं विश्वमायुर्व्यश्नुतम् । क्रीळन्तौ पुत्रैर्नप्तृभिर्मोदमानौ स्वे गृहे (ऋ॰ सं॰ ८–३–२८–४२) सवितृसुतायाः सूर्याया आर्षमनुष्टुप् । विवाहे विनियुक्ता । हे वधूवरौ ! युवाम् इहास्मिन्नेव लोके स्तं भवतं स्वे **गृहे मोदमानौ** हर्षमाणौ सन्तौ **मा वियौष्टम्** वियुक्तौ मा भवतम् "माङि लुङ्" (पा॰ ३–३–१७५) लोडर्थे सर्वलकारापवादत्वात् । "न माङ्योगे" (पा॰ ६–४–७४) इत्यडभावः । **पुत्रैर्नप्तृभिः** पौत्रैः सह **क्रीळन्तौ** विहरन्तौ विश्वं सर्वमायुर्व्यश्नुतं व्याप्नुतमायुष्यावस्थितौ भवतं, प्राप्नुतमिति सायणः ॥

इत्येवं मन्त्राणामर्थवत्त्वं संस्थाप्य परोक्तदूषणान्यनूद्य समाधातुमिच्छन्नाहरीति—

यथो एतन्नियतवाचोयुक्तयो नियतानुपूर्व्या भवन्तीति *
लौकिकेष्वप्येतद्यथेन्द्राग्नी पितापुत्राविति ॥ २ ॥

यथो एतत् यत्पुनरेतदुक्तं नियतेत्यादि । अत्र ब्रूमः । लौकिकेष्वपि लघवाक्येषु एतन्नियतवाचोयुक्तित्व–नियतानुपूर्वीकत्वं दृष्टमेव । यथेन्द्राग्नी, पितापुत्राविति, च । नहि भवति अग्नीन्द्रौ पुत्रपितराविति । तथाच प्रयोगनियमादनर्थका मन्त्रा इति यत्साधितं स एव हेतुरनैकान्तिकः उक्तप्रयोगे लोकेऽपि व्यभिचरित इति नोक्तार्थसाधकोऽसद्धेतुत्वात् तस्मादर्थवन्त एव वे ॥

यथो एतद्ब्राह्मणेन रूपसम्पन्ना विधीयन्त इति*
उदितानुवादः स भवति ॥ ३ ॥

यत्पुनरेतदुक्तं ब्राह्मणेनेत्यादि । अत्र ब्रूमः । उदितानुवादः स भवतीति । उदितस्योक्तस्यैवानुवादोऽनुविधिरुदितानुवादः । अयमर्थः । आत्मानमात्मना विधातुं मन्त्रो न समर्थ इति ब्राह्मणेन मन्त्रोक्त एवार्थो विस्तरेण प्रकृतार्थस्पष्टतयाऽनूद्य

१ अत्र हि "यन्ताद्जाय" त विमतिषेधेन नि नियमादस्य तस्याभिधानस्यैव पूर्वप्रयोग "द्वन्द्वे घी"–(पा॰ २–२–३२) ति प्राप्तोऽपि न भवति ॥

२ अत्र हि अभ्यर्हितत्वात्पितुरेव पूर्वप्रयोगो भवति "अभ्यर्हितं च" (२–२–३४वा॰) इति नियमात् पितापुत्राविति भवति । अत्र यद्यपि "आनङ् ऋतो द्वन्द्वे" (पा॰ ६–३–२५) इति, ऋकारान्तानामेव (पितृपुत्रयोः) द्वन्द्वे आनङ् पूर्वपदस्य विदधाति । इति स इह न प्राप्नोति । तथापि "पुत्रेऽन्यतरस्याम्"–(पा॰ ६–३–२२) इत्यतो मण्डूकप्लुत्या पुत्र इत्यनुवर्तमाने तस्मिन् परेऽपि भवति इति बोध्यम् ॥

विधीयते । नह्यनुक्तं स्तोतुं शक्यते सोऽयमुक्तानुवाद एव । अपिचानेकेऽपि समानलिङ्गाः प्रकरणे मन्त्रा भवन्ति । ते ह्यहंपूर्विकयैकं प्रयोगं प्रति खलेकपोतवत् संपतन्ति । तेषां समुच्चये विकल्पे च प्राप्ते सति अभिमत एको नियमार्थं ब्राह्मणेन विधीयते । एवमुभयोर्मन्त्रब्राह्मणयोरर्थवत्त्वं साधितम् ॥ तथाच यत्पूर्वमुक्तम् रूपसंपन्नविधानान्मन्त्रानर्थक्यम्, मन्त्रार्थवत्त्वे वा ब्राह्मणानर्थक्यमिति तदयुक्तम् । तस्मादुभयमप्यर्थवन्मन्त्राश्च ब्राह्मणाश्चेति ॥

यथो एतदनुपपन्नार्था भवन्तीत्याम्नायवचनादहिंसा प्रतीयेत॥४॥

यत्पुनरेतदुक्तम्—"ओषधे त्रायस्वैनं, स्वधिते मैनꣳ हिꣳसी"रित्यादयो मन्त्रा **अनुपपन्नार्था भवन्तीति** । अत्र ब्रूमः । ओषध्यधिदेवताह्यत्रोच्यते । हे **ओषधे!** एनं स्वाधितिस्मोषधिरूप कुर्वं त्रायस्व । त्वत्पूर्वको होष कुशादिच्छद्यमानः सम्यक्छिन्नो भविष्यति ततश्च यज्ञे विनियुक्तः प्रतिविशिष्टमुत्कर्षमेतस्याः स्वामरजातेः प्राप्स्यत इत्येतत्प्राणेमभिप्रेत्योक्तमोषधे । त्रायस्वैनम् । इति । तस्मादुपपन्नार्थ एवायम् । यदपि चोक्तं स्वधिते मैनꣳ हिꣳसीरित्याह हिंसमिति । अत्रोच्यते **आम्नायवचनादिति** । अत्रेति शेषः । अत्रास्मिन्ननुपदमुपक्रान्ते स्वधिते इत्यादिद्वितीयवाक्ये । अयंभावः । इयं हिंसा; इयमहिंसेत्येतदाम्नायादेवावसीयते । आम्नायश्चायं वैदिक आगमः कृत्स्नस्य जगतः प्रतिविशिष्टाय श्रेयसेऽभ्युद्यतः सन्नस्मारं हिंसायां विनियोजयतीत्यहिंसैवैषेति **प्रतीयेत** । तद्वचनात् इति ॥

यथो एतद्विप्रतिषिद्धार्था भवन्तीति ।
लौकिकेष्वप्येतद्यथाऽसपत्नोऽयं ब्राह्मणोऽनमित्रो राजेति ॥५॥

---

१. अहपूर्वमहंपूर्वमहमग्रे २ भवामीत्याग्रहपुरस्सरं युद्धमहंपूर्विका "सहसुपे" (पा० २।१।४) ति समासे स्वार्थे वुन् । स्त्रिया टाप् । "अहंपूर्वमहपूर्वमित्यहंपूर्विका स्त्रियामि"-त्यमरः ॥

२. प्रथमवाक्ये । फलपाकान्ता व्रीहियवादयो धान्यभेदास्तृणवीरुधश्च ओषधय इत्यभिधीयन्ते । "ओषध्यः फलपाकान्ताः स्यु" रित्यमरः । तात्स्थ्यात्ताच्छब्द्यं यथा गृहा दारा इत्येवं तदधिष्ठातृदेवता ओषधिरित्युच्यतेऽत्र ओषध्य इति "कृदिकारादि"-(४-१-४५ वा०)ति ङीष्वा भवतीति । ओषधिः ओषधी । रात्रिः रात्रीतिवत् ॥

३. यज्ञे हि विधानतः सकृच्छिद्यमानोऽयं न पुनश्छेदनं प्रतिपत्स्यतेऽल्पमपि कदापीत्यभिप्राय. ॥

४. सर्वेषामितरेषामागमानां प्रभवोयं सर्वतः प्रतिनिशिष्टः पुरुषार्थसाधनं न क्वचित् कर्मणि पुरुषं प्रवर्त्तयेद्धिंसारूपे । वस्तुतस्तु द्वेषपूर्वकः प्राणिवध एव हिंसा, नहि कश्चिदस्मिन् द्विषन्यज्ञे हिनस्ति, नापि तृणवीरुदादिम् । तदेतन्मीमांसितम् (जै-सू-१-१-२ सूत्रमुपादाय) श्लोकवार्त्तिके ॥

५. तथाच दुर्गः । अपिचैतदोषधिवनस्पतिपशुमृगपक्षिसरीसृपाः सम्यगुपयुक्ताः सन्तो यज्ञे, परमुत्कर्षं प्राप्नुवन्ति । सोऽयमभ्युदय एव सम्पद्यते । न हिंसा । नह्यसौ हिनस्ति किन्तर्हि ? अनुगृह्णाति यज्ञः, विनियोगार्थं विधानतश्छिन्दन् । तस्मादुपपन्नार्था एवेति ॥

यत्पुनरेतदुक्तम् "एक एव रुद्रोऽवतस्थे, असंख्याता सहस्राणि ये रुद्राः" इत्यादयो विप्रतिषिद्धार्था भवन्तीति । अत्र ब्रूमः । नैष विप्रतिषिद्धोऽर्थः । देवता हि महाभाग्ययोगादेकाऽपि सत्यनेकधा भवति, अनेकाऽपि चैकधेति वक्ष्यते "महाभाग्याद्देवतायाः" (दै. का. ७–१–४) इति । यत्पुनरेतदुक्तम् "अशत्रुरिन्द्र जज्ञिषे, शतं सेना अजयत्साकमिन्द्रः" इति । अत्र तावदुच्यते लौकिकेष्वप्यर्थवत्सु पदेषु एतदेवमेवोच्यमानं दृष्टम् । तद्यथाऽसपत्न इति । नहि कश्चिदसपत्नोऽस्ति लोके । यथाहुः—

मुनेरपि वनस्थस्य स्वानि कर्माणि कुर्वतः ।
उत्पद्यन्ते त्रयः पक्षा मित्रोदासीनशत्रवः ॥ १ ॥ इति ॥

तथापि स्वल्पसपत्नं दृष्ट्वाऽन्यार्थे मन्वं प्रयुञ्जानोऽसपत्नोऽयं ब्राह्मणः । अनमित्रोऽयं राजेति लोको ब्रवीति । अल्पत्वादसत्त्वं कोऽपयंसे यथा लोकेऽनुदरा कन्येति । एवम् कस्मिंश्चिदतिप्रवृद्धे मेघे वृत्रे वा शत्रौ पातितेऽन्येषामसारतामभिप्रेत्येदमुक्तं स्याद् "अशत्रुरिन्द्र जज्ञिषे" यत्त्वमेतमेवमतिप्रवृद्ध"महन्नहिम्" इति । यत्पुनरेतदुक्तं "शतं सेना अजयदि"ति । अत्र ब्रूमः । देवा हि विभवो वशिनोऽधिकरणधर्माः परेण महिम्ना युक्ताश्च भवन्तीति । नहि देवानां जेतव्याः शत्रवः सन्ति । कुतो हि सेना या इन्द्रो जेष्यति । कथं तर्हि शतं सेना अजयदित्युच्यते ? रूपकेलानर्थेवा युद्धवर्णनास्तुतिः । वक्ष्यति च "अपां च ज्योतिषश्च मिश्रीभावकर्मणो वर्षकर्म जायते । तत्रोपमार्थेन युद्धवर्णा भवन्ति" (नै० का० २–५–२) इति । तदेतद्भूयस्त्वं न सम्यगवगम्यते । सम्यगनुचिन्त्यता देवतातत्त्वं नैरुक्तेभ्यः । ततो मन्त्रार्थाविरोधेन सम्यगवबोधिष्यते । नैवमवगम्यतत्त्वेन मन्त्रार्थो विगाहितुं शक्यः गम्भीरपदार्थो हि वेदस्तस्मादयुक्तं विप्रतिषिद्धार्था भवन्तीति, यदुक्तम् ॥ इत्यंपार्थवन्त एव मन्त्रा इति साधितम् ॥

यथो एतज्जानन्तं संप्रेष्यतीति
जानन्तमभिवादयते । जानते मधुपर्कं प्राह ॥ ६ ॥

यत्पुनरेतदुक्तम् जानन्तं संप्रेष्यतीति । अत्र ब्रूमः । लौकिकेष्वप्यर्थवत्सु पदेष्वेतदेव साधर्म्यं दृष्टम् । यत् जानन्तं गुरुं शिष्योऽभिवादयते स्वगोत्रमभिवदन् । "अयमहं भो. शाण्डिल्य- प्रियव्रतो गुरुमभिवादये" इत्येवम् । तथा च (गो० गृ० सू० २–१–११) "अनुमन्त्रिता गुरुं गोत्रेणाभिवादयते" इति । तथा जानते मधुपर्कं प्राह त्रिर्मधुपर्को मधुपर्को मधुपर्क इति ॥ तदेवमर्थवत्स्वपि शब्देषु विदितार्थस्वाभावार्थकानुवादमात्रत्वादर्थवन्तो मन्त्रा इति ॥

यथो एतददितिः सर्वमिति लौकिकेष्वप्येतद्यथा
सर्वरसा अनुप्राप्ताः पानीयमिति ॥ ७ ॥

---

१. वर्तमाने वस्तुन्यतीतप्रयोगः अनर्थकस्य दृष्टः । तथाचानुवादोदाहरणः "देवा वा असुरैः 'विजयोऽनन्तस्य नहि वा'" (ते० १–१–१) इति सूत्रे साधकीभावम् । (अत्र पूर्वपक्षनिर्देशः मतेन युक्तम्) ॥

यत्पुनरेतदुक्तम्—अदितिः सर्वमिति । अत्र ब्रूमः । भक्तिरेषा । द्विविधा हि शब्दप्रवृत्तिः मुख्यार्था गौणी च । तदेवंसति यत्र मुख्याऽसंभवस्तत्र गौणी आश्रीयते स एष भक्तिवादोऽदितिः सर्वमिति । यथा कश्चित्कंचिदनेकोपकारिणं ब्रूयात्त्वमेव मे माता, त्वं मे पितेत्येवमेतदपि द्रष्टव्यम् । लौकिकेष्वपि चार्थवत्सु शब्देषु एतदुच्यमानं दृष्टं यथा सर्वरसा अनुप्राप्ताः पानीयमिति । ततो हि तेषां प्रभव इत्यनया गुणवृत्त्यैवमुच्यते । एवमिहापि गुणवृत्त्या कयाचिददितेः सर्वत्वमुच्यते । तथा च यदुक्तमित्येवमादिपरस्परविरुद्धं किमपि बहुप्रासंबद्धमुच्यत इति एतदयुक्तं । सर्वमेवैतदुपपद्यते एव गुणवृत्त्या । तस्मादर्थवन्त एव मन्त्रा इति ॥

यथो एतदविस्पष्टार्था भवन्तीति॥

नैष स्थाणोरपराधो यदेनमन्धो न पश्यति पुरुषापराधः स भवति॥८॥

यत्पुनरेतदुक्तम् अविस्पष्टार्था भवन्तीति । अत्र ब्रूमः । **नैष स्थाणोरपराध** इति । नह्यत्र स्थाणुरपराध्यति **यदेनं** स्थाणुमन्धो **न पश्यति** यदत्रासावभिहन्यते । किंतर्हि ? **पुरुषापराधः स भवति** । पुरुष एवापराधी सन् यदसावचक्षुष्मान् । एवमिहापि नैव मन्त्राणामपराधो नवा मम, यदशिक्षितेन भवता न विज्ञायन्ते । भवत एवापराधोऽस्ति । भो भवान् सर्वमात्मीयमपराधं मन्त्रेष्वस्मासु वा संयोजयितुमिच्छति न तव प्रज्ञास्ति किंचित् ॥

यथा जानपदीषु विद्यातः पुरुषो भवति ॥ ९ ॥

यथा जानपदीषु जनपदभवासु मानुषिप्रवृत्तिषु(इतिकर्त्तव्यतासु)**विद्यातः** कौशलशिक्षा (कु) तः **पुरुषः** पुरुषाणां **विशेषो भवति** । एवमिहापि मन्त्रार्थशिक्षार्थं [?]चालकृत्त. पुरुषाणा विशेषो भवत्येव । तत्रैवं सति केचित्पुरुषा निस्पष्टार्थानपि मन्त्रान् शक्नुवन्ति निर्वक्तुमपरे पुनरनिस्पष्टार्थानपि शक्नुवन्ति निस्पष्टीकर्तुम् ॥ तदुक्तम् उतत्वः (ऋ. सं. ८-२-२३-४) । (नैघ. का० १-६-३) इत्यत्र ॥

तत्रैवंसति—

पारोवर्यवित्सु तु खलु वेदितृषु भूयोविद्यः प्रशस्यो भवति॥१०॥.२स. ॥

इति या० मु. प्र. निरु. शा० प्र. ष्या. प्रथमः पादः ॥*॥

१. जनाः पद्यन्ते गच्छन्त्यस्मिन्निति जनपदो देशः । "पुंसि संज्ञायाम्"—(पा० ३-३-११८) इति घः । ततो भवार्थे (पा० ४-३-५३) अण् ङीप् । देशभवासु सर्वजनसाधारणीषु । लौकिकेषु—इति केचित् । इत्युक्ते इति तत्र (मते) शेषः ॥

२. यथा पुरुषाय कन्या देयेत्युक्ते पुरुषविशेषाय सद्भावत इति प्रतीयते । यन्मूलिका हि मैथिलमहामहोपाध्यायविद्यापतिठक्कुराणां "पुरुषपरीक्षा" ग्रन्थप्रवृत्तिः ॥

1. एव वात्स्यायने पाराशरेनाना भूपतिर्मैथिल सुबुद्धिनामानं मुनिं प्रपच्छ । "कस्मै मदेय पद्मावती कन्या देये"ति । मन्वाह "पुरुषाये"ति । "ननु पुरुषाय कन्या प्रदीयत इति किमेवमुच्यते" इति भूपतिना पुनरनुयुक्तः स "विद्यातः पुरुषो भवती"त्यादेशि ॥

परांश्चावरांश्च विदन्तीति परोवर्यविदस्तेषु । "तद्धितार्थेति" (पा० २-१-५१) समासे "चतुर्वर्णादे (पा० ५-१-१२४ वा) राकृतिगणत्वात्स्वार्थे ष्यञ् । 'परोवरपरम्परे' (पा० ५-१-१०) इति परावरशब्दस्य परोवरादेशो बाहुलका त्खप्रत्ययं विनापि भवति । आचार्यपरम्परया विद्वत्सु वेदितृषु ब्राह्मणेषु "यतश्च निर्द्धारणम्" (पा० ४ ३-४१) इति गुणतो निर्द्धारणे सप्तमी । तेषांमध्ये भूयोविद्यो बहुश्रुतो यो मन्त्रार्थपरिज्ञानकुशल स एव प्रशस्य प्रशसार्हो भवति नेतर । नह्येषामविस्पष्टार्था केचन सन्ति मन्त्रा । तांश्चोपरिष्टात्स्पष्टीकृत्य व्याख्यास्यामहे । तस्मादर्थवन्त एव मन्त्रा इति सिद्धम् ॥ तस्माच्चैतदपि शास्त्र मन्त्रार्थपरिज्ञानायारभ्यमाणमर्थवदेव भवतीति सिद्ध शास्त्रारम्भ ॥ १० ॥ * ॥

इति श्रीमद्यास्कमु० प्र० नि० ल० तौ प्रथमाध्यायस्य

पञ्चम पाद ॥ १ ॥ ५ ॥

अ० ६ पादः ।

अथापीदमन्तरेण पदविभागो न विद्यते ॥ १ ॥

शास्त्रारम्भप्रयोजनान्तरारम्भेऽयमथशब्द । अपीति सभावने । इद निरुक्तशास्त्रमन्तरेण विना पदविभागो न विद्यते । एव पदानि वक्तव्यानीत्येतद्विभागपरिज्ञान नास्तीत्यर्थ । किं कारणम् ? अर्थवशेन हि पदान्यवतिष्ठन्ते, न चेद मन्तरेणार्थपरिज्ञानमस्ति ॥

एव प्रतिज्ञाय समानसहितेषु मन्त्रेष्वर्थहेतुकौ पदाविभागविभागावुदाहरणद्वारा दर्शयति—तत्रायोदाहरणम्—

अवसाय पद्वते रुद्र मृळेति ॥ २ ॥ (ऋ० स० ८ ८-२७-१)

पदघ्निरस्यास्तीति पद्वस्तस्मै पादयुक्तायावसाय पथ्यदनाय गोरूपाय हे रुद्र ! त्व मृळ सुखयेति प्रार्थना ॥

---

१ तेहि आचार्यपरम्परया मन्त्रार्थ मर्म तत्त्वत विन्दन्ति न पुनस्ते साक्षात्कृतधर्माणस्तु पुनरृषय एव भवन्ति । यथाच वक्ष्यते (निरु० १-६-५) ॥

२ जातिगुणनिमित्तेऽपि समुदायावयवेभ्य पृथक्करण निर्धारण तस्मिन् ।

३ अविस्पष्टार्थत्वेन तदविभक्तान् मन्त्रान् ॥

४ एतेन 'यदि मन्त्रार्थपरिज्ञानायानर्थक भवतीति' (पादारम्भे १ स ५ वाक्यत आरभ्योक्त) कौत्समत निराकृत्य प्रतिज्ञात शास्त्रारम्भप्रयोजन समर्थित वेदितव्यम् ॥

५ मयोभूर्वातो अभिवातूस्रा ऊर्जस्वतीरोषधीरारिशन्ताम् । पीवस्वतीर्जीवधन्या पिबन्त्ववसाय पद्वते रुद्र मृळ ॥ १ । यद्धीवन्तोऽस्य शक्त्यार्थे गोरुपस्य विद्वुर् । घासाय

---

1 यथाचानुक्रान्तम्—मयोभूः वात सा ऊर्जीवतो गव्यमिति । एतेन च—गा प्रतिमाना अनुमन्त्रयेत 'मयोभूर्वातो अभिवातूस्रा' इति । दुर्गेस्तु शुनको नाम योगम स मयोभूरित्यस्य सूक्तस्य पूर्वेत्थिति पादैर्गवामाशिष्मावाशास्त्रीत्वेन नाशानेव स्तोत्रमुनमयाचत । गवामुपस्थाने विनियुक्तोऽयम् ॥

पद्वत् । अवसं-गावः पथ्यदनम् ॥ ३ ॥

पद्वत् पादयुक्तम् । अवसं भृशं गन्तृ सत्त्वभूतं, लिङ्गसामान्यनपुंसकमेतत्जात्येकवचनम् । गोजातिमभिप्रेत्य तस्या एवोपक्रान्तत्वादित्यवसपदेन गाव एवोच्यन्त इत्याह गाव इति । पथ्यदनमित्यवसमित्यस्यैव निगमप्रसक्तस्य पर्यायवचनम् । पथि अत्तीति । नन्द्यादित्वाल्ल्युः (पा० ३–१–१३४) "युवोरनाकौ" (पा० ७–१–१) इत्यनादेशो साधुः ॥

अवतेर्गत्यर्थस्यासौ नामकरणस्तस्मान्नावगृह्णन्ति ॥ ४ ॥

गत्यर्थस्य अवधातोः (भ्वा० प०) असौ समित्येष नाम क्रियतेऽनेनेति नामकरणः करणे ल्युट् (पा० ३–२–११७) संज्ञाप्रयोजकः प्रत्ययः सश् । छिलाद्यार्थधातुकत्वे (पा० ३–४–११३) "कर्तरि शबिति" (पा० ३–१–६८) शप् । वस्तुतस्तु-अनवृन्छदश्नातीत्यवसं "पृषोदरादित्वात्" (पा० ६–३–१०९) शस्य सः । तस्मादसमासत्वादस्य, नावगृह्णन्ति । एतत् पदकारा इति शेषः । इत्येतत्पदाविभागोदाहरणम् । अथ पदविभागोदाहरणम्—

अवसायाश्वानिति ॥ ५ ॥ (ऋ. सं. १–५–१८–१ ।)

अस्मिन्वाक्ये पूर्वेण सदृशमेवावसायेतिपदमर्थकृताद्विशेषादवगृह्यते—

स्यतिरुपसृष्टो विमोचने तस्मादवगृह्णन्ति ॥ ६ ॥

स्यतिः "षोऽन्तकर्मणि" (दि० प०) इत्येष धातुरुपसृष्ट उपसर्गेणावेत्यनेन संयुक्तः सन् विमोचनेऽर्थे वर्तते अवसायेत्यवसायावमुच्येत्यर्थः । तस्मादसमासत्वादस्य अवगृह्णन्ति एतत्पदकारा इति पूर्ववत् शेषोऽत्रापि योज्यः ॥

यान्यपि सत्यनवगृह्यानि पदानि समानसंहितानि तेषामप्यर्थकृतमेव विभागमेदोऽयं भवति तद्यथा—

यत्रं प्रविष्टमानानां गवामनुमन्त्रणे विनियुक्ता । मघवति सुधननामधेय (निघ. १–६) सिनोति हिनस्ति दुःखमिति मयः । षिञ् हिंसायाम् (स्वा. उ.) असुन् औणादिकः । मयः सुखं भावयतीति मयोभूः सुखस्य भावयिता (पुरो) वातः । एना उस्राः गाः "माहेयी सौरभेयी गौरुस्रा माता च शृङ्गिणी" त्यमरः । अभि—आभिमुख्येन वातु वहतु । किञ्च (तेन सुखभावयित्राऽनुद्वेजनीयेन पुरोवातेन स्पृश्यमाना एना गावः) ऊर्जस्वतीः प्रभूतरसाः ओषधीरन्नानि आ अभितः रिशन्तां खादन्तु । (आरात्र्य २ प सत्त्वपरा-दमात्मानिमे काले) पीवस्वतीः प्रवृद्धा जीवधन्या जीवानां प्राणधिप्रीणयित्र्यः पिबन्तु । हे रुद्र ! ज्वरादिरोगस्य प्रेषणेन संहर्तः ! देव ! त्वमस्मै पद्वते पादसंयुक्ताय गोरूपायावसाय पथ्यदनाय गन्त्राय मृळ सुखय । मैनां हिंसीस्त्वमाग्रानीश्वर इत्यभिप्रायः ॥ २ ॥

१. अवमहम्भ्रूणनुत्क्रमप्रसाद (२१ पृ. २४)

२. द्वयोः परस्परेबहूनां वा पदविच्छेदेनोच्चारण म (समासः) समग्रनं (संक्षेपणमरि स्तरकरण) समास इति निर्वचनात् । भावेऽत्र घञ् । ▪ च समर्थानां (संश्लिष्टार्थानामेव भवति) "समर्थः पदविधि"–(पा० २–१–१) रिति ज्ञापनमनुशास्ति ।

पद्वत् । अवसं गावः पथ्यदनम् ॥ ३ ॥

पद्वत् पादयुक्तम् । अवसं भक्षं गन्तृ सत्त्वभूतं, लिङ्गसामान्यनपुंसकमेत-त्सत्त्वात्येकवचनम् । गोजातिमभिप्रेत्य तस्या एवोपक्रान्तत्वादित्यवसपदेन गाव एवोच्यन्त इत्याह गाव इति । पथ्यदनमित्यवसमित्यस्यैव निगमप्रसक्तस्य पर्याय-वचनम् । पथि अत्तीति । नन्द्यादित्वाल्ल्युः (पा० ३-१-१३४) "युवोरनाकौ" (पा० ७-१-१) इत्यनादेशे साधुः ॥

अवतेर्गत्यर्थस्यासौनामकरणस्तस्मान्नावगृह्णन्ति ॥ ४ ॥

गत्यर्थस्य अवधातोः (भ्वा० प०) असौ समित्येष नाम क्रियतेऽनेनेति नामकरणः करणे ल्युट् (पा० ३-२-११७) संज्ञाप्रयोजकः प्रत्ययः सप् । शिलाद्यर्थे धातुकल्पे (पा० ३-४-११३) "कर्तरि शबिति" (पा० ३-१-६८) शप् । वस्तुतस्तु-अवद्रुच्छदश्रातीत्यवसं "पृषोदरादित्वात्" (पा० ६-३-१०९) शस्य सः । तस्मादसमासत्वादस्य, नावगृह्णन्ति । एतत् पदकारा इति शेषः । इत्येतत्पदाविभागोदाहरणम् । अथ पदविभागोदाहरणम्—

अवसायाश्वानिति ॥ ५ ॥ (ऋ. सं. १-५-१८-१ ।)

अस्मिन्वाक्ये पूर्वेण तद्रूपमेवावसायेतिपदमर्थकृताद्विशेषादवगृह्यते—

स्यतिरुपसृष्टो विमोचने तस्मादवगृह्णन्ति ॥ ६ ॥

स्यतिः "षोऽन्तकर्मणि" (दि० प०) इत्येष धातुरुपसृष्ट उपसर्गेणावेत्यनेन संयुक्तः सन् विमोचनेऽर्थे वर्तते अवसायेत्यवसायाश्वमुच्येत्यर्थः । तस्माद्गतिर्मौसमासत्वादस्य अवगृह्णन्ति एतत्पदकारा इति पूर्ववत् शेषोऽत्रापि बोध्यः ॥

यान्यपि सत्त्वनयत्रानि पदानि समासंहितानि तेषामप्यर्थकृतमेव विभाग-विशेषत्वं भवति तद्यथा—

वर्ग प्रतिष्ठमानानां गवामनुमन्त्रणे विनियुक्ता । मयस्ति सुखनामधेयं (निघ. ३-६) मिनोति हिनस्ति दुःखमिति मयः । मिन् हिंसायाम् (स्वा. उ.) असुन् औणादिकः । मयः सुखं भावयतीति मयोभूः सुखस्य भावयिता (सुखे) वातः । एता उस्राः गाः "माहेयी सौरभेयी गौरुस्रा माता च शृङ्गिणी" इत्यमरः । अभि—अभिमुखत्वेन वातु वहतु । किंच (तेन सुखभावयितात्मनुकूलेन पुरोवातेन रक्ष्यमाणा एता गावः) ऊर्जस्वतीः अभ्यु-त्तमाः ओषधीस्तृणानि आ अभितः पिबन्त्वा भक्षयन्तु । (आस्वाद २ य मध्यपर्वता-दयाप्यानिभिन्ने काले) पीवस्वतीः प्रवृद्धा जीवधन्या जीवानां प्राणविशेषस्थ पिबन्तु । हे रुद्र ! नगादिरिपोम्य मेधुरेण संहर्तः ! देव ! नमस्ते यतोऽत्र एव पुरुषाय नोऽनुत्तमायाक्षगाय पथ्यदनाय दारवाय मृड सुखय । मैनां हिंसीत्समाससामीदर इत्यभिप्रायः ॥ १ ॥

१. अवमदन्तयनप्रकमपसाय (२१ पृ. २४)

२. द्वयोः पदयोर्बहूना वा पदविच्छेदेनोच्चारणं स (समासः) समसनं (संक्षेपमपरि-हरणम्) समास इति निर्वचनात् । आवेदन पद । स च समर्थानां (सविधवाचिनामेव) भवतीति "समर्थः पदविधिः"—(पा० २-१-१) इति शासनानुशासनात् ।

दूतो निर्ऋत्या इदमाजगामेति ॥ ७ ॥ (ऋ सं. ८-८-२१-१)

निर्ऋत्याः पापदेवताया **दूतः** कपोतः **इदमस्मद्गृहमाजगामेति** वाक्यार्थः ॥ अस्मिन्वाक्ये निर्ऋत्या इत्येतस्मिन्पदे सन्दिग्धे—

पञ्चम्यर्थप्रेक्षा वा षष्ठ्यर्थप्रेक्षा वाऽऽःकारान्तम् ॥ ८ ॥

प्रेक्षा दर्शनम् । **पञ्चम्यर्थदर्शनं वा षष्ठ्यर्थदर्शनं** वेत्यर्थः । उभयमप्यत्र दृश्यते सम्भवि च यत एतत् **आःकारान्तं** पद निर्ऋत्या इति ॥ आः इत्यनुकरणस्यानितिपरकस्य (पा० १-४-६२) निपातत्वेन निपाताच्चकारप्रत्ययस्य "वषट्कारः वा वषट्कार" (पा० १-२-३५) इत्यादौ दर्शनेनेह तथा प्रयोग । तद्दर्शनेन निपातानां वर्णत्वातिदेशेन "वर्णात्कार" (पा० ३-३-१०८ वा.) इति कारप्रत्ययो भवतीति तत्त्वम् ॥

परो निर्ऋत्या आचक्ष्वेति ॥ ९ ॥ (ऋ सं. ८-८-२२-१)

परः परस्माद्वर्तमानायै **निर्ऋत्यै** पापदेवतायै **आचक्ष्व** यथं न बाधनीया इति प्रब्रूहि । इति वाक्यार्थः । अत्र वाक्ये तस्मिन्नेव निर्ऋत्या इत्येतस्मिन्पदे—

---

१. देवाः कपोत इषितो यदिच्छन् दूतो निर्ऋत्या इदमाजगाम । तस्मा अर्चाम कृणवाम निष्कृतिं शं नोऽअस्तु द्विपदे शं चतुष्पदे ॥ १ ॥ आङ्गिरसस्य प्रचेतस आर्षं वैश्वदेवं त्रिष्टुप् । कपोतनिलयनशान्त्यै तेनैव कपोतसूक्ते दृष्टा । तत्रैवास्या विनियोगः । सूचितं च कपोतश्चेदगारमुपहन्यादनुपतेद्वा देवाः कपोत इति प्रत्यृचं जुहुयाज्जपेद्वेति ॥ मन्त्रार्थस्तु । हे देवाः ! निर्ऋत्याः पापदेवतायाः सकाशात् इषितः प्रेषितः कपोतः यद्यनादि इच्छन्नभिलषन् इदमस्मदीयं गृहमाजगाम । (यस्य जन्मान्तरकृतकर्मणो विपाकलिङ्गमेतत्कपोतगृहनिलयनं कुड्यादिषु तत्पददर्शनं च) तस्मै पाप्मने तन्निवृत्त्यर्थं युष्मानेवार्चाम हविषा पूजयाम (ततश्चानेन हविर्दानेन तस्य कपोतप्रवेशजन्यस्य दोषस्य) निष्कृतिं परिहृतिं (निर्णेजनं शान्तिं) कृणवाम करवाम । अतो नोऽस्माकं द्विपदे पुत्राय शं सुखमस्तु । चतुष्पदे गवाश्वप्रभृतये च शं सुखमस्त्विति ॥ १ ॥

२. अपेहि मनसस्पतेऽपक्राम परश्चर । परो निर्ऋत्या आचक्ष्व बहुधा जीवतो मनः ॥१॥ आङ्गिरसः प्रचेतस आर्षमनुष्टुप् । दुःस्वप्ननाशने विनियुक्ता ॥ हे मनसस्पते ! स्वभावस्थस्य मनसः स्वामिन् दुःस्वप्नाभिदेव ! अपेहि अपगच्छास्मत्तो निद्रावस्थायाम् । अपक्राम पापक्राम, देशान्तरं गन्तुं पादौ विक्षिप । क्रमु पादविक्षेपे (भ्वा० प०) लोट् । दूरदेशं गच्छेत्यर्थः । अपक्रम्य च परः परस्तादस्मत्तो विप्रकृष्टदेशे चर यथेच्छं विहर । अपि च निर्ऋत्यै

---

1. यथाच सायणः । कपोतो यदि गृहं प्रविशेत्तदाऽनेन सूक्तेन होतव्यमित्येतत्स्वशार्थमाह । तन्मते च निर्ऋतिपुत्रस्य कपोतस्यार्षं त्रैष्टुभं वैश्वदेवम् । तथाचानुक्रान्तं "देवा नैर्ऋत कपोतः कपोतोपहतौ प्रायश्चित्तमिदं वैश्वदेव" मिति हि स आह ॥ शान्तिरपि प्रायश्चित्तमेवेत्यत एवावमीयते । पापशोधकत्वात् । "प्रायः पापमिति प्रोक्तं चित्तं तस्य विशोधन" मिति तन्निर्वचनात् ॥

2. हरिणेभ्यो वागुरा, मशकाय धूमः, दर्विचारेभ्यश्चतुर्थ्यातान्निवृत्त्यर्थं तदर्थत्वम् । तस्मै बाधनाय तद्बाधननिवृत्त्यर्थमित्यर्थं सायण आह ॥

चतुर्थ्यर्थप्रेक्षा-ऐकारान्तम् ॥ १० ॥

चतुर्थ्यर्थप्रेक्षा चतुर्थ्यर्थदर्शनमत एतत्पद निर्क्तला इत्यैकारान्तम् । सहितायां "एचोऽयवायाव" (पा० ६-१-७८) इत्यायादेशे "लोप शाकल्यस्ये-" (पा० ८-३-१९) ति यलोप । "पूर्वत्रासिद्धमिति" (पा० ८-२-१) यलोपस्यासिद्धत्वान्न स्वरसन्धि"राद्गुण" (पा० ६-१-८७) इति ॥ एव समानसहितानामपि पदानामर्थभेदकृत विभागवैलक्षण्य, स चार्थ इत्र निरुक्तशास्त्रमन्तरेण न विज्ञायते अत इदमुक्तम् "अथापीदमन्तरेण पदविभागो न विद्यत" इति ॥

एव प्रतिज्ञातं समर्थ्याधुना पदविभागप्रसक्तं सहितालक्षणमाह—

परः सन्निकर्षः संहिता ॥ ११ ॥ (पा० १-४-१०९)

परः प्रकृष्ट य **सन्निकर्षः** सश्लेष, स्वराणा स्वराविरुद्धाना व्यञ्जनाना च परस्परं स्वारसिकार्धमात्राधिककालव्यवायेनानुच्चारण सा **संहितेत्युच्यते** । साच पुनरियम्—

पदप्रकृतिः संहिता ॥ १२ ॥ (ऋ० प्रा० २-१)

पदानां सधीयमानाना **प्रकृतिः संहिता,** विकृतिस्तुपदानीत्यर्थं । अपरे तु पदान्येव प्रकृतिर्यस्या सा, विकृति सहितेत्यर्थमाहु ॥ एव च कृत्वा—

पदप्रकृतीनि सर्वचरणानां पार्षदानि ॥ १३ ॥

सर्वेषां शाखान्तराणा **पार्षदानि** प्रातिशाख्यानि **पदप्रकृतीनि** पदानि (सहि-

---

पापदेवतायै पर परस्माद्वर्तमानायै आनद्व वयं न बाधामहा इति प्रमूढि । जीवनो मन मनो बहुधा भोक्तव्येषु विषयेषु बहुप्रकार भवति (अस्तुव सदर्थते) तस्मात्त्वद्धितादाय तु स्वप्रदर्शन नश्यत्विलभिप्राय ॥ २ ॥

१. अथापीदमन्तरेण पदविभागो नोपपद्यत इत्येतद् ॥

२ वर्णाद्वर्णान्तरोच्चारणेऽर्धमात्राकालव्यवायो नान्तरीयक । समन्तरोच्चारणमेव न संभवतीति ॥

३ "या विशेष्येषु दृश्यन्ते लिङ्गसख्याविभक्तय । प्रायस्ता एव कर्तव्या समानार्थ विशेषणे ॥ १ ॥" इति नियमे प्राय पदोपादानेनोद्देश्यविधेयस्थरे वेदा प्रमाणमितिवहिङ्गवचनव्यत्यय इष्यते ॥

४ चरणाश्चात्र शाखास्तेषां सर्वशब्देन "पूर्वकालैकसर्व"-(पा० २-१-४९) त्यादिना कर्मधारये समासे षष्ठीमर्थमाह सर्वेषामित्यादि ॥

५ स्वचरणविषयेव ये प्रातिशाख्यनियमेन पदावग्रहप्रगृह्यकालादिनामचरण्युच्यते तानीमानि प्रातिशाख्यानि । शाखेर शाख्य "शाखादिभ्यो य " (पा० ५-३-१०३) इत्यर्थेन । इशाखीना शाखा इवास्य वेदकल्पवृक्षस्यावयवा शाखा इत्युच्यन्ते शाख्यं शाखय प्रतीति प्रतिशाख्य वीप्सायाम् "अव्ययविभक्ती'-(पा० २-१-६) त्यादिनाऽव्ययीभाव । तदभिहन्य इत्र प्रातिशाख्यम् "अधिकृत्यकृते ग्रन्थे" इत्यर्थे ठैनिकोऽण् ॥

---

1 बहुप्रकारविषयेषुपतितपतकल्लिख । 2. पर्षपरिषमण्डलीत्यनथान्तरम् ।

ताया) प्रकृतिर्येषु तानि तथाभूतानि भवन्ति ॥

अथापि याज्ञे दैवतेन बहवः प्रदेशा भवन्ति ॥ १४ ॥

शास्त्रारम्भप्रयोजनविशेषाधिकारार्थोऽयमथशब्दः । अपीति सम्भावने । अपीदं वक्ष्यमाणमधीत्येवम् । किम्[1] याज्ञे यज्ञविहिते कर्मणि **दैवतेन** लिङ्गेन उपलक्षणे तृतीया (पा० २-३-२१) उपलक्षिता इति तदर्थः । **बहवः प्रदेशा** [3]विधिषु देशा **भवन्ति** । तद्यथा ज्योतिष्टोमे श्रूयते–"आग्नेय्याऽऽग्नीध्रमुपतिष्ठते, ऐन्द्र्या सदः, वैष्णव्या हविर्धानमि"त्येवमादि । याज्ञिका खल्वपि न्यायविदो (मीमांसकाः) लिङ्गतो मन्त्राणां शेषभावमधिकृत्य पठन्ति "लिङ्गक्रमसमाख्यानात्का म्ययुक्तं समाख्यानम्" इति (जै० सू० ३-२-१९) "अधिकारे च मन्त्रविधि रतदाख्येषु शिष्टत्वादि"ति च (जै० सू० ३-२-२०) एवमादि—

तद्देतेनोपेक्षितव्यम् ॥ १५ ॥

तदेतन्न्यायविदुक्तमेतेन नैरुक्तेनोप (प्रवेश्य बुद्धिम्) ईक्षितव्यमालोचितव्यं किमिमे वदन्तीति–॥

ते चेद्ब्रूयुर्लिङ्गज्ञा अत्र स्म इति ॥ १६ ॥

ते न्यायविदश्चेद्यदि **ब्रूयु**र्वयमत्रैतस्मिन्नाम्नाये **लिङ्गज्ञा** लिङ्गज्ञातारः **स्मो** भवाम । लिङ्गतो वयमत्र यद्यस्मिन्देवतारूपं तत्तत् विजानीमः । विज्ञाय च तं मन्त्रं तद्देवत एव कर्मणि विनियोक्ष्यामहे । एवञ्च सति न नो निरुक्तशास्त्रेण प्रयोजनमस्ति

---

१ तान्येव हि तत्र प्रकृतित्वेन चिन्त्यन्ते । तेषामेव च सन्धानं संहिता । "दधातेर्हिः" (पा० ६-४-४२) रिति हि धातो र्हिति । अत्र हि संपूर्वाद्धाते "गत्यर्थाकर्मके" (पा० ३-४-७२) त्यादिना कर्तरि क्तः ॥

२ न वक्ष्योपनन्ते व्याख्यानद्वयेऽपरस्यैवाननं व्यायस्त्वमुक्तं भवति नचैतद्युज्यते यतो हि मन्त्रदृशां मन्त्रः सकाशादभिव्यज्यमानो मन्त्रः पूर्वं संहितयैवाभिव्यज्यते न पदैः । अतश्च संहितामेव पूर्वमध्यापयन्त्यनूचाना ब्राह्मणा अधीयते चाध्येतार इति चेत्सत्यम् । एतदभिप्रेत्यैवापरस्मिंल्लेखमयं पक्षः केषाञ्चित्प्रातिशाख्यीयानां, व्याख्याभेदेनोपन्यस्त इत्यवेहि ॥

३ प्रदेशपदेन सर्वत्र शास्त्रे विशेषतो व्याकरणे निरुक्ते च विधिदेश उच्यते । तदेशीयत्वमेव हि तस्य प्रकर्षः । विधिर्हि विधायकं वाक्यं सर्वतः प्रधानं तदङ्गभूताश्चान्य इति ॥

४ दिश्यन्ते विशेषणीक्रियन्तेऽसौ शेषोऽङ्गं तद्भावस्तत्त्वमङ्गत्वं कर्मसु विनियोगरूपे ।

५ इदञ्च सूत्रद्वयं शाबरभाष्ये सपरिकरं पूर्वपक्षे स्थापितम् । सिद्धान्तसूत्रं तु तत्रैव तृतीयम् (२१) "तदाख्यो वा प्रकरणोपपत्तिभ्याम्" इति ।

६ "सामर्थ्यं सर्वशब्दानां लिङ्गमित्यभिधीयते" इति मीमांसापरिभाषा । यस्य शब्दस्य यदर्थप्रकाशनसामर्थ्यं तदेव तस्य लिङ्गमिति सोदाहरणं "श्रुतिलिङ्गवाक्य"–त्यादिसूत्र– (जै० ३-३-१४) व्याख्याने शास्त्रदीपिकादौ द्रष्टव्यम् ॥

लिङ्गमेवास्माकं ज्ञापकं देवतानामिति—त एवं ब्रुवन्तः प्रतिवक्तव्या यदि यूयं लिङ्गतो मन्त्रदेवतां विजानीध्वे—तदा—

इन्द्रं न त्वा शवसा देवता वायुं पृणन्तीति ॥१७॥(ऋ. सं. ४–५–६–२)

इत्यत्र—

वायुलिङ्गं चेन्द्रलिङ्गं चाग्नेये मन्त्रे ॥ १८ ॥

अत्र तावदाग्नेये मन्त्रे इन्द्रवायू अपि श्रूयेते । तदेतदुभयविज्ञानं लिङ्गमात्रेण कतमदत्र प्रधानं देवताभिधानं कतमदत्र नैपण्टुकम् ? इति । तस्मादपरिहेयं निरुक्तम् । तेन हि एकमन्त्रगतानां देवताभिधानानां गुणप्रधानभावः शक्यते विज्ञातुम् ॥

उदाहरणान्तरमाह—

अग्निरिव मन्यो त्विषितः सहस्वेति ॥ १९ ॥ (ऋ. सं. ८–३–१९–२)

---

१. अथाग्नेयत्वं कथमस्येति चेच्छृणु "त्वां हि मन्द्रतममर्कशोकैर्ववृमहे महि नः श्रोष्यग्ने । इन्द्रं न त्वा शवसा देवता वायुं पृणन्ति राधसा नृतमाः" ॥ २ ॥ इति ॥ अयं हि मन्त्रः । अस्यार्थः । भारद्वाजस्यार्षं त्रिष्टुप् आग्नेयी । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोर्विनियुक्ता । हे अग्ने ! त्वामेव मन्द्रतम मृदुतम स्तुत्यतमं वा अर्कशोकैरर्चनीयैः शोकैर्दीप्तिभिर्मदयन्तमतिदीर्घं श्रुतम् । "इत्थंभूतलक्षण"–(पा० २–३–२१) इति उपलक्षणे तृतीया । ववृमहे वृणीमहे संभजामहे "वृङ् संभक्तौ" (क्र्या० आ०) हि यतोऽनस्त्वं नोऽस्माकं महि महद् स्तोत्रं (तैरेव मन्त्रैरुच्चमानुरक्षितान्तानगर्भैरुपप्रथितं) श्रोषि शृणु । किञ्च एव त्वं महती देवता येन त्वामेवैकं मर्त्या अपि देवता इन्द्रं नेन्द्रमिव वायुमिव च शवसा बलेन युक्तं यद्वा बलेन वायुं गन्तारं, वा गतिगन्धनयोः (अ० प०) उण् "आतो युगिति" (पा० ३–३–१२८) युक् । पृणन्ति अभ्यर्चन्ति । अथच ये नृतमा नृषु कर्मनेतृषु श्रेष्ठाः । स्तुतीनां वा नेतृतमा ऋत्विजस्ते उभयेऽपि राधसा हविर्लक्षणेन धनेन । राधःशब्दो धननामः (निघ० २–१०) राध्नोतेरसुन्प्रत्ययान्तः राध्नोति साध्नोति धर्मादीन् पुरुषार्थानिति राधः । पृणन्ति प्रीणयन्ति तर्पयन्ति । यद्वा एते नृतमा देवता–देवता देवतात्मानं त्वां पृणन्तीति "सुपां सुलुगि" (पा० ७–१–३९) स्वादिनाऽमो लुक् । पृण प्रीणने (तु० प०) प्रीणनं तर्पणमिति ॥ २ ॥

एवमयमाग्नेयो मन्त्रः । स एव लिङ्गमात्रदर्शनेनाविज्ञातप्रधानदेवतो विनियुज्यमान ऐन्द्रे वायव्ये वा कर्मणि कर्तुरभिप्रेतफलसिद्धये नालं स्यात् । कर्मवैगुण्याय कर्तुरनर्थाय स्यात् । तस्मादिदं मन्त्रदेवतानिश्चयार्थमवश्याध्येयं निरुक्तमिदमिति समुदितोऽर्थः ॥

२. लिङ्गतो देवताविनिश्चये दोषमुक्त्वा द्वितीयमुदाहरणमाहेत्यर्थः—द.

३. अग्निरिव मन्यो ! त्विषितः सहस्व सेनानीर्नः सहुरे हूत एधि । हत्वाय शत्रून्विभ-

---

1. "साधारणं हि सर्वं वाक्यमन्यत्रो वायुनस्य इति । अप एव मध्यमं वायुमेव न्यदर्शि । स्पष्ट इति महाभाष्येऽलदैतान्नमवतरणतया व्याख्यातम् ॥

2. गुणत्वात्प्रधानमिति वाचः । स्व हि देवेषु मुख्यत्वादस्मो यत्नेऽवस्थानेन संभजामहे एव-वयः ॥

इत्यत्र—

तथाग्निर्मान्यवे मन्त्रे ॥ २० ॥

यथा पूर्वस्मिन्नाग्नेये मन्त्रे वायुलिङ्गमिन्द्रलिङ्गं च तथा एतस्मिन्नपि मान्यवे मन्युदेवताके मन्त्रे अग्निः अग्निलिङ्गं नैघण्टुकम् । एवमनेकदेवतालिङ्गसङ्कटेषु दुरवधारं देवतातत्त्वमनैरुक्तेनाप्रसिद्धमन्त्रव्याख्यानसमयेन । तस्माद्यदुक्तं तैर्लिङ्गत एव मन्त्रान्कर्मसु विनियोक्ष्यामहे न नो निरुक्तशास्त्रेण प्रयोजनमस्तीति तदयुक्तम् ॥

अथ मन्त्रस्थं त्विषित इत्येतत्पदमर्थतो व्याचष्टे निर्ब्रवीति च—

त्विषितो ज्वलितः । त्विषिरित्यप्यस्य दीप्तिर्नाम भवति ॥ २१ ॥

अस्य नैरुक्तस्य नैघण्टुककाण्डेऽपठितमपि दीप्तिनामसु त्विषिरित्येतद्धातुस्वरूपं दीप्तिरित्येतन्नाम प्रसिद्धं भवति । लोकेऽपि त्विष दीप्तौ (भ्वा उ) क्विप् । त्विट् सञ्जाताऽस्येति त्विषित । "तदस्य सञ्जातं तारकादिभ्य इतच्" (पा ५–२–३६) एवमन्यान्यपि धातुरूपाणि नैघण्टुकप्रकरणेऽपठितान्यपि लोकवेदप्रसिद्धान्युपादाय व्याख्येयानीति भाव ॥

अथापि ज्ञानप्रशंसा भवत्यज्ञाननिन्दा च ॥ २२ ॥ १ ख सू ॥

अथापीदमपरमारम्भप्रयोजनमस्ति—यदत्र लोके शास्त्रे च ज्ञानं प्रशस्यते, अज्ञानं च निन्द्यते । तन्नैवसति वयमनिन्द्या स्याम प्रशस्याश्चेति ज्ञेय निरुक्तम् । अतो हि अध्यात्माधिदैवताधियज्ञाभिधायिना मन्त्राणामर्थाः परिज्ञायन्ते । तेच परिज्ञाता सन्त पुरुषस्योत्तमाय श्रेयसे भवन्ति । तदेवमखिलपुरुषार्थोपकारसमर्थत्वादस्मिति न्याय्यमारब्धुम् ॥ १ ॥ अथ क पुनर्ज्ञानं प्रशस्यतेऽज्ञानं च निन्द्यत इत्यपेक्षायां लोके तावत्प्रसिद्धमेव । शास्त्रेऽपि—

स्थाणुरयं भारहारः किलाभूत् ॥ १ ॥

भस्व वेद ओजो निमानो विमृधो नुदस्व ॥ २ ॥ इय त्रिष्टुप् तपस पुत्रेण मन्युना दृष्टा । तस्यैवेदमार्षं मन्युदैवत्यम् । अभिचाराभिचारे विनियुक्ता । हे मन्यो ' अग्निरिव त्विषितो ज्वलित सहस्व अभिभव न शत्रून् । हे सहुरे सहनशील ' नोऽस्माक सग्रामे हूत आहूत सन् सेनानी सेनाध्यक्ष एधि भव । किं कृत्वाय हस्त्रा "क्त्वो यगि"–(पा० ७–१–४७)ति यगागम । शत्रून् विभज्य प्रयच्छासाक वेदो धन वसुतरपि । किंच ओजोविमान बलस्य बल कुरु शत्रुसंग्रामाद्याद् शत्रून् निनुदस्व क्षिप दूरीभूतान्कुरु । यद्वा मृध शत्रून् विनुदस्व घातयत्यथ ॥ २ ॥

१. तावदित्यय साकल्ये वर्तते । "यावत्तावच्च साकल्येऽवधौ मानेऽवधारणे" इत्यमरात् । तथा च लोके सर्वजनप्रसिद्ध प्रत्यक्षमेव यद् कश्चिद्विद्वान्भवति स पुण्यकर्मभिरिभिर्जनै पूज्यते इति ॥

1. यद्यपि मृधशब्द संग्रामवचन (निघ० २–१७) पठित । मृधि हिंसार्थ इति मन्त्रद्रष्टाभिप्रायम् तत क्विप् । तथापि तात्स्थ्यात्ताच्छब्द्य यथा मञ्चा क्रोशन्तीतिवत् तत्स्था रिपवोऽपि मृध इत्युच्यन्ते ॥

स्थाणुरयं । स यथा पत्रपुष्पफलानामात्मीयानां धारणमात्रेणैव सम्बध्यते न तज्जनितगन्धरसरूपस्पर्शोपभोगसुखैस्तथायमपि । अभूत्किलेति सम्भावने ॥ य [1]—

अधीत्य वेदं न विजानाति योऽर्थम् ॥ २ ॥

वेदाध्ययनस्य भारमात्रमेव ह्यसौ बिभर्ति ॥ अथ–

योऽर्थज्ञ इत्सकलं भद्रमश्नुते ॥ ३ ॥

इदित्ययमेवकारार्थे निपातः । य एवार्थज्ञो भवति (न मन्त्रमात्राध्येता) स एव सकलमनवखण्डितं भद्रमर्थपरिज्ञानफलं-(मिहलोके शिष्टानां पूज्यत्वादिकं-) मश्नुते प्राप्नोति । इतो लोकादन्तकाले च—

नाकमेति ॥ ४ ॥

कमिति सुखनाम । तथा चोक्तं कमित्युदकसुखयोरिति [2] । तत्प्रतिषिद्ध(मकं दुःख)म्प्रतिषिध्यते "नवा अमुं लोकं जग्मुषे किंचनाकम्" नवा अमुं लोकं गतवते किंचनासुखम् । पुण्यकृतो ह्येव तत्र गच्छन्ती'ति (नैग० का० २-४-२) ॥ न अकं यस्मिंस्तन्नाकम् । नभ्राडि (पा० ६-३-७५)त्यादिना नलोपाभावो निपातनात् । तैरतिशयस्थानमेति स्वर्गाख्यम् । नहि यत्र किमप्याध्यात्मिकमाधिदैविकमाधिभौतिकं वा दुःखमस्ति ॥ अत्र हेतुं विशेषणमुखेनाह—

ज्ञानविधूतपाप्मा ॥ ५ ॥

यतोऽसौ ज्ञानेन विधूतास्तिरस्कृता (नाकगमनप्रतिबन्धिनः) पाप्मानः पापानि यस्य स तथाभूतोऽतोऽसौ नाकमेति । तथाचोक्तं भगवता गीतायाम्– "नहि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते" इति । पवित्रं पावनं पापनाशकमिति यावत् । तथाच "ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुतेऽर्जुन ।" इति भगवद्वाक्यम् ॥

एतावदर्थज्ञानं प्रशस्यार्थतत्त्वाज्ञानं निन्द्यते—

यद्गृहीतमविज्ञातम् ॥ ६ ॥

यद्गृहीतं श्रुतं गुरुमुखाच्छब्दतोऽर्थतश्चाविज्ञातं । किं—

निगदेनैव शब्द्यते ॥ ७ ॥

---

१ यद्वा स्थाणुरयं । यथा चन्दनभारं वहन्नपि तदुपभोगेन सम्बध्यते । एवमसौ शब्दमात्राध्येता नार्थज्ञ इति भावः ॥

२ तथाचामरः "वारिसुखयोः किमि"ति ॥

३ तथाच मेदिनी "कं शिरः सुखवारिषु" इति ॥

४. तच्च वेदप्रसिद्धम् ।

५ आध्यात्मिकं वातपित्तश्लेष्मणां वैषम्यनिबन्धनम् । आधिदैविकं यक्षराक्षसविनायकग्रहाद्यावेशनिबन्धनम् । आधिभौतिकं मानुषपशुपक्षिसरीसृपस्थावरनिबन्धनमित्येतद् त्रयमुच्यते ।

६. तथाचामरः "अस्त्री पङ्कं पुमान् पाप्मा पापं किल्बिषकल्मषम्"-मिति ॥

लिङ् लडर्थे ॥ एवमेकः शृण्वन्नपि एनां वाचं न शृणोति श्रवणफलाभावात्। येनैव हि वाचोऽर्थोऽवबुध्यते तेनैव सा श्रुता भवति नेतरेणाविदुषा । तदाह—

इत्यविद्वांसमविद्वांसमाहार्द्धम् ॥ ३ ॥

इत्यर्धमनेनार्धर्चेनाविद्वन्निन्दनमाह मन्त्रदृगित्यर्थः ॥

अथ तृतीयपादेन विदितवेदितार्थमर्थज्ञं प्रशंसन्नर्धमाह—

अप्येकस्मै तन्वं विसस्र इति ॥ ४ ॥

अथैकस्मै कस्मैचिदर्थज्ञाय तन्वं तनुं "वा छन्दसि अमिपूर्वः"(पा० ६-१-१०७) इति पूर्वरूपाभावपक्षे यण् । विसस्रे विध्वंसयति विवृणोतीति तदर्थमाह—

स्वमात्मानं विवृणुते ज्ञानम् ॥ ५ ॥

इति । ज्ञानमित्यनेनार्थो लक्ष्यते । तद्विषया हि वागुच्यते । अर्थो हि वाचः शरीरम् समुच्यते । तं विवृणोत्यात्मानं दर्शयति प्रकाशयतीत्यर्थस्तदाह—

प्रकाशनमर्थस्याहानया वाचा ॥ ६ ॥

अनया वाचा अनेन तृतीयेन पादेनेत्यर्थः ॥ कथं तर्हि विवृणुते तन्वमित्यतः—

उपमोत्तमया वाचा ॥ ७ ॥

एकवचनबहुवचनादिविवेकाभावे पाठशुद्धेरपि असंभवपरत्वात् । वायुमेव स्वेन भागधेयेनोपधावति स एवैनं भूतिं गमयति (तै. सं. २-१-१) आदित्यानेव स्वेन भागधेयेनोपधावति त एवैनं भूतिं गमयन्ति (तै. सं. २-१-१)इत्यादावबुध्यमानः कथं पाठं निर्धिनुयात् । अन्यः कश्चिदर्थज्ञानाय व्याकरणोपक्षानि शृण्वन्नपि मीमांसाशास्त्रादेर्वा वेदरूपां वाचं न सम्यक् शृणोति यावनोऽश्वान्प्रतिगृह्णीयात्तावतो वारुणांश्चतुष्कपालान्निर्वपेदि-(तै. सं. २-३-१२) ति । अत्र व्याकरणमात्रेण प्रतिगृहीतुरिष्टिः प्रतीयते । मीमांसायां तु न्यायेन दातुरिति निर्णीतम् । तस्मादुभयमप्यविज्ञातं मत्वैवमाहेति व्याख्यम् ॥

१. अर्थज्ञानपूर्विका प्रवृत्तिनिवृत्ती च श्रवणफलं तदभावे तच्छ्रवणमप्यश्रवणमेवेति भावः ॥

२. नहि मन्त्र॰ कश्चिदर्थमाह किंतु तेन तदुक्तो । अत एव न्यायवैशेषिकसांख्ययोगाः । मीमांसका-(जैमिनीया)-स्तु वेदमन्त्रादेव मन्त्राणां ज्ञप्त्यैव स्वाध्यायेन प्रदर्शनार्थ निबन्धनं चाहुः ॥

३. तृतीयपादार्थम्—सायणस्तु—यः पुमान्—शब्दरूपामवैति, तदुक्तार्थं सम्यग्वेत्ति तस्मै । अपि तु अनुष्ठाता कर्मणो वेदः स्वरूपं नव तिमिरे । तत्र प्रकारैः पदव्याख्यानम् । ज्ञानमित्यादिके वाक्यव्याख्यानम् । वेदार्थज्ञानकथन प्रकाशनमनया तृतीयपादरूपया वाचा यथ आर्चेन व्याख्यान्त्री ॥

४. अपित्येकैर्न उपमायत्न मन्त्रोक्तस्य पर्याय । यथावदलकृतमा भार्या (निघ. ३) बहुप व्याख्यायाः ॥

उत्तमया पादेन उत्तमेन (अन्तिमेन) पादेन "जायेव पत्य उशती सुवासा" इत्यनेन तृतीयपादस्योपमा "उच्यत" इति शेषः ॥ तदर्थमाह—

जायेव पत्ये कामयमाना सुवासा ऋतुकालेषु ॥ ८ ॥

यथा **जाया** जायतेऽस्यामित्यधिकरणे घञ् बाहुलकाज्यादेशे आतो युक् । (पा० ७–३–३३) तथाच निगमः "तज्जाया जाया भवति यदस्यां जायते पुन" रिति । **पत्ये** इष्टाय भर्त्रे । उशतीत्यस्यार्थमाह **कामयमाना** इच्छन्ती । वशकान्ताविस्यादादिकस्य शतरि ङिति सम्प्रसारणे "उगितश्च" (पा० ४–१–६)ति ङीप् । सम्भोगार्थमस्त्यर्थं प्रार्थयमानेनियावत् । कदेत्यपेक्षायामाह **ऋतुकालेषु ।** "षोडशर्तुर्निशा स्त्रीणा"मिति मनूक्ते रजोनिर्गमदिवसादारभ्य षोडशाहोरात्राणि ऋतुस्तदुपलक्षिता. काला ऋतुकालास्तेषु । तत्रापि न सर्वदा किंतु यदा **सुवासा**स्तदर्थमाह—

सुवासाः कल्याणवासाः ॥ ९ ॥

बहुव्रीहिणा निर्णिक्तवसना नीरजस्का "भवति तदे"ति शेषः । तथाभूता च चतुर्थ्यादिषु रात्रिषु भवतीति व्यक्तमन्यत् ॥

कामयमाना ऋतुकालेषु ॥ १० ॥

अयं च प्रतिज्ञाभ्यासो निगमलक्षणम् । तथाचोक्तं "प्रतिज्ञाभ्यासो निगम" इति ॥ तदाहि साऽवितरा सम्भोगार्थं पुरुषं प्रार्थयतेऽन एतयावस्थयोपमीयते । इत्थम् । यथा जाया पत्नी विहृतसर्वाङ्गावयवा भूत्वाऽलर्थं कामयमाना सती पत्ये इष्टाय भर्त्रे

१. तृतीयपादार्थम् ॥

२. शतुर्ङित्त्व "सार्वधातुकमपिद्"–(पा. १–२–४)ति । सम्प्रसारणञ्च "ग्रहि ज्येति" (पा. ६–१–१६) ॥

३. अस्यार्थमाह रजेत्यादिना ॥

४. शोभनं वासो वस्त्रं यस्या इत्येवम् ॥

५. रजोदिवसादित्यादि. । आद्यासु हि तिसृषु रजोनिर्गमावस्थाभावात्र सा नीरजस्का भवति । अतएव याज्ञवल्क्य. । "स्त्रीधर्मिणी त्रिरात्रं तु स्वमुखं नैव दर्शये"दित्यादि । स्त्रीधर्मो रजः सोऽस्त्यस्या इति स्त्रीधर्मिणी पुष्पवती । तथाचामरोऽपि "स्त्रीधर्मिण्यविरात्रेयी मलिनी पुष्पवत्यपी"–ति ॥ तथा चतुर्थेदिने स्नानशुद्धा स एव "सुस्नाता भर्तृवदनमीक्षेतान्यस्य कस्यचि–"दित्याह । अन्य स्त्वाहु. सुवासा. शोभनवस्त्रा । वास इत्युपलक्षणं भूषादेरपि । तथाच कृतप्रसाधनेति तदर्थं । ऋतुष्वित्युक्त्यैव षोडशरात्रिकाभे कालेष्वित्युक्त्या च विहितकालेषु । "तासामाद्याश्चतस्रस्तु निन्दितैकादशी च या–" त्यादिना मनुना निषिद्धतत्कालभिन्नेष्वित्यर्थ. । इति ॥

६. सायणस्तु–यद्यप्यहि गृहकृत्यवेलायां मलिनवासास्तथापि सम्भोगकालेषु कल्याणवासा भवति । अत्र हेतु. कामयमाना ऋतुकालेष्विति । इत्येवमव्याख्यामास ॥ 'षोडश-र्तुर्निशा'' इति मनुना षोडशनिशानामृतुसंज्ञाकरणादेवमुच्यते ॥

ऋतुकालेषु संभोगार्थं प्रेम्णोपतिष्ठते स्वात्मानं विवृणुते । एवं वागप्यर्थज्ञायेति–दृष्टान्तं सम्यगभिधाय प्रकृतमुपसंहरति—

यथा स एनां पश्यति स शृणोतीत्यर्थज्ञप्रशंसा ॥ ११ ॥

तथा, एवेति शेषः । यथा स पुरुषस्तामेनां स्त्रियं यथावत्पश्यति नेतरास्तामेवं स (अर्थज्ञ) एवैतां वाचं यथावच्छृणोति नेतरः । इति एवमस्यामृचीयमर्थज्ञप्रशंसोक्ता ॥

तस्योत्तरा भूयसे निर्वचनाय ॥ १२ ॥ ३ (सं०) ॥

तस्यैव[5] प्रकृतस्यार्थस्य ज्ञानप्रशंसारूपस्योत्तरा पूर्वोक्ता उत त्व इत्यस्या ऋचः परभूताऽनुपदमुपक्रमिष्यमाणा उत त्वमित्यादिका (फलाभिधानद्वारा) **भूयसे** बहुतराय निर्विविच्य अमुना फलेनाभिसम्बन्धात्प्रतिविशिष्टं ज्ञानमित्येवं निर्धार्य–वचनं, निर्वचनं तस्मै **निर्वचनाय** भवति । तादर्थ्ये चतुर्थी[6] ॥ (पा० २–३–१३ वा०)

तद्यथा—

उत त्वं सख्ये स्थिरपीतमाहुर्नैनं हिन्वन्त्यपि वाजिनेषु ॥
अधेन्वा चरति माययैष वाचं शुश्रुवाँ अफलामपुष्पाम् ॥ १ ॥
(ऋ. स. ८–२–२३–५)

---

१. भायार्थचैन प्रस्तुतम् ॥

२. साकल्येनादरयुक्तः पश्यति किंच तयोक्तमर्थं हितबुद्ध्या शृणोति । तथायं चतुर्दशविद्यास्थानपरिशीलनोपेतः पुरुषो वेदार्थरहस्यं सम्यक्पश्यति वेदोक्तं च धर्मब्रह्मरूपमर्थं हितबुद्ध्या स्वीकरोतीति सेयमुक्ता वेदार्थाभिज्ञस्य प्रशंसेति सायण. ॥

३. यावन्नस्यावृतसर्वगात्रा भवतीति दुर्गः ॥

४. यः पश्योऽप्यच्छिद्यैता निगूढार्थमस्याः पश्यति समन्ततः । इति दुर्ग. ॥

५. प्रक्रान्तार्थको यत्र तच्छब्दोऽनएव च न यच्छब्दापेक्षापि । "प्रक्रान्तप्रसिद्धानुभूतार्थकस्तच्छब्दो यच्छब्दोपादानं नापेक्षते–" इति मम्मटोक्तेः । सावधारणोक्तिस्तु वाक्यधर्मत्वादभ्रभ्रवदित्युक्तमसकृदस्मात् ॥

६. तस्मै इदं तदर्थं तस्य भावस्तादर्थ्यं तत्संबन्ध उपकार्योपकारकभावरूपस्तस्मिन् । कृत्तद्धितसमासैः सम्बन्धाभिधानं भावप्रत्ययेनेति नियमो व्याकृतिविदाम् ॥

७. सायणस्त्विमं मन्त्रमित्थं व्याख्यत् । अपि चैकं चतुर्दशविद्यास्थान–कुशलं पुरुषं वेदरूपाया वाच. सख्ये स्थित्वा स्थैर्येण वेदोक्तार्थामृतपानयुक्तमाहुः । अभिज्ञाः कथयन्ति, "सखिविद मसायम्" (ऋ. स. ८–२–२४) इति मन्त्रे वेदस्य सखित्वमुदाहृतम् । यद्वा स्वर्गलोके वेदानां सख्ये स्थित्वाऽर्थातिशयेन पीतामृतमाहुः । वाचामिना ईश्वराः । सभासु प्रगल्भा वा वाजिनास्तेषु तेषां मध्येऽप्येनं वेदार्थकुशलं चोदयितुं न हिन्वन्ति न केऽपि प्राप्नुवन्ति । तेन सह विवदितुमसमर्थत्वात् । यस्त्वन्यः पाठमात्रपरः पुष्पफलरहितां वाचं शुश्रुवान्भवति । पूर्वकाण्डोक्तस्य धर्मस्य ज्ञानं पुष्पम् । उत्तरकाण्डोक्तस्य ब्रह्मणो ज्ञानं फलम् । यथा लोके पुष्पं फलस्योत्पादकं, तथा वेदानुवचनादिधर्मज्ञानमनुष्ठानद्वारा फलात्मकब्रह्मज्ञानेच्छां जनयति । "तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति

अत्राप्युत-त्व-शब्दावप्येकार्थौ ॥ तेदाह—

अप्येकं वाक्सख्ये स्थिरपीतमाहुः ॥ २ ॥

विदुषां संसदि या सत्कथा भवति सा सखिकर्मत्वात्सख्यमित्युच्यते । सा च वाचा क्रियतेऽतो वाक्सम्बन्धाद्वाक्सख्ये स्थिरपीतं पीतं मधु यस्य हृदये स्थिरं भवति स स्थिरपीतः । बहुव्रीहौ सुखादित्वात्स्थिरशब्दस्य, निष्ठान्तस्य पीतशब्दस्य परप्रयोगस्तथा च वार्तिकम् । "जातिकालसुखादिभ्यः परा निष्ठा वाच्ये"ति (पा० २-२-३६ वा०) यद्वा स्थिरप्राप्तिमाहुर्मुक्तपवः ॥ प्रकारान्तरेणैतदर्थमाह—

रममाणं विपीतार्थं देवसख्ये रमणीये स्थान इति वा ॥ ३ ॥

अत्र सख्ये इत्यस्यार्थमाह देवसख्य इति । समानस्थानतायां देवसायुज्य इति तदर्थः । वक्ष्यति हि "या यां देवता निराह तस्यास्तस्यास्ताद्भाव्यमनुभवति" (प० का० १३-१३) इति ॥ अथवा देवसख्ये देवानां सख्यं यत्र तस्मिन्रमणीये स्थाने देवलोके इत्यर्थः । स्थिरपीतमित्यस्यार्थमाह रममाणं विपीतार्थमिति । स्थिरमविचालितमप्रच्यवमानधर्माणं तत्रैव रममाणमिति यावत् । विपीतार्थमापीतार्थं गृहीतार्थमिति यावत् । लोकेऽपिहि ज्ञातार्थं पुरुषं पीतार्थमिति वदन्ति ॥

एवं कमित्यपेक्षायां द्वितीयपादार्थमाह—

विज्ञातार्थं यन्नाप्नुवन्ति वाग्ज्ञेयेषु बलवत्स्वपि ॥ ४ ॥

यमेनं स्थिरपीतं विज्ञातार्थं पुरुषं वाजिनेषु शक्तः इनः ईश्वरा येषां ते वाजिना अधीनेषु वाच आयत्ताः यद्वशा इत्याह वाग्ज्ञेयेषु अर्थेषु बलवत्सु दुर्विज्ञेयेषु

यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकेने"ति श्रुतेः । यथा च फल प्राप्तिहेतुस्तथा ज्ञानं कृतरत्नत्व-हेतुः । "सम्पूर्णान-देववेदोपसद्भावमसीति कृतकृत्यो भवती"ति श्रुतेः ।तादृशपुण्यफलरहित-वेदपाठकः स एव पुमानधेन्वा मायया सह चरति । नवप्रसूतिका क्षीरस्य दोग्ध्री गौः प्रीतिहेतुत्वात्किमोषीति मधुरस्या धेनुरित्युच्यते । पाठमात्रपरं प्रति वेदरूपा वाक् धर्म-ब्रह्म-ज्ञानरूपं क्षीरं न दोग्धीत्यधेनुः । अतएवासौ माया कपटरूपा ऐन्द्रजालिकनिर्मितगो-सदृशगोरूपत्वात् । तया मायया सह चरन्नेव परमपुरुषार्थं न लभत इति ॥ १ ॥

१. तदेतदुपदर्शितं प्रथमपादार्थमाहेत्यर्थः ॥

२. ईश्वरा ईशयित्री प्रभुरिति यावत् । तथा चामरः "इनः सूर्ये प्रभौ" इत्यादिः ॥ ईश ऐश्वर्ये (अ. आ.) धातूनाम् ।

३. दुरवगमनीयेषु समुद्रविधितरलाणिनेषु देवनारविज्ञानादिषु व्याकर्तव्येषु । सदस्य हि तान् व्याकर्तुं यमोऽपि नेतरे मन्दमतयो बहवोऽपि समागताः प्राप्नुवन्ति तानधोल्लसन्त्यपि यानमी व्याकरोति इति दुर्गः ॥ यद्वा वाजिनेषु सारभूतेषु निरूपणोपयोगिषु एन न हिन्वन्ति न बहिष्कुर्वन्ति एनं पुरस्कृत्यैव सर्वं वेदार्थं विचारयन्तीत्यर्थः । वाजिनो नु भान-देवतास्तदुद्देश्यकत्वाद्वाजिनानि । तप्तेऽग्नौ क्षीरे दधियोगे घनीभूतांशान्तर्गतानि हर्षीभूतानि दुग्धस्य्नुमवसारभूतानि जलानि । घनीभूतांशस्तदामिक्षा । तथा च श्रुतिः "तप्ते दधि

नापि हिन्वन्ति । अपिशब्दोऽनर्थः । केचिदपि नानुगन्तुं शक्नुवन्ति । प्रीणनार्थोऽपि हिवि–(भ्वा० प०)रिहानेकार्थत्वादुक्तार्थकः। एवंतावदर्थज्ञः प्रशस्तः। अथेदानीं केवलपाठकोऽनर्थज्ञः (अविद्वान्) उत्तरेणार्धर्चेन निन्द्यते । तदर्धमाह—

अधेन्वा ह्येष चरति मायया वाक्प्रतिरूपया ॥ ५ ॥

एषोऽविज्ञातार्थः । अधेन्वा धेनुत्ववर्जितया कामानामदोग्ध्रा वाक्प्रतिरूपया मायया हि निश्चयेन चरति ॥ कुतः? । यतः—

नास्मै कामान्दुग्धे वाग्दोह्यान् देवमनुष्यस्थानेषु ॥ ६ ॥

वाक्–कर्त्री । देवाश्च मनुष्याश्च देवमनुष्यास्तेषां स्थानानि तेषु देवतास्थानेषु मनुष्यस्थानेषु च दोह्यान्दोग्धव्यान् कामानभिलषणीयान् अस्मै अविज्ञातार्थाय न दुग्धे न प्रयच्छति ॥ क एवंविधः—

यो वाचं श्रुतवान्भवत्यफलामपुष्पामिति ॥ ७ ॥

इति– एवं पाठमात्रेण यः अफलामपुष्पां वाचं शुश्रुवान् श्रुतवान् भवति । एष्व्यैः सकाशात् श्रुत्वाच दृढग्राहेण गृहीताऽवशिष्टो भवति 'अध्ययनादन्ये नान्यदस्ति किंचिद्वाचि सूक्तमिति' ॥ तस्य किमित्यपेक्षायामाह—

अफलास्मा अपुष्पा वाग्भवतीति वा ॥ ८ ॥

यथैष स्वयं पश्यति अफलेयमपुष्पा चेति तथैवास्मै अफलैव अपुष्पैव च वाग्भवतीति भावः ॥ वाशब्दोऽत्र एवकारार्थे प्रयुक्तः ॥

किंचित्पुष्पफलेति वा ॥ ९ ॥

दध्यानयति सा वैश्वदेव्यामिक्षा भवति वाजिभ्यो वाजिन"मिति । अमरेऽपि "आमिक्षा सा शृतोष्णे या क्षीरे स्याद्दधियोगतः" इति ॥ वैश्वदेवी विश्वेदेवदेवताकत्वात् ॥

१. तृतीयपादार्थमाहेत्यर्थः ॥

२. वाङ्मुख्यया यतो हि नेयं वास्तविकी वाक् । या हि कामदोग्ध्री सैव सा । प्रतिरूपशब्दः सदृशवचनोऽस्ति यथोक्तसंक्षेणकित्वरूपकाभेवि । माययेति । यथा वन्ध्या पीना गौः [illegible] द्रोणमात्रमिवं क्षीरं दोग्धीति ? मायां भ्रान्तिमुत्पादयन्ती चरति, यथावा वन्ध्यो वृक्षोऽकाले पत्रशाखादियुक्तः सन्पुष्पवति फलतीति भ्रान्तिमुत्पादयन्निवास्ति तथाऽयेऽर्थविद्वा धर्मोपदिविषयज्ञानरहिता या वाचं श्रुतवान्केवलं पाठमात्र मनुष्याणां वर्त्यत्वं इति समुदितार्थः ॥

३. शृणोतेर्भूतार्थको निष्ठः क्वसुप्रत्ययमाह—श्रुतवानिति । शुश्रुवानिति निगमोक्तानुवादः ॥

४. पाठमात्रेणाफलामपुष्पां वाचं श्रुतवान् आगमवदनानभिज्ञः ॥

चा अथवा। अयमर्थः । ननल्पार्थेऽप्याख्यि । अनुदरा कन्येति यथा । तथाच अफलामपुष्पामित्यस्याल्पफलामल्पपुष्पामित्यर्थोऽपि भवितुमर्हति । नहि सर्वथाऽध्ययनमनर्थकं भवितुमर्हति अध्यापनैविधिना शिष्टत्वादध्ययैनविधेरेति भार्ष्यकाराभिप्रायः ॥

किं पुनर्वाचः पुष्पैफलं ? उच्यते—

अर्थं वाचः पुष्पफलमाह ॥ १० ॥

एतस्मिन्नर्थे मन्त्रदृक् ॥

कः पुनरस्यार्थः ? इति (याज्ञदैवतमध्यात्ममित्येव वाचः समासतोऽर्थः । स एष रूपकल्पनया) पुष्पफलविभागेन द्विधा प्रविभज्यते—

याज्ञदैवते पुष्पफले देवताध्यात्मे वा ॥ ११ ॥ ४ खं० ॥

यज्ञे भवं ज्ञानं याज्ञं देवतासु भवं दैवतम् । आत्मन्यधि[7] यद्वर्तते तदध्यात्मम् ॥

---

१. तथाचोक्तम् (वे० भू० का०) "तत्सादृश्यमभावश्च तदन्यत्वं तदल्पता । अप्राशस्त्यं विरोधश्च नञर्थाः षट् प्रकीर्तिताः ॥ १ ॥" इति ॥

२. "अष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयीत तमध्यापयीते"त्यध्यापनविधिनाऽध्ययनस्यापि शिष्टत्वादुपदिष्टत्वाद्वेदबोधितत्वादिति यावत् । नहि विधिबोधित किञ्चिदफलं भवति ॥

३. तथाच ब्राह्मणं "स्वाध्यायोऽध्येतव्यः, स्वाध्यायमधीयीते"ति च ॥ सु—समीचीन यथावदामर्यादयापरिपाट्याऽध्यायोऽध्ययनं यस्य स वेदः साङ्गः सफलोऽध्येतव्य इति तदक्षरार्थः ॥

४. भाष्यकारस्यास्य यास्कमुनेरभिप्राय आशयः । "छन्दोऽभिप्राय आशय" इत्यमरः ॥

५. पुष्पं च फलं चेति द्वन्द्वे "जातिरप्राणिना"–(पा. २–४–६) मित्येकवद्भावः ॥

६. क एवमाहेत्यपेक्षायामिदमुक्तम् ॥

७. एतदर्थमपेक्षणीयम् । विग्रहस्तु नित्यसमासत्वादात्मनि–इतीत्थेव । अविग्रहो नित्यसमासः अस्वपदविग्रहो वेति नियमात् । अस्वपदविग्रह इति सन्निधेन (शब्दतः) स्वपदद्वयेन (अर्थतः) पदेन विग्रहो दुरवबोधकः तावत् यदेतदर्थः नैव समासादयमर्थो लभ्यते ॥

---

1. विधिना वेदवाक्येन । बोधितं विहितम् । किञ्चिदल्पफलं किञ्चिदल्पकर्मापि स्वल्पमन्वर्थं फलरहितं तु न किमपि । तथाच श्रूयते "प्रातरधीयानो रात्रिकृतं पापं नाशयति । सायमधीयानो दिवसकृतं पापं नाशयती"त्येवम् ॥

2. अङ्गैः षड्भिः शिक्षादिभिः । फलेनाध्यात्म–(ब्रह्म)ज्ञानेन च सहितस्याक्षरपर्यन्त यावदात्मज्ञानं न संरभ्यत इति भावः ॥

3. आकृतिग्रहणा हि वैयाकरणनये जातिः । आकृत्याऽवयवसंस्थानेन ग्रहणं ज्ञानं यस्या इति तदर्थः । यथाचोक्तम् "आकृतिग्रहणा जाति" (पा. ४–१–६३ वा.) रित्यादि ॥

4. अस्व इति नञ्समासे नञ्योगा"अभिव गुणमन्यमदृशाधिकरणे तथा दर्शयति" रित्ये

यज्ञपरिज्ञानं देवतापरिज्ञानमात्मपरिज्ञानं च । एतदेव मन्त्रब्राह्मणात्मकसमस्तवेदप्रतिपाद्यम् । तत्र यदाभ्युदयलक्षणो धर्मोऽभिप्रेयते तदा देवतार्थज्ञानाद्यज्ञ पुष्पं दैवतं फलम् । फलार्थं हि पुष्पं भवति पूर्वम् । यदि पुनर्निःश्रेयसलक्षणो धर्मोऽभिप्रेयते तदोभे याज्ञदैवते पुष्पत्वमेव विभृत । दैवते हि तदर्थज्ञानाद्यज्ञमन्तर्भूतमेवेति दैवतं पुष्पमध्यात्मं फलम् । अत्रेदमवधेयम् ॥ यथा पुष्पं निजं पुष्पभावमुच्छिद्य सरूपविरूपपरिणामाभ्यां फलभावाय प्रभवति, तथा निष्कामकृते आद्ये आत्मज्ञानं स्वपाय निःश्रेयसफलाय भवत इति ॥ ४ ॥

एवं तावच्छास्त्रारम्भमुपसमाधायास्याशान्तरात्प्राधान्यमुच्यते—

साक्षात्कृतधर्माण ऋषयो बभूवुः ॥ १ ॥

यै. प्रतिविशिष्टेन तपसा साक्षात्कृतः प्रत्यक्षतो दृष्टो धर्मस्ते **साक्षात्कृतधर्माणः** । "धर्मादनिच् केवलादि" (पा॰ ५-४-१२४)ति समासान्तोऽनिच्प्रत्ययः । **ऋषयः** ऋषन्त्यवगच्छन्त्यमुष्मात्कर्मण एवमर्थवता मन्त्रेण संयुक्तादमुना प्रकारेणैवलक्षणं फल (विपरिणामो) भवतीत्यृषयो मन्त्रद्रष्टारो मन्त्रकाले **बभूवुः** । वक्ष्यति च "ऋषिर्दर्शनात्" (नै. २-३-२) इति ॥ तदेतत्कर्मणः फलविपरिणामदर्शनं धर्मे उपचर्यते । नहि धर्मस्य दर्शनमस्त्यत्यन्तापूर्वो हि धर्मोऽतएवादृष्टमिति तस्य नामधेयं भवति ॥

तेऽवरेभ्योऽसाक्षात्कृतधर्मभ्य उपदेशेन मन्त्रान्संप्रादुः ॥ २ ॥

ते—ये साक्षात्कृतधर्माणः ।**अवरेभ्योऽ**वरकालिकेभ्यः विज्ञानशक्तिहीनेभ्योऽ**साक्षात्कृतधर्मभ्यः** श्रावास्रवकेभ्यः श्रुतर्षिभ्य **उपदेशेन** शिष्योपाधिकया वृत्त्या

---

१. निश्चितं श्रेयो निःश्रेयसम् "अचतुर–" (पा. ५-४-७७) त्यादिनाऽसमासान्तः । मोक्षः "मुक्तिर्कैवल्यनिर्वाणश्रेयोनिःश्रेयसामृतम् । मोक्षोऽपवर्गः" ॥

२. आरोप्यते । उपचार आरोप ॥

३. तेषां हि स्वतः पश्चाद्दृषित्वमुपजायते, न यथा पूर्वेषां साक्षात्कृतधर्मणां श्रवणमन्तरेणैवेति ते श्रुतर्षय उच्यन्ते । यस्तेनेदं भाष्यवचनं प्राचीनमेव यास्केनेहानूक्तमिति प्रतिभाति ॥

परिभाषणात् । नन्वशुक्लमिव शुक्लं च यद्दृश्यते तत्र तद्भिन्ने तत्सदृशेऽधिकरणे द्रव्ये (वस्तुनि) कार्यं विज्ञायते । हि यतस्तथैवार्थस्य परिज्ञानं भवति नेतरथा । अतएव च वैयाकरणैः सादृश्यलक्षणं भेदघटितं नोरीक्रियते "तद्भिन्नत्वेसति तद्गतभूयोधर्मवत्त्व" मित्येवम्, किंतु तद्गतभूयोधर्मवत्त्वमित्येव । तेन स्वस्मिन्नपि स्वसादृश्यमक्षुण्णमिति समानः पतिर्यस्याः सा सपत्नीति सिध्यति । नहि द्वयोरेकं पतिं समानो भवति तन्मतेन (नैयायिकमतेन) कष्टकल्पनयौपचारिकभेदमादाय तत्त्वोपगमे तूक्तमेव वरम् ॥

1. नहि स्वयमेव दुरूहं शब्दं प्रयुज्य तद्व्याख्यानाय च यतितुं प्रवर्तते कश्चित् । स्वपदवर्णनमेव भाष्यलक्षणम् । यथाहु 'सूत्रस्थं पदमादाय वाक्यैः सूत्रानुसारिभिः । स्वपदानि च वर्ण्यन्ते भाष्यं भाष्यविदो विदुः ॥ १ ॥" इति । निरुक्तस्य च निघण्टुभाष्यत्वं सर्वसम्मतमिति स्वपदव्याख्यानमपीदं न दोषायेत्यपि वक्तुं न युज्यते । यदत्र

मन्त्रान् शब्दतोऽर्थतश्च **संप्रादुः** सम्यक् प्रदत्तवन्तस्तेऽपि चोपदेशेनैव जगृहुरित्यर्थः ॥

अथ तेऽपि—

उपदेशाय ग्लायन्तोऽवरे बिल्मग्रहणायेमं ग्रन्थं समाम्नासिषुर्वेदं च वेदाङ्गानि च ॥ ३ ॥

अवरे । निघण्टु-ब्राह्मण-वेदाङ्ग-कारा **उपदेशाय** उपदेशार्थं **ग्लायन्तः** कथमिमेऽल्पायुषोऽल्पग्रहणशक्तिकाश्चैतावन्तं शब्दतोऽर्थतश्च समुपदिश्यमानमर्थजातं ग्रहीतुं शक्नुयुरिति खिद्यमानास्तेष्वनुकम्पया **बिल्मग्रहणाय** भेदज्ञानार्थम् **इमं ग्रन्थं** गवादिदेवपत्न्यन्तं निघण्टुपरनामकम् **समाम्नासिषुः** समाम्नातवन्तः ॥ इममेव न, किन्तु **वेदं** ब्राह्मणं च **वेदाङ्गानि** चेतराणि ॥

बिल्मपदं भाष्यवाक्यप्रसक्तं स्वयं निर्वक्ति—

बिल्मं भिल्मं भासनमिति वा ॥ ४ ॥

यदेतद्बिल्ममित्युक्तमेतद्भिल्मं वेदानां भेदनम् । भेदोऽत्र व्यासः । शाखाप्रशा-

---

१. अत्र यद्वेति पदप्रयोगो भ्रान्तिमूलक एव केषांचिद्व्याख्यातॄणामित्यवगन्तव्यम् ॥ अतः पूर्वमपि निरुक्तान्तरसद्भावस्यानेनै-(यास्केनै-)व नैरुक्तसमयश्चेत्येव (नि. १-४-१) इत्युक्त्या बोधनात् ॥ इममित्युक्त्या च निघण्टोरेव ग्रहणमिष्टम् । न तु निरुक्तस्यास्य । प्रणीयमाने हि निरुक्ते "समाम्नासिषु"रिति परोक्षातीतप्रयोगानुपपत्तेः । अपरञ्च निरुक्तमासीद् शाकपूण्यादिप्रोक्तं तदभिलक्ष्यैव तथा क्रियाप्रयुक्तेत्यपीह वक्तुं न युज्यते । अनुपदमेव "एतावन्तः समानकर्माणो धातव" इत्याद्युक्त्या निघण्टुपरिचयस्यैवोपलब्धेः ॥

२. व्यसनं व्यासः । विपूर्वादसु क्षेपण इत्यस्माद्धञ् । यत्समाख्यया बादरायणः पाराशर्योऽपि व्यास वेदव्यास इति चोच्यते । तत्र व्यस्यतीति व्यासः । ज्वलादित्वाद्वाये णो द्वितीये तु कर्मण्यण् । (पा० ३-२-१) अयमर्थः । वेद तावदेकमतिमहत्त्वाद् दुरध्येयं सन्तं तेषामल्पायुषामल्पग्रहणशक्तिकानां सुखग्रहणाय व्यासेनानेकशाखाभेदेन समाम्नातवन्तः । तद्यथा—एकविंशतिधा बाह्वृच्यम् । एकशतधाऽऽध्वर्यवम् । सहस्रधा सामवेदम् । नवधाऽऽथर्वणम् एव वेदाङ्गान्यपि । तद्यथा व्याकरणमष्टधा निरुक्तं चतुर्दशधेत्येवमादि ॥

बिल्मशब्दस्य भिल्ममिति प्रतिशब्दमुक्त्वापि अर्थान्तरं वदति भासनमिति वेति । तदयमपि कल्पयति । अतश्च शब्दत नेदं स्वपदवर्णनमिति । नहि स्वपदव्याख्याने स्वज्ञानवैकल्पिकत्वमकटनमुपयुज्यते कस्मिन्नपीति । पुरःकल्पश्रुतवचनमिदं यास्केनानूक्तमिति निरुक्तालोचनकारा आहुः । एतत्तत्त्वमस्या भूमिकायां द्रष्टव्यम् ॥

1. बहव्य ऋचोऽधीयते इति बह्वृचाः । "ऋक्पूरब्धूःपथामानक्षे" (पा०५-४-७४) "अनृचबह्वृचावध्येतर्येवे"ति निपातः । बह्वृचानामाम्नायो बाह्वृच्यम् । "छान्दोगौक्थिकयाज्ञिकबह्वृचनटाञ्ञ्यः" (पा० ४-३-१२९) इति ञ्य आदिवृद्धिः । एवमध्वर्यूणामयमाम्नाय आध्वर्यवम् । दैर्घिकोऽण् ॥

2. तथाचाह । "इन्द्रश्चन्द्रः काशकृत्स्नापिशली शाकटायनः । पाणिन्यमरजैनेन्द्रा जयन्त्यष्टौ च शाब्दिकाः" इति ॥

स्वादिना नानाकरणम् । **या**-अथवा **भासनं** प्रकाशनमित्येव विल्मशब्देनोच्यते । वेदाङ्गविज्ञानेन हि वेदार्थः प्रकाशते । एवं भिदेर्भासतेर्वा मप्रत्यये पृषोदरादित्वाद्वर्णव्यत्ययेन विल्मशब्दः साधितः । एवमग्रेऽपि यथायथं द्रष्टव्यम् ॥

एवमिदं साक्षात्कृतधर्मभ्य ऋषिभ्य उपदेशपरम्परया सनिघण्टुकं निरुक्तशास्त्रमागतमितराणि चाङ्गानीति परिशोधित आगमपन्थाः ॥

अथेदानीं निघण्टुसमाम्नाय निर्वचनाय तदीयविरचनाप्रकारः प्रदर्शनीयः प्रकरणत्रयविभागेन सुखव्याख्यानार्थमस्य शास्त्रस्य । सोऽयमुच्यते-तत्र तावन्नाम्नो धातुमूलत्वादादौ धातुप्रविभागप्रकारं दर्शयति—

एतावन्तः समानकर्माणो धातवः ॥ ५ ॥

एतावत्पदेनात्र या चैषु धातुषु व्याख्यातव्येषु प्रतिनियता संख्यास्ति साभिप्रेयते । तद्यथा कान्तिकर्माण उत्तरे धातवोऽष्टादश । गतिकर्माण उत्तरे धातवो द्वाविंशं शतम् (नैघ० २-२-३) इत्येवमादि ॥ अथ धातुं निराचष्टे—

धातुर्दधातेः ॥ ६ ॥

डुधाञ् धारणपोषणयोः (जु० उ०) इत्यस्मात्तुनि धातुशब्दो निष्पद्यते ॥

एतावन्त्यस्य सत्त्वस्य नामधेयानि ॥ ७ ॥

अत्राप्येतावत्पदेन या नामसु प्रतिनियता संख्यास्ति साभिप्रेयते । तद्यथा इमान्येकविंशतिः पृथिवीनामधेयान्यनुक्रान्तानि (नैघ०-२-२-३) हिरण्यनामान्युत्तराणि पञ्चदश (नैघ० १-२-१) इत्येवमादि । यत्रैतावदर्थो प्रायेण चिन्त्यते प्रसङ्गतोऽन्यदपि किंचित् एवंलक्षणं नैघण्टुकं नाम प्रकरणम् । गवादि-प्राग्जहा-(नैग० ४-१-१) शब्दात् ॥

अथ पुनर्यत्र—

एतावतामर्थानामिदमभिधानम् ॥ ८ ॥

इत्यर्थः प्रायेण चिन्त्यते । तद्यथा आदित्योऽप्यकूपारः । समुद्रोऽप्यकूपारः । कच्छपोऽप्यकूपारः (नैग. ४-२=२) इत्येवमादि । अनवगतसंस्काराश्च निगमाः (निगमशब्दाः) जहादयः प्रायेण चिन्त्यन्ते प्रसङ्गतोऽन्यदपि किंचित् एवंलक्षणमैकपदिकं नाम प्रकरणं जहादि-प्राक् अग्नि (दै० का० ७-३-६) शब्दात् ॥

---

१. नामप्रविभागात्पूर्वम् ॥

२. [illegible]सम्बन्धवशादध्याहृत वेदितव्यम् यद्यपि निघण्टुसमाम्नायलक्षणोपलक्षितः प्रकरणत्रयविभागेनावस्थितो गवादिर्देवपत्न्यन्तः सर्वोऽप्ययं पञ्चाध्यायीशास्त्रसमहः । तथापि तदेकदेशेऽत्र (प्रकरणे) नैघण्टुकमित्येतया निरूढसंज्ञया व्यवहारः शास्त्रकृतो वेदितव्यः । एवमुत्तरत्रापि यथायथमूह्यम् ॥

३. एतत्प्रातुक्रमप्यत्र, वक्ष्यमाणदैवतकाण्डारम्भप्रतिज्ञावाक्यादत्रानुसंहितमिति बोध्यम् ॥

४. अतएवास्य नैगममिति संज्ञाप्येव ग्रन्थप्रशान्ते प्रतिज्ञास्यते ॥

५. यत्रैकविषयविशेषेवत् (नै० ग० का० १-८-१) एक पदमनेकार्थं इत्येतत्प्रकृत्य इत्यादिदमैकपदिकमित्युच्यते ॥

I. यत्रैतावदर्थो नि[illegible] इत्यादि प्रकरणान्तरम् ।

अथ पुनर्यत्र—

नैघण्टुकमिदं देवतानाम, प्राधान्येनेदमिति ॥ ९ ॥

इदमभिधानमनुपदमुदाहरिष्यमाणमश्वादि–**नैघण्टुकं–देवतानाम,** (अप्राधान्येन) **इदमन्यैदुक्तवदग्न्यादिच, प्राधान्येनात्र** मन्त्रे वर्तत इत्ययं विभागः प्रायेण चिन्त्यते ॥ तत्र किञ्चिदपेक्षायामुत्तरं वक्ष्यति तद्यानि नामानीत्यादि (१–६–६ खं॰) अनुपदमनेव । संप्रति पञ्चाध्यायीशास्त्रसमन्हे प्रवृत्तं निघण्टुपदं तद्वितवृत्त्या तदेकदेशे गवादिजहाशब्दान्ते प्रकरणे प्रवृत्तं कथं पुनरस्मिन (प्राधान्येन देवताभिधानेऽ)श्वादिशब्देऽनुपदमुदाहरिष्यमाणे प्रवृत्तमिति किमिदमुक्तं भवतीत्याह—

तद्यदन्यदैवते मन्त्रे निपतति नैघण्टुकं तत् ॥ १० ॥ ५ खं॰ ॥

यदिदमुक्तं नैघण्टुकमिदं देवतानाम प्राधान्येनेदमिति यत्र न ज्ञायते किमिदमुक्तं भवतीति तदेतल्लक्षणत उपदिश्यत इति पर्युपयुक्तस्तच्छब्दः । यत् अभिधान**मन्यदैवते** अन्यदैवतम् (अन्याप्रधानदेवता) यस्मिन्सोयमन्यदैवतस्तस्मिन् **मन्त्रे** मन्त्रवाक्ये **निपतत्यर्थं** निगमयत्यन्यस्या प्रधानाया मन्त्रदेवतायाः, स्वयं चाभिप्रयुज्यमानमङ्गभावं गच्छति तद्गुणभूतं **नैघण्टुकम्** । संज्ञा हि तस्येयमस्मिञ्छास्त्रे ॥

तद्यथा—

अश्वं न त्वा वारवन्तम् ॥ १ ॥ (ऋ. सं. १–२–२२–१)

अस्यामृचि अश्वो नैघण्टुकः । अग्निः प्रधानम् । इति तद्दैवत्यं शुनःशेपस्यार्षं गायत्री । वारवन्तीयानुशासने विनियुक्ता ॥ अस्य "वन्दध्या अग्निं नमोभिः । सम्राजन्तमध्वराणामिति" शेषः ॥

अत्र नेतीवार्थे । वारशब्दः कपिलादिरतो लत्वविकल्प इत्याह—

अश्वमिव त्वा वालवन्तम् ॥ २ ॥

अयमर्थः हे अग्ने, **अध्वराणां** यज्ञानां **सम्राजन्तं** सम्यग्दीप्तरूपम्।संपूर्णादानवेः दातरि रूपम् ।(स्वामिनम्) **अग्निं** (हूयमानहविषः) देवानामग्रे नेतारं त्वां **नमोभिः**

१. अनुपदं तत्रैवोदाहरिष्यमाणम् ॥

२. यत्पूर्वमुपक्रान्त अथ पुनर्यत्र नैघण्टुकमिदमित्यादि–प्रायेण चिन्त्यते इत्यन्तम् ॥

३. यदि अग्निमिति द्वितीयया विभक्तिश्रुत्या साक्षाद्विनियोजको देवतारूपस्य । अश्वस्तु शब्दसामर्थ्यरूपलिङ्गेन श्रुतिकल्पनाद्वारा देवतात्वेन विनियुक्तः सन्नङ्गभावं भजिष्यतीति, श्रुतितो लिङ्गदौर्बल्यस्य "श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानां समवाये पारदौर्बल्यमर्थविप्रकर्षादि–"ति–(जै॰ सू॰ ३–३–१४) जैमिनिनाऽनुशिष्टत्वादिहाग्नेः प्राधान्यतो देवतात्वमेवमुत्तरत्रापि बोध्यम् ॥

४. साम्नश्च वारवन्तीयस्यैषा योनिरिति भगवद्दुर्गः ॥

५. यद्वा दीप्यमानम् । राजृ दीप्तौ (भ्वा॰ उ॰) धातुः ॥ अध्वराणां मध्ये उत्तरवेद्यादिषु धिष्ण्येष्ववस्थितम् ॥ इति शेषः ॥

स्तुतिभिर्धन्द्ध्ये (अभिप्रतार्थसिद्धये) वन्दितु प्रवृत्ता वयमिति शेष । वदि अभिवादनस्तुत्यो (भ्वा० आ०) "इदितो नुम्‌धातो" रिति (पा० ७-१-५८) नुम्। "तुमर्थे सेसेनि" (पा० ३-४-९) ति तुमुनोऽर्थे अध्यैप्रत्यय । अत्र दृष्टान्तोऽयम् । **वारवन्त** वालवन्तम् (वृषा ह यदि अतितरां वालवान्भवति वन्द्यते परिचर्यते च) **अश्वं न** अश्वमिव। अश्वो यथा वालैर्बाधकान्मशकमक्षिकादीन्परिहरति तथा त्वमपि ज्वालाभिरस्मद्विरोधिनः परिहरसीति ॥ २ ॥

वालशब्द निगमप्रसक्त निर्ब्रवीति—

वाला दंशनिवारणार्था भवन्ति ॥ ३ ॥

तैर्हि दंशादयो निवार्यन्ते । अथ प्रसक्तानुप्रसक्त दंशशब्द निर्वक्ति—

दंशो दंशते. ॥ ४ ॥

दंश दंशने (भ्वा० प०) पचाद्यच् । दशतीति दंश । वनमक्षिका सप्रतितरा **दशति** ॥

द्वितीयमुदाहरणम्—

मृगो न भीम. कुचरो गिरिष्ठा. ॥ ५ ॥ (ऋ सं ८-८-१८-२)

इयमृग्गयनाम्नेन्द्रपुत्रेण दृष्टा त्रिष्टुप्। वैमृधस्य हविषो याज्या(आ०सू० २-१०) अस्या मृगो नैघण्टुक इन्द्र प्रधानमिति तद्देवत्या । अत्रापि नेदीवार्थे तदाह—

मृग इव भीम. कुचरो गिरिष्ठा. ॥ ६ ॥

अस्य "परावत आजगन्था परस्या । सृकं संशाय पविमिन्द्र तिग्मं वि शत्रून्ताळ्हि वि मृधो नुदस्व" इति शेष ॥ अयमर्थ । हे इन्द्र ! त्व **कुचर.** कुत्सितचरण. (कुत्सितगमन हिंसकत्वात्) **गिरिष्ठा.** पर्वताश्रय (पर्वतनिवासी) **मृगो न** सिंह इव व्याघ्र इव वा **भीम** भयङ्करोऽसि । स त्व **परस्या.** दिव सर्वान्धिन **परावत.** परस्मात्स्थानाद्द्युलोकाद्यागजगन्थ आगच्छ । आङ्पूर्वाद्गमेश्छान्दसे लिटि क्रादिनियमप्राप्तस्य "उपदेशेऽत्वत" (पा० ७-२-६२) इति प्रतिषेध । (आगत्य च) **सृक** सरण्शील शत्रुवधकार्येषु सततं शक्त वा **तिग्मं** तीक्ष्ण **पविं** वज्र **संशाय** सम्यक् तनूकृत्य(तीक्ष्णीकृत्य सन)शत्रूनस्मद्वैरिणो **विताळ्हि** विशेषेण ताडय विनाशय 'तड आघाते' (चु० प०) ण्यन्तादस्माल्लोटि रूपमेतत् । "छन्दसि परेऽपि"

१ पृषोदरादित्वादसानुनासिकलोप ॥

२ अत्र "दंशसञ्जस्वञ्जां शपि" (पा० ६-४-२५)ति नलोप । सूत्रे तु धातुनिर्देशे श्तिप् । "इक्श्तिपौ धातुनिर्देशे" (पा० ३-३-१०८ वा०) इति । नात्र श्नम्प्रत्ययमिति नलोपो न ॥

३. प्राणिवधजीवनत्वात् ।

४ मृगशब्दश्चतुष्पान्मात्राभिधायी मृगशीर्षे मार्गमासे च वर्तते न केवल हरिणपर । तथा चामर. "मयत्रेऽप मृगा वन. मृगादजवयोरपि" इ। अत्रापि शब्दादुक्तमर्थमपायम् ॥

(पा० १-४-८१) उपसर्गाः प्रयुज्यन्ते । तथा मृधो हिंसकान्संग्रामोत्सुकान्युद्धरसून्वाऽन्यानपि विनुदस्व विशेषेण तिरस्कुर्विति ॥ ६ ॥

मृगशब्दं निगमप्रसक्तं निर्वक्ति—

मृगो मार्ष्टेर्गतिकर्मणः ॥ ७ ॥

धातूनामनेकार्थत्वाच्छुद्ध्यर्थे पठितोऽपि मृजधातुः (अ० प०) अत्र गत्यर्थे प्रयुक्तः । (पा० ७-२-११४) तस्मात्कर्त्तरि "पुंसि संज्ञायाम्" (पा० ३-३-११८) इति घः । बाहुलकान्मृजेर्वृद्धिरिति वृद्ध्यभावः । "चजोः" (पा० ७-३-५२) इति कुत्वम् । नित्यं ह्यसौ मार्ष्टि गच्छतीति मृगः ॥

भीमो बिभ्यत्यस्मात् ॥ ८ ॥

"भीमादयोऽपादाने" (पा० ३-४-७४) इति बिभ्यते-(जु० प०) रपादाने मक् । कित्वाद् गुणाभावः । सर्वे एव ह्यस्माद्बिभ्यति प्राणिन इत्ययं भीमः ॥

भीमशब्दसारूप्यप्रसक्तं निराह—

भीष्मोऽप्येतस्मादेव ॥ ९ ॥

उक्तवदिसिद्धिः । धातोः षुगागमोऽत्र विशेषः ॥

कुचर इति चरति कर्म कुत्सितम् ॥ १० ॥

कुत्सितं कर्म नित्यं प्राणिवधात्मकं **चरतीति कुचरः** । मूलविभुजादित्वात्कः ॥

तदेवं निगमप्रसक्तान्कांश्चिन्मृगादीनिरुच्य कुचरशब्दनिर्वचनप्रसङ्गेन पूर्वोपक्रान्तमर्थं सिंहावलोकितकेनाह—

अथ चेद्देवताभिधानम् ॥ ११ ॥

एतत् कुचर इति तदा—

क्वायं न चरतीति ॥ १२ ॥

देवताभिधानत्वे **क्वायं न चरति** सर्वत्र चरतीति नेदमपि देवताभिधानं कुचर इति ॥

गिरिष्ठा गिरिस्थायी ॥ १३ ॥

इति च ॥

इन्द्रोऽपि हि मेघवाहनत्वाद्गिरिष्ठाः । सिंहोऽपि पर्वताश्रयत्वात्तथा चेदं श्लिष्टं विशेषणमुभयोरित्याह—

---

१. यद्वा नानाप्रकारेण प्रेरयस्व दूरमपुनरागमाय । नुद प्रेरणे (तु० प०) यदव्ययस्वरछान्दसः । "व्यवहिताश्च"-(पा० १-४-८२) इति विशब्दस्यात्रापि संबन्धः ॥

२. अनेन निगमोक्तकुचरपदे कुपद "गोत्रा कुः पृथिवी पृथ्वी" त्यमराभिधानबलाद्भूमिवाचीति निरुक्तकृदभ्युपगच्छति । तदपि विभुत्वादेवाना न विरुध्यते । सायणादयस्तु यथाहुस्तथास्माभिरप्यत्र (निगमव्याख्याकाले) उक्तम् ॥

३. तथाचामरः "सुरापण्मेघवाहन" इति ॥

४. गिरिष्ठा इत्येतत्सुबन्तं श्लेषबलेनेन्द्रस्य सिंहस्य च विशेषणमिति भावः ॥

स्तुतिनिर्वन्द्ध्ये (अभिप्रेतार्थसंसिद्धये) वन्दितुं प्रवृत्ता वयमिति शेषः । वदि अभिवादनस्तुत्योः (भ्वा० आ०) "इदितो नुम्" इति (पा० ७-१-५८) नुम् । "तुमर्थे सेसेन्" (पा० ३-४-९) इति तुमुनोऽर्थे अध्यैप्रत्ययः । अत्र दृष्टान्तोऽयम् । **वारवन्तं** वालवन्तम् (तृणार्थं सद्धि अतितरां वालवान्भवति वन्द्यते परिचर्यते च) **अश्वं न** अश्वमिव । अश्वो यथा वालैर्बाधकान्मशकमक्षिकादीन्परिहरति तथा त्वमपि ज्वालाभिरस्मद्विरोधिनः परिहरसीति ॥ २ ॥

वालशब्दं निगमप्रसक्तं निर्ब्रवीति—

वाला दंशनिवारणार्था भवन्ति ॥ ३ ॥

तैर्हि दंशादयो निवार्यन्ते । अथ प्रसक्तानुप्रसक्तं दंशशब्दं निर्वक्ति—

दंशो दशतेः ॥ ४ ॥

दंश दशने (भ्वा० प०) पचाद्यच् । दंशतीति दंशः । वनमक्षिका स्पृशतितरां दशतीति ॥

द्वितीयमुदाहरणम्—

मृगो न भीमः कुचरो गिरिष्ठाः ॥ ५ ॥ (ऋ. सं. ८-८-३८-२)

इयमृग्गयनाम्नेन्द्रपुत्रेण दृष्टा त्रिष्टुप् । ऐन्द्रस्य हविषो याज्या(आ०सू० २-१०) *अस्यां मृगो नैघण्टुक इन्द्रः प्रधानमिति तद्देवत्या । अत्रापि नेदीयार्थे तदाह—*

मृग इव भीमः कुचरो गिरिष्ठाः ॥ ६ ॥

अस्य "परावत आजगन्था परस्याः । सृकं संशाय पविमिन्द्र तिग्मं वि शत्रून्ताळ्हि वि मृधो नुदस्व" इति शेषः ॥ अयमर्थः । हे इन्द्र ! त्वं **कुचरः** कुत्सितचरणः (कुत्सितगमनः हिंस्रत्वात्) **गिरिष्ठाः** पर्वताश्रयः (पर्वतनिवासी) **मृगो न** सिंह इव व्याघ्र इव वा **भीमः** भयङ्करोऽसि । स त्वं **परस्याः** दिवः सम्बन्धिनः **परावतः** परस्मात्स्थानाद्द्युलोकादाजगन्थ आगच्छ । आङ्पूर्वाद्गमेश्छान्दसे लिटि क्रादिनियमप्राप्तस्येट "उपदेशेऽत्वतः" (पा० ७-२-६२) इति प्रतिषेधः । (आगत्य च) **सृकं** सरणशीलं शत्रुवधकार्येषु सर्तुं शक्तं वा **तिग्मं** तीक्ष्णं **पविं** वज्रं **संशाय** सम्यक् तनूकृत्य(तीक्ष्णीकृत्य तेन)शत्रूनस्मदीयान्वैरिणो **वि ताळ्हि** विशेषेण ताडय विनाशय 'तड आघाते' (चु० प०) ण्यन्तादस्माल्लोटि रूपमेतत् । "छन्दसि परेऽपि"

1. पृषोदरादित्वात्तत्रानुनासिकलोपः ॥

2. अत्र "दंशसञ्जस्वञ्जां शपि" (पा० ६-४-२५) इति नलोपः । मूले तु धातुनिर्देशे श्तिप् । "इक्श्तिपौ धातुनिर्देशे" (पा० ३-३-१०८ वा०) इति । नात्र शप्परत्वमिति नलोपो न ॥

3. प्राणिवधजीवनत्वात् ।

4. मृगशब्दश्चतुष्पाज्जातिमात्रे मृगशीर्षे मार्गणायां च वर्तते न केवलं हरिणएव । तथा-चामरः "पशवोऽपि मृगा वेगः प्रवाहजवयोरपी"ति । अत्रापि शब्दादुक्तमर्थद्वयमायातम् ॥

(पा० १-४-८१) उपसर्गा प्रयुज्यन्ते । तथा **मृधो** हिंसकान्सङ्ग्रामोत्सुकान्युयुत्सून्वाऽन्यानपि **विनुदस्व** विशेषेण तिरस्कुर्विति ॥ ६ ॥

मृगशब्द निगमप्रसक्त निर्वक्ति—

मृगो मार्ष्टेर्गतिकर्मण. ॥ ७ ॥

धातूनामनेकार्थत्वाच्छुद्ध्यर्थे पठितोऽपि मृजधातु (अ० प०) अत्र गत्यर्थे प्रयुक्त । (पा० ७-२-११४) तस्मात्कर्तरि "पुंसि संज्ञायाम्' (पा० ३-३-११८) इति घ । बाहुलकान्मृजेर्वृद्धिरिति वृद्ध्यभाव । "चजो" (पा० ७-३-५२) रिति कुत्वम् । नित्य ह्यसौ **मार्ष्टि** गच्छतीति **मृग.** ॥

भीमो बिभ्यत्यस्मात् ॥ ८ ॥

"भीमादयोऽपादाने" (पा० ३-४-७४) इति बिभ्यते (जु० प०) रपादाने मक् । कित्वाद् गुणाभाव । सर्वे एव **ह्यस्माद्बिभ्यति** प्राणिन इत्यय **भीम** ॥

भीमशब्दसादृश्यप्रसक्त निराह—

भीष्मोऽप्येतस्मादेव ॥ ९ ॥

उक्तवत्सिद्धि । धातो षुगागमोऽत्र विशेष ॥

कुचर इति चरति कर्म कुत्सितम् ॥ १० ॥

कुत्सितं कर्म नित्य प्राणिवधाख्य **चरतीति कुचर.** । मूलविभुपायिलाक्षक ॥

तदेव निगमप्रसक्तान्कांश्चिन्मृगादीन्निरुच्य कुचरशब्दनिर्वचनप्रसङ्गेन पूर्वोपक्रान्तमर्थं सिंहावलोकितकेनाह—

अथ चेद्देवताभिधानम् ॥ ११ ॥

एतत् कुचर इति तदा—

कायं न चरतीति ॥ १२ ॥

देवताभिधानत्वे **कायं न चरति** सर्वत्र चरतीति नेदमपि देवताभिधान कुचर इति ॥

गिरिष्ठा गिरिस्थायी ॥ १३ ॥

इति च ॥

इन्द्रोऽपि हि मेघवाहनत्वाद्गिरिष्ठो । सिंहोऽपि पर्वताश्रयत्वात्तथा चेद श्लिष्ट विशेषणमुभयोरित्याह—

१. यद्वा नानाप्रकारेण प्रेरयस्व दूरमपुनरागमाय । नुद प्रेरणे (तु० प०) पदव्यत्ययश्छान्दस । "व्यवहिताश्च"-(पा० १-४-८२) ति विशब्दस्यात्रापि सवन्ध ॥

२ अनेन निगमोक्तकुचरपदे कुपद "गोत्रा कु पृथिवी पृथ्वी" त्यमराभिधानबलाद्भूमिवाचीति निरुक्तकृदभ्युपगच्छति । तदपि विभुवादेवाना न विरुध्यते । सायणादयस्तु यथाऽस्माभिरप्यत्र (निगमव्याख्यानाले) उक्तम् ॥

३. तथाचामर "तुराषाण्मेघवाहन" इति ॥

४. गिरिष्ठा इत्येतदनुवन्त श्लेषबलेनेन्द्रस्य सिंहस्य च विशेषणमिति भाव. ॥

गिरिः पर्वतः ॥ १४ ॥

इति । एतच्च पर्यायाभिधानं व्युत्पत्तिसाधर्म्यप्रदर्शनायेत्युपरिष्टाद्व्यक्तीभविष्यति । तदेव साधर्म्यं व्युत्पत्तिमुखेन तावदाह—

समुद्गीर्णो भवति ॥ १५ ॥

इति । सं-समस्त उद्गीर्णः । वान्त इव भूमौ भवति । समुद्गिरणं चात्र भूम्या एव ॥

पर्वतशब्दं पर्वाख्यानप्रसक्तं निराह—

पर्ववान्पर्वतः ॥ १६ ॥

शिलाशिखरसंधिभिरसौ पर्ववान्भवति । पर्वाणि सन्ति यत्रासौ पर्वतः । "तप्पर्वमरुद्भ्याम्" (पा० ५-२-१२२ वा०)मिति मत्वर्थीयस्तप्प्रत्ययः ॥

पर्वशब्दं विग्रहप्रसक्तं निराह—

पर्व पुनः पृणातेः ॥ १७ ॥

पूरणार्थस्य पृधातोः (क्र्या० प०) "स्नामदिपद्यर्तिपॄशकिभ्यो वनिप्" (उ० ४-१०९) इति वनिपि साधुः । पृणन्ति पूरयन्ति हि ते शिलाशिखरसन्धयोऽखिलं पर्वतमिति तानि पर्वाणि ।

प्रीणातेर्वा ॥ १८ ॥

तर्पणार्थस्य प्रीधातोः (क्र्या० उ०) बाहुलकात् (पा० ३-३-१) वनिपि ईकारस्याकारः सच पकारात्परः । प्रीणयन्ति स्वाश्रयमिति पर्वाणि ॥

तत्पुनरेतत्—

अर्धमास-पर्व ॥ १९ ॥

अमावास्या वा पूर्णिमा वा । दर्शपूर्णमासेष्ट्योः श्रुतौ श्रवणेन तयोरेवात्र प्रसक्तेः ॥

कुतः—

देवानस्मिन्प्रीणन्तीति ॥ २० ॥

हविर्भिरिति शेषः ॥

तत्प्रकृतीतरत्सन्धिसामान्यात् ॥ २१ ॥

तदुभयं शिलासन्धिकालसन्ध्यात्मकं **सन्धिसामान्यात्**सन्धिसाधारपर्वेत्युच्यते।

---

१. कर्तृपदमेतत् । भूमिकर्तृकं पर्वतस्य समुद्गिरणमिव लक्ष्यत इत्यर्थः ॥

२. विधेयप्राधान्यान्नपुंसकनिर्देशः । तत्पदेन हि शिलासन्धय एवोच्यन्ते । उद्देश्यप्रतिनिर्देश्ययोरैक्यमापादयत्सर्वनामपर्यायेण तच्चलिङ्गभाग्भवतीत्यसकृद्वोचाम । पर्व तु नपुंसकमेव । "ग्रन्थिर्ना पर्वपरुषी" इति कोशे । रूपभेदान्नपुंसकत्वोक्तेः ॥

३. स्मृतौ तु "चतुर्दश्यष्टमी चैव अमावास्याथ पूर्णिमा । पर्वाण्येतानि राजेन्द्र रविसंक्रान्तिरेव च"इत्युक्तं विष्णुपुराणेऽपीदमेव ॥

प्रकृतीतरत्स्वरूपतो भिन्नम् । सन्धित्वसाम्यात्पर्वेति यावत् । तथाचामराभिधानम् । " सपर्वसन्धिः प्रतिपत्पञ्चदश्योर्यदन्तर"मिति । प्रतिपत्पञ्चदश्योर्यदन्तर स सन्धिः पर्वत्यन्वय । यदाह रुद्रः "दर्शप्रतिपदोः सन्धौ ग्रन्थिप्रस्तावयोरपि । पर्वक्लीबे विजानीयाद्विषुवत्प्रभृतिष्वपी"ति ॥

देवताभिधानपक्षे—

मेघस्थायी ॥ २२ ॥

गिरिष्ठा इत्यस्यार्थः ।

मेघोऽपि गिरिरेतस्मादेव ॥ २३ ॥

असावप्यन्तरिक्षलोके समुद्गीर्णो भवति समुद्गिरणसामान्याद्गिरिः पर्वतो मेघश्चेति ॥

दैवतलक्षण वदन्पूर्वोपक्रान्तमुपसंहरति—

तद्यानि नामानि प्राधान्यस्तुतीनां देवतानां तद्दैवतमित्याचक्षते तदुपरिष्टाद्व्याख्यास्यामो नैघण्टुकानि नैगमानीहेह ॥ २४ ॥ ६ खं० ॥

इति यास्कमुनिप्र०नि० शास्त्रे प्र० ध्या० षष्ठ पादोऽध्यायश्च समाप्त ॥१॥६॥॥*॥

तद्–तत्र यानि नामानि अग्न्यादीनि देवपदसन्नानि **प्राधान्येन स्तूयन्त** इति प्रधानस्तुतयः कर्मणि क्तिन् । **देवतास्तासां, तत्** तानि सर्वाणि समुदितानि सन्ति एतयैकया देवतामधिकृत्य कृतत्वाद्**दैवतमि**त्येतया सामान्यया प्रकरणसमाख्यया सञ्ज्ञया **आचक्षते** आचार्या इति शेष ॥ तत्पुनरेतद्दैवतं प्रकरण**मुपरिष्टात्** (दै० का० ७–४–१) अस्य शास्त्रस्य **व्याख्यास्यामः** । गुणपदेषु हि व्याख्यातेषु प्रधानदेवतापदानि सुखं व्याख्यास्यन्त इति ॥ यानि पुनर्**नैघण्टुकानि** गवादीनि, **नैगमानि** जहादीनि तानि **इह** प्रकरणद्वये (नैघण्टुकैकपदिके च) व्याख्यास्याम इत्यनुवर्तते ॥ अध्यायपरिसमाप्तिलक्षणार्थं परितोषार्थां चेहेहेति द्विरभ्यास ॥ * ॥

इति नि० ल० विवृतौ नैघ० काण्डे प्रथमस्य षष्ठः पादोऽध्यायश्च समाप्तः ॥ ७ ॥

द्वितीयाध्याये प्रथमः पादः ।

अथ निर्वचनलक्षणद्वारेण शब्दवृत्तिविषयोपदेशाय द्वितीयाध्यायस्य प्रथमखण्डसूत्रमारचयति—

अथ निर्वचनम् ॥ १ ॥

---

१. नैघण्टुकमिदं देवतानामेत्यादि ॥ ९ वाक्ये ॥

२. नैघण्टुकाश्चादिघटिते "अथ न त्वा वारवन्त" मित्यादिमन्त्रवाक्ये ॥

३. निरूढार्थमेवास्मिन्नैघण्टुक–(निघण्टुप्रोक्त–)–शब्दसमुदाये सन्तीति भावः ।

४. समाख्या यौगिकः शब्दः ॥

५. तान्येतानि त्रीणि प्रकरणानि, नैघण्टुक, ऐकपदिक (नैगम), दैवतमिति । अनेन प्रकरणत्रयविभागप्रदर्शनेनेदमवस्थित निरुक्तशास्त्रमिति ॥

अथेत्ययं हेतौ, यतो ह्येते समुपक्रान्ते (नैघण्टुकनैगमे) प्रकरणे निर्वचनलक्षणमनुक्त्वा व्याख्यातुमशक्ये अथ एतस्मात्कारणान्निर्वचनं लक्षणतो व्याख्यास्याम इति शेषः । अपिहितस्यार्थस्य परोक्षवृत्तावपरोक्षवृत्तौ शब्दे निष्कृष्य विगृह्य वचनं निर्वचनम् । स एव निर्वचनाभ्युपाय उच्यते ॥

इह तावच्छब्दा द्विविधा समर्थस्वरसंस्कारा, असमर्थस्वरसंस्काराश्च । तत्राद्यानधिकृत्योच्यते—

तद्येषु पदेषु स्वरसंस्कारौ समर्थौ प्रादेशिकेन गुणेनान्वितौ स्यातां तथा तानि निर्ब्रूयात् ॥ २ ॥

तत् तत्रैवं सति येषु (तावत्) पदेषु स्वरसंस्कारौ, समर्थौ अर्थमवगमयितुं शक्तौ तदेवाह—प्रादेशिकेन प्रदेशाभिधायिनाऽर्थमवगमयता गुणेन धातुरूपेणान्वितौ सबद्धौ (अनुगताभिधेयस्य धातुरूपे स्थितौ) स्यातां भवेतां तानि (तावत्) तथा (एव यथालक्षणं) निर्ब्रूयात् नैरुक्त इति शेषः । लक्षणप्रधानं हि व्याकरणमत्यभूतावबोधित्वं ॥

द्वितीयानधिकृत्य वदति—

अथानन्वितेऽर्थेऽप्रादेशिके विकारेऽर्थनित्यः परीक्षेत केनचिद्वृत्तिसामान्येन ॥ ३ ॥

अथ पुनरर्थेऽनन्विते व्याख्यस्वरसंस्कारयुक्तेन शब्देनासंबद्धे । तदेवाह–विकारे संस्कारे अप्रादेशिके प्रदेशानभिधायिन्यर्थमनवगमयति सति अर्थनित्योऽर्थप्रधानो भूत्वा, अर्थस्य प्राधान्येन स्वरसंस्कारावनादृत्य शब्दसामान्यादर्थसामान्यं बलीय इति न्यायेन केनचिद्वृत्तिसामान्येन क्रियागुणसामान्येन कथमस्य धातोरर्थसामान्यमनास्तीति परीक्षेत । ततस्तत्कल्पितार्थसामान्यं तेन निर्ब्रूयात् ॥

१ यत्र निपुणतरमन्विष्यमाणोऽपि शब्दार्थोऽयमित्थमित्यवकल्पयितुं न शक्यते, अन्यथैवार्थोऽवतिष्ठते अन्यथैव च शब्दस्तत्र ॥

२. यथा सुष्ठमित्यनेनास्य भोजनमित्युक्ते सुष्ठप्रधानमिति गम्यते एवमिहापि बोध्यम् ॥

३. अर्थो हि प्रधानं गुणभूतश्च शब्द इति ॥

४. वृत्तिरत्राश्रयः । यथा प्रवीणोदारादिशब्दा उत्कृष्टत्वार्थाभिधेयसंबन्धाः सन्तः क्रियागुणसामान्यहेतुमात्रमाश्रित्यान्येष्वेवार्थान्तरेषु वर्तन्ते । तद्यथा प्रकृष्टे वीणायां प्रवीणो गान्धर्वे । अत्र तस्य मुख्यावृत्तिः । स एव स्वनर्थे–(अभिधेय–) दन्यत्र मुख्यमुख्याभ्यासपाटवमानसामान्यमाश्रित्य सर्वत्रैवाभिप्रवृत्तः । यो हि यस्मिन्कृतयत्न उत्पन्नकौशलो भवति स तत्र प्रवीण इत्युच्यते । तथाचाभिधानम् "प्रवीणे निपुणाभिज्ञविज्ञनिष्णातशिक्षिता" इति ॥ यथा प्रवीणो व्याकरणे प्रवीणो निरुक्त इति ॥ एवं प्राकारसन्निपातादाकुञ्चनेव सारथेर्योऽश्वोऽनड्वान्वा वहति स उद्धतत्वादुदारः । तत्र समवसा वृत्तिरस्य शब्दस्य । स एव उदारत्वेन स्वमर्थमाकूताऽनुविधायित्वमात्रमेव

1. भाषा यथा "भाडु" इति भाषायां प्रसिद्ध ॥

संशयवत्यः शब्दानामर्थेषु वृत्तयो भवन्ति ॥ अथ केचिच्छब्दाः क्वचिदर्थेऽर्थसामान्येन वर्तन्ते केचित् स्वरसामान्येन केचिद्वर्णसामान्येनेत्यतः—

यथार्थं विभक्तीः सन्नमयेत् ॥ ६ ॥

विभक्तीरपि यथार्थम् अर्थमनतिक्रम्यैव **सन्नमयेत्** पूर्वोत्तरप्रकरणाविरोधेन विपरिणमयेत् । यतस्तासामपि व्यत्ययो भवत्येव । यथाच दर्शयिष्यते । हरन्तु शोको हृदयानि शोकैः (नै. का० ९-२-१२) इत्येवमादि ॥

अथ यदुक्तं विशयवत्यो हि वृत्तयो भवन्तीति, तदर्थवशेन व्याकरणेऽपि शब्दविपरिणामो भवतीत्येवं दर्शयति—

प्रत्तमवत्तमिति धात्वादी एव शिष्येते ॥ ७ ॥ १ खं. ॥

इत्येवमादि ॥ प्रोपसृष्टाद्दामः कर्मणि भावे वा क्ते "दोदद्घो"रित्यनुवर्त्तमाने "अच उपसर्गात्तः"-(पा० ७-४-४७) इति घोरचस्तत्वस्य "झरोझरी"(पा० ८-४-६५)ति लोपे दस्य "खरिचे"-(पा० ८-४-५५)ति चर्त्वम् । ततश्च धातुप्रत्ययतकारयोः संयोगे प्रादिसमास. प्रत्तमिति । एवमवोपसृष्टस्य दोऽवखण्डन-(दि० प०) इत्यस्य "आ देच उपदेश"-(पा. ६-१-४५)इत्यात्वेऽवत्तमिति पूर्ववद्द्धम् ॥ एवमनयोर्धात्वोरादी एव शिष्येते । एवमन्येषामपि दृष्ट्वा यथासम्भवमनुविधातव्यम् ॥ १ ॥

तदेवाह—

अथाप्यस्तेर्निवृत्तिस्थानेष्वादिलोपो भवति स्तः सन्तीति ॥१॥

निवृत्तिरत्र गुणवृद्ध्योरभिमता, तस्याः **स्थानेषु** तथाच क्ङिप्रसङ्गेषु "श्नसोरल्लोप" (पा०६-४-१११) इत्यस्यधातोरादिलोपो भवति । अत्र धात्वन्त एव शिष्यते ॥

अथाप्यन्तलोपो भवति गत्वा गतमिति ॥ २ ॥

निवृत्तिस्थानेष्विति वर्तते । अत्र गमेः क्त्वाप्रत्यये क्ते च क्ङितीत्यधिकृत्य "अनुदात्तोपदेश"(पा० ६-४-३७)इत्यादिना अनुनासिकलोपो भवति ॥

अथाप्युपधालोपो भवति जग्मतुर्जग्मुरिति ॥ ३ ॥

अत्र गमे "रलोन्त्यात्पूर्व उपधे"-(पा० १-१-६५)त्युपधासञ्ज्ञकस्याकारस्य गमहने(पा० ६-४-९८)त्यादिना लोपो भवति ॥

अथाप्युपधाविकारो भवति राजा दण्डीति ॥ ४ ॥

राजन् शब्दात्सौ-"नोपधाया" इत्यनुवर्तमाने "सर्वनामस्थाने चासम्बुद्धावि"-(पा० ६-४-८)त्युपधादीर्घत्वम् । एवं दण्डिन्शब्दात्सौ "इन्हन्पूषार्यम्णा शौ-सौ"चे"-(पा० ६-४-१३)त्युपधादीर्घत्वम् । "हल्ङ्याब्भ्य"-(पा० ६-१-६८)ति सुलोपे "प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणमि"-(पा० १-१-६२)ति पदत्वात् "न लोपः प्रातिपदिकान्तस्ये" (पा० ८-२-७) त्युभयोरपि नकारलोपो भवति ॥ एवमुपधाविकारो[1] भवति ॥

---

१. विकारो हि भावरूपो लोपस्त्वभावरूप इति पृथगुक्तः । व्या० म० भाष्येऽपि-लोपागमवर्णविकारज्ञो हि सम्यग्वेदान् पालयिष्यतीत्युक्तो लोपाद्वर्णविकारः पृथगुक्तः ॥

अथापि वर्णलोपो भवति, तत्त्वा यामीति॥५॥(ऋ० सं०१-२-५१)

अत्र याचामीत्यर्थे यामीति चाशब्दलोपश्छान्दसो भवति। अत एवचात्मने पदव्यत्ययोऽपि।

अथापि द्विवर्णलोपस्तृच इति ॥ ६ ॥

अत्र तिसृणामृचां समाहार इत्यर्थे "ऋक्पूरि"–(पा० ५–४–७४) त्यादिना ऽकारः समासान्तः। "ऋचि त्रेरुत्तरपदादिलोपश्च छन्दसी"ति (पा० ६।१।३४) वार्तिकेन ऋक्शब्दे परे त्रेः सम्प्रसारणमुत्तरपदादेरृकारस्य लोपश्च "सम्प्रसारणाच्चेति" (पा० ६–१–१०८) पूर्वरूपम्। इत्थं वर्णद्वयलोपो भवति॥

अथाप्यादिविपर्ययो भवति ज्योतिर्घनो बिन्दुर्वाट्य इति ॥ ७॥

द्युत दीप्तौ (भ्वा० आ०) तस्माद्द्युतेरिसिन्नादेश्च ज (उ० २–१११) इति इसिन्प्रत्ययो गुणो दस्य ज इत्यादिव्यापत्त्या ज्योतिरेवं हन हिंसागत्योः (अ० प०) अस्मादप्यचि हस्य घो व्यत्ययेनेति घनः। एवं भिदिर् विदारणे (रु० उ०) "भन्दन्निदि० मनिभ्यश्चे"ति (उ० १–११) भाद्भिदेरपि उः। भस्य बो व्यत्ययेनेति बिन्दुः। भट भृतौ (भ्वा० प०) तस्मात् ण्यति भस्य वो व्यत्ययेनेति वाट्योभस्त्यः। अयं सर्वोऽपि व्यत्ययो बाहुलक (पा० ३–३–१) बलेन समाधेयः॥

अथाप्याद्यन्तविपर्ययो भवति स्तोका रज्जुः सिकतास्तर्किति ॥८॥

श्चुतिर् क्षरणे (भ्वा० प०) तस्य पृषोदरादित्वादाद्यन्तविपर्ययेण स्तोका ।

---

१. तत्त्वा यामि ब्रह्मणा वन्दमानस्तदा शास्ते यजमानो हविर्भिः। अहेळमानो वरुणेह बोध्युरुशंस मा न आयुः प्रमोषीः ॥१॥ अनया त्रिष्टुभा शुनःशेपो वरुणं तुष्टाव हरिश्चन्द्रमखे उपाहृतः सन्। हे वरुण! मुमूर्षुरहं त्वा त्वां तत् आयुः यामि याचामि (याचे) कीदृशः? ब्रह्मणा वेदेन वन्दमानोऽभिष्टुवानः। प्रौढेन स्तोत्रेण स्तुवन्वा। अथ यजमानोऽपि तदायुरेव हविर्भिः मरुद्भिश्चपुरोडाशादिभिराशास्तेऽभिकाङ्क्षति (प्रार्थयते) तावावां भवन्तमेकमेवार्थं याचावहे स्तुतिभिर्हविर्भिश्च। त्वं चेह कर्मणि समाहूतः। अहेडमानोऽनादरमकुर्वन् बोधि अस्मदपेक्षितं बुध्यस्व। हे उरुशंस! बहुभिः स्तुत! नोऽस्मदीयमायुर्मा प्रमोषीः मुषितं माकुरु "माङि लुङि"–(पा० ३–३–१७५) ति लोडर्थे लुङ्। "न माङ्योग"–(पा० ६–४–७४) इत्यडभावः॥ १॥

२. अतएव यास्काचार्यैः इमहे यामीत्यादिशब्दाः (निघ० ३–७९) पठिताः॥

३. छन्दसत्वादेव। पदव्यत्यय उपग्रहव्यत्यये सप्रमाणो बाहुलकबलेन उक्तोऽधस्तात्॥ (४८ पृ २२ प.)॥

४. पचादिगणे निपातनात्॥

---

1. अस्मादृत सन्। नञ्द्वयस्य प्रकृतार्थदार्ढ्यबोधकत्वात्। अनादरे हिट हेडृधातुः (भ्वा० आ०) पठितः। तस्मादनश्चानच् शप्। आनेमुक् (पा० ७–२–८२) इति मुगागमः शबन्तस्य॥

सृज विसर्गे (दि० आ० × तु० प०) तस्मात्सृजेरसुट्चेति (उ० १–१६) उ । धातोरसुगागमश्चादिसकारस्य लोपश्च स्कन्दे सलोपश्चे (उ०१–१५)त्यत सलोपश्चे त्यनुवर्तनात् । यण् । सस्य जस्त्वम् रज्जुः । कस विकसने (भ्वा० प०) इतजाय न्तविपर्ययश्चौणादिक सिकताः । कृती छेदने (तु० प०) तस्मा 'कृतेराद्यन्तविपर्ययश्चे (उ० १–१७)त्युः आदौ तकारोऽन्ते च ककार । इत्येव तर्कुः सूत्रादे र्वर्तनसाधनम् ॥ २ ॥

अथाप्यन्तव्यापत्तिर्भवति ॥ ९ ॥ २ ख० ॥

व्यापत्तिर्विपर्यय इत्यनर्थान्तरम् ॥ २ ॥

तद्यथा—

ओघोमेघोनाधोगाधोवधूर्मध्विति ॥ १ ॥

'वह प्रापणे' (भ्वा० उ०) तस्यान्तव्यापत्त्यौघः । "वह कप्पर्थौ"णादिक । किलात्संप्रसारणं चाद्गुणो हस्य घ । उह्यतेऽसावोघ । मिह सेचने (भ्वा० प०) अस्य मेघः । पचाद्यच् (पा० ३–१–१३४) न्यङ्क्वादित्वात्कुत्वम् । मेहति सिञ्चति वर्षणेन भूमिमिति मेघ ॥ 'णह बन्धने' (दि० उ०) तस्माद्घञि हस्यान्तव्यापत्तिर्ध नाधः ।'गाहू विलोडने (भ्वा० आ०) कर्मणि घञ् गाह्यतेऽवगाह्यतेऽसौ गाधः । हस्योक्तवद । 'वह प्रापणे' (भ्वा० उ०) 'वहो धश्च' (उ० १–८०) इत्यूप्रत्यय । ऊह्यते प्राप्यतेऽसौ वधू । हस्य ध । 'मद तृप्तौ' (दि० प०) तस्माद्बाहुलका० (पा० ३–४–१) दुप्रत्ययो धान्तादेशश्च मधु । माद्यन्ति हि तेन पानेन प्राणिन । इद तु स्कन्दस्वामिनो निर्वचनम् । वैयाकरणास्तु मन ज्ञाने (दि० आ०) इत्यस्मा० "फलि"ति (उ० १–५) वर्तमाने "फलिपाटिनमिमनिजनां गुक्पटिनाकिधतश्चे"० (उ० १–१८)त्युप्रत्ययो धोऽन्तादेशश्च मन्यतेऽवबुध्यतेऽनेन जनैरिति मधु ॥ मननीय मभिरति भट्टभास्करमिश्र ॥

अथापि वर्णोपजन आस्थद्द्वारो भरूजेति ॥ २ ॥

उपजन आगम । तद्यथा आस्थत् असु क्षेपणे (दि० प०) इत्यस्माल्लुङि च्लिपि थागागमे "अस्यतिवक्ति' (पा० ३–१–५२) त्यङि "अस्यतेस्थुक्" (पा० ७–४–१७)इति धातोस्थुगागम ॥ द्वारो वरण "वृञ् वरणे" (स्वा० उ०) घञ' अचा ञ्णिती '-(पा०७–२–११५)ति वृद्धिराकार सच"उरण्रपर " (पा०१–१–५१) इति रपरश्चात्र प्रवर्तत इति दकारोऽत्रागम एव । आद्यवयवतया विहित एव त्वागमो व्यपदिश्यते । इत्थमनवयवत्वायन्तिमविधयवादप्यत्र नन्वा व्याकृतिविदो वदन्ति ॥ भरूजेति भ्रस्ज पाके (तु० उ०) इत्यस्य "भिदादित्वा" (३।३।१०४)दङि बाहुलकात्(पा ३।३।११३)रेफस्योपधायाश्च स्थाने रुमागम अत्र सर्वत्र इतिवत् आचार्य । एतान्यत्राप्यवनाटिनिष्पन्नानि ... आदिमध्यान्तनिपाते वर्णलोपो द्वि०

१ इत्याद्युक्ते वदन्ति पद पदकारादत्पत्त यत्किलागे । इत्थ इवमाधरित्र मते वदन्ति निरुक्ति ॥

र्णलोप आदिविपर्यय आद्यन्तविपर्ययोऽन्त्यापत्तिर्वर्णोपजनश्च छन्दसि भाषायां च यथासम्भवं द्रष्टव्याः । दृष्ट्वा च यथासम्भवमन्ततो बाहुलकबलेनानुविधेया. । बहुलं छन्दसि । "उणादयो बहुल"मिति । तत्रहि—"सञ्ज्ञासु धातुरूपाणि प्रत्ययाश्च ततः परे ॥ कार्याद्विद्यादनूबन्धमेतच्छास्त्रमुणादिषु ॥ १ ॥" इत्युक्तम् ॥ छन्दस्यप्युक्तमथस्त्वाश्वत्थस्थानम् ॥ (४८ पृ. ३२ पं.)

एवमर्थवशेन लक्षणप्रधाने व्याकरणेऽपि शब्दविपरिणामो दृष्टे । किमुत निरुक्ते यदर्थप्रधानमेव । तस्मात्साधूक्तं "विद्ययैवलो हि वृत्तयो भवन्तीत्यनन्वितेऽर्थेऽप्रादेशिके विकारेऽथनित्यः परीक्षेते"त्येवमादि ॥

अथ (अतः परं) सम्प्रसारणचिन्तावार्त्तिष्यते तदर्थमिदमारभ्यते—

तद्यत्र स्वरादनन्तरान्तस्थान्तर्धातु भवति तद्विप्रकृतीनां स्थानमिति प्रदिशन्ति ॥ ३ ॥

त्रिविधा हि धातवः । सम्प्रसार्यप्रकृतयोऽसम्प्रसार्यप्रकृतय उभयप्रकृतयश्च । तत्रैवं सत्युभयप्रकृतिषु शास्त्रविषयगतं यद्वक्तव्यं तत्–इदमुच्यत इति पर्युपयुक्तस्तच्छन्दः । तत्र तावदुभयप्रकृतिलक्षणमाह—**यत्रेत्यादिना यत्र** यस्मिन्धातौ **स्वराद्**कारादेरनन्तरा अव्यवहिता **अन्तस्था** वैरलवस्वरूपा **अन्तर्धातु**–धातुमध्ये **भवति तत्**–एवंलक्षणं धातुरूपं **द्विप्रकृतीनां** द्विस्वभावानां शब्दानां **स्थानमाश्रय इति** एवम् **प्रदिशन्ति** कथयन्ति आचार्या इति शेषः । तद्यथा–यज–देवपूजादौ (भ्वा० उ०) अत्र द्वे शब्दप्रकृती भवतः । सम्प्रसारणपक्षे तावत्–इष्ट्वा– इष्ट. इष्टवान् । एता शब्दप्रकृतयो भवन्ति । असम्प्रसारणपक्षेतु यष्टा–यष्टुं यष्टव्यम् इत्येताः ॥

तत्र सिद्धायामनुपपद्यमानायामितरयोपपिपादयिषेत् ॥ ४ ॥

तत्रैवंसति एकया रीत्या **सिद्धाम**र्थसिद्धावनुपपद्यमानायामितरया रीत्या

१. अथ यदुक्तमित्यादिना यत्प्राक् (१०४१) प्रदर्शयितुमुपक्रान्तं तदुपसंहरति–एवमित्यादिना ॥

२. लोपागमवर्णविकाररूपः । यत्परिज्ञानफलमुक्तं व्या म भाष्ये "लोपागमवर्णविकारज्ञो हि सम्यग्वेदान्परिपालयिष्यतीति रक्षार्थं वेदानामध्येयं व्याकरण"मिति ॥

३. अयचान्वयवशाद्यथाऽर्थो लभ्यते तथाभूतस्यानुवादः । आदिना विभक्तीरपि यथार्थं सन्नमयेदिति ॥

४. व्यवधानं च विजातीयैरेव भवतीति व्यञ्जनान्तरिताः परा, पूर्वा वा ॥

५. तदन्यतम. । अन्तस्थाशब्द आवन्तोऽपि । सपूर्वकात्तिष्ठतेः "स्थः कचे" (पा० ३–२–७७)रिति क्वापः । स्पर्शोष्मणोरन्तर्मध्ये तिष्ठन्तीति तदर्थः । अतएवान्तस्थाभिश्च सयुतम् । ईषत्स्पृष्टम-न्तस्थानामित्यादि सङ्गच्छते ॥

६. अत्र सिद्धायामितीति पाठे मुद्रितपुस्तके धृतोऽप्यनादृतोऽस्माभिरर्थासंगतेः ॥

(तल्लक्षणशास्त्रविहितेनार्थसाधनोपायेन) उपपिपादयिषेदुपपादयितुमिच्छेत् । अर्थो हि प्रधान [1] यथैवोपपद्येत तथा यत्नं कुर्यात् ॥

तथाप्येकेऽल्पनिष्पत्तयो भवन्ति ॥ ५ ॥

तत्राप्येतस्मिन्नपि सम्प्रसारणलक्षणे सति । एके धातवः **अल्पनिष्पत्तयो भवन्ति** अल्पेषु शब्दरूपेषु सम्प्रसारणप्रकृतिरभिनिष्पद्यते–तदेतदुपेक्षितव्यम्—

तद्यथैतदूतिर्मृदुः पृथुः पृषतः कुणारुमिति ॥ ६ ॥

तत् यथा एतदुदाहरणजातम्–अवनमूतिः । अव रक्षणादौ (भ्वा० प०) तस्मात्स्त्रियां क्तिन् (पा० ३-३-९४) इति क्तिनि रूपम् । क्ङिति इत्यनुवर्तमाने "ज्वरत्वरे"(पा० ६-४-२०)त्यादिना ऊडिति वकारस्योकारोऽभिसम्पद्यते । एवं म्रद मर्दने (भ्वा० आ०) तस्मात् "प्रथिम्रदिभ्रस्जां सम्प्रसारणं सलोपश्च"-(उ०-२९)ति उ । अत्र रेफं सम्प्रसार्यमाणमृकार मृदुः । एवमेव प्रथ प्रथने (भ्वा० आ०) इत्यस्य पृथुः । पृषु दाहे (भ्वा० प०) इत्यस्य "पृषिरञ्जिभ्यां कित्" इति (उ० ३-१११) अतच् । स च किदिति सम्प्रसारणं पूर्वरूपञ्च ॥ क्वण शब्दे (भ्वा० प०) इत्यस्य कुणारुम् । बाहुलकादारुप्रत्ययः कित्वाद्गुणाभावः सम्प्रसारणञ्च ॥ इति शब्द आद्यर्थः । एवमाद्योऽन्येऽपि बहवः समूह्याः ॥

तामेनां कृत्स्नां सम्प्रसारणचिन्तां वर्तयित्वाऽन्यमपि विशेषद्रष्टव्यमागमशब्दनिर्वचनोपायं वक्तुमुपक्रमते—

अथापि भाषिकेभ्यो धातुभ्यो नैगमाः कृतो भाष्यन्ते ॥ ७ ॥

अथेति प्रकारान्तरोपक्रमे । अपीति वाक्यालङ्कारे । अथापीदमपरमुपेक्षितव्यमनेनागमशब्दानिर्ब्रुवता । यत्–भाषिकेभ्यः भाषायां प्रायेण प्रसिद्धप्रयोगेभ्यो **धातुभ्यो नैगमाश्छन्दोविषयाः कृतः** कृत्प्रत्ययान्ताः शब्दा **भाष्यन्ते** निर्मीयन्ते निरुच्यन्त इत्यर्थः ॥

तद्यथा—

दमूनाः क्षेत्रसाधा इति ॥ ८ ॥

दमु उपशमे (दि० प०) तस्य भाषायां दाम्यति अनड्वान् दमयत्यनड्वाहम् (नसोत करोतीत्यर्थस्तथा च) दान्तोऽनड्वान् । इत्येवमादयः प्रयोगा भवन्ति ।

---

1. द्वयोः सम्प्रसारणासम्प्रसारणप्रकृत्योर्यथैवोपपद्यतेऽर्थस्तथैवोपपादयेत् । अथवोभयथाप्यनुपपद्यमानेऽर्थे स्वयमुत्पाद्य (निर्धार्य) यथायथोपपद्येतार्थस्तथा तथोपपादयेदित्यर्थः ॥

२. उपगम्य तथाभूतेषु शब्देषु स्थितव्यमाश्रयितव्यं नैरुक्तैरिति शेषः । दिग्दर्शनार्थमुदाहृतं च नयमेव व्याख्यास्यमानोऽन्यत्रापि (अग्ने नपादित्यत्र पदे) द्रष्टव्यः ॥

३. यद्यपि मुद्रितपुस्तकेषु "पृषिरञ्जिभ्यां कित्" इति पाठ उपलभ्यते तथापि पुस्तकान्तरे [illegible] पाठः । संवदति चानुगतं "पृषन्ति बिन्दुपृषताः पुमांसो विप्रुषस्त्रियः" इत्यमरोऽपि । अत्र 'दृ पुष' [illegible] ॥

४. [illegible] ॥

५. [illegible] ॥

छन्दसि पुनर्दमूना अभिरुच्यते । स भाषासामान्येन केनचिन्निर्वक्तव्यो दममना इत्येवमादिना । एवमेव साध्नोतेर्भाषाप्रायो वृत्तेः "सर्वधातुभ्योऽसुन्" (उ० १-८८) इत्यसुनि साधः इति । "मित्रं न क्षेत्रसाधसम्" (ऋ० ६-२-४-) इत्येवमादयो मित्रमिव क्षेत्रसाधसमित्येवमादिना प्रकारेण निर्वक्तव्याः ॥

अथापि नैगमेभ्यो भाषिकाः ॥ ९ ॥

निगमे छन्दसि ये प्रायो वृत्त्या प्रसिद्धास्ते **नैगमा**स्तेभ्यः सामान्यं गृहीत्वा **भाषिकाः** कृतो भाष्यन्त इत्यनुवर्तते । तद्यथा—

उष्णं घृतमिति ॥ १० ॥

उष दाहे (भ्वा. प.) एष प्रायेण छन्दसि प्रसिद्धः । "प्रत्युष्टं रक्षः प्रत्युष्टा अरातयः" (य. सं. १-७) इत्येवमादौ । भाषाया पुनरुष्णमिति श्रूयते । स एष नैगमशब्दसामान्येन निर्वक्तव्यः । एवं भाषाविषयेभ्यश्छन्दोविषयाश्छन्दोविषयेभ्यो भाषाविषयाः ॥

अथापि प्रकृतय एकेषु भाष्यन्ते विकृतय एकेषु ॥११॥२खं०॥

एकेषु प्रदेशेषु **प्रकृतय एव** धातुशब्दानां **भाष्यन्ते विकृतय एकेषु ।** धातोराख्यातपदभावेन यः प्रयोगः सा प्रकृतिः । नामीभूतस्य तस्यैव यः प्रयोगः सा विकृतिः ॥ ३ ॥

अथ क प्रकृतय एव भाष्यन्ते क वा विकृतय इत्येतदुपदर्शयितुं चतुर्थं खण्डसूत्रमारचयति—

शवतिर्गतिकर्मा कम्बोजेष्वेव भाष्यते ॥ १ ॥

शवतिः शवधातुः । (भ्वा.प.) "इक्श्तिपौ धातुनिर्देशे" (पा. ३-३-१०८वा.) **स गतिकर्मा** गत्यर्थः । **कम्बोजेषु** तन्नामकेषु देशविशेषेषु (तद्देशभवेषु म्लेच्छेषु) **एव प्रकृत्या भाष्यते** आख्यातपदभावेन प्रयुज्यते शवतीति, गच्छतीत्यर्थः ॥

उदाहरणविशेषप्रसक्तः कम्बोजशब्दो निरुच्यते ॥

कम्बोजाः कम्बलभोजाः ॥ २ ॥

पृषोदरादिः (पा० ६-३-१०९) ते हि प्रायेण कम्बलमुपभुञ्जते, हिमप्रधानत्वात्तस्य देशस्य ॥

---

१. अत्र निर्वचनप्रकार उक्तः (६४ पृ. २१ पं.) स एवात्राप्यनुसन्धेयः ॥

२. कम्बोजशब्दात्तद्राजप्रत्ययस्याणो "कम्बोजाल्लुक्" (पा० ४-१-१७५) इति लुकि कम्बोजदेशराजानोऽपि कम्बोजाः । 'क्षत्रियसमानशब्दाज्जनपदात्तस्य राजन्यपत्यवत्' । (४-१-१६८वा.) इति वार्त्तिकोक्तेः । तद्राजमाचक्षाणस्तद्राज इत्यन्वर्थसंज्ञा हि "जनपदशब्दात्क्षत्रियादञ्" (पा.४-१-१६८) इत्येतदपत्ये विहितानामञादीनां "ते तद्राजाः" (पा०४-१-१७४) इत्यनेन विहिता । तथा च कम्बोजानां राज्ञामपत्यानि कम्बोजा मनुष्या देशाश्च । देशशब्दा हि नियतबहुवचनान्ता एव प्रयुज्यन्ते । यथा अङ्गा वङ्गाः कलिङ्गा इत्येवमादयः ॥

---

1. अत्र मानमाह तद्राजेत्यादिना । हि यतः ॥

कमनीयमोजा वा ॥ ३ ॥

कमनीयानि प्रार्थनीयानि द्रव्याणि उपभुञ्जते इति कर्मण्यण् ॥ प्रचुररसो हि स देशः ॥ कम्बलशब्दं विग्रहप्रसक्तं निर्ब्रवीति—

कम्बलः कमनीयो भवति ॥ ४ ॥

कमनीयः प्रार्थनीयो हि स भवति शीतार्तैरिति शेषः । "कल" इत्यनुवर्तमाने "कमेर्बुक्" (उ० १-१०७) इति कलप्रत्ययो धातोर्बुक् च । कम्यतेऽभीप्सते इति कम्बलः ॥

विकारमस्यार्येषु भाषन्ते शव इति ॥ ५ ॥

(शवति विकारं गच्छतीति) आर्येषु जनपदेषु (आर्यावर्तेषु) अस्यैव शवतेर्विकारं मृतकनामधेयभूतं शव इत्येवं भाषन्ते प्रयुञ्जते । एवमेकेष्वाख्यातस्य एव प्रयुज्यते, नामीभूत एकेषु । इत्येतत्प्रकृतित्वं विकारत्वं च । अथवा चेतने गमनक्रियावति द्रव्ये एकेषु प्रयुज्यते । एकेषु पुनश्चेतनारहित एव । इत्येतत्प्रकृतित्वं विकारत्वं च ॥

द्वितीयमुदाहरणम्—

दातिर्लवनार्थे प्राच्येषु ॥ ६ ॥

दातिर्धातु-(अ. प.) राख्यातस्थो लवनार्थे छेदनार्थे प्राच्येषु जनपदेषु प्रयुज्यते । तद्यथा व्रीहीन् दाति यवान्दाति छिनत्तीत्यर्थः । अयमेव नामीभूतः—

दात्रमुदीच्येषु ॥ ७ ॥

उदीच्येषु जनपदेषु दात्रमिति प्रयुज्यते । दीयते लूयतेऽनेनेति दात्रम् "दाम्नी" (पा० ३-२-१८२) त्यादिना करणे ष्ट्रन् । यद्वा त्रनित्यनुवर्तमाने- "दादिभ्यश्छन्दसी" (उ. ४-१६९) ति करणे त्रन् ॥

एवमेकपदानि निर्ब्रूयात् ॥ ८ ॥

---

१. आर्यावर्तलक्षणन्तु मनुनोक्तम्-(अ० २ श्लो० २२) "आसमुद्रात्तु वै पूर्वादासमुद्राच्च पश्चिमात् । तयोरेवान्तरं गिर्योरार्यावर्तं विदुर्बुधा" इति ॥ तयोः हिमवद्विन्ध्ययोः । तथा चामरः "आर्यावर्तः पुण्यभूमिर्मध्यं विन्ध्यहिमागयो"रिति ॥

२. पूर्वोदाहरणे प्रकृतिविकृतिभावयोर्द्वैधा सम्भवमुपपाद्य, प्रकृतिविकृत्योर्यथाप्रतिज्ञात- (१०९ पृ. २४ पं.) मर्थमेव मुख्य मत्वेदमुच्यते ॥

३. शरावत्या अवधेः प्राक्सहितो दक्षिणो देशः प्राच्यः । एवं पश्चिमसहित उत्तरो देश उदीच्य इति देशविभागोऽमरेणोक्तः । "शरावत्यास्तु योऽवधेर्देशः प्राग्दक्षिणः प्राच्य उदीच्यः पश्चिमोत्तर" इति ॥ शरावतीनाम नदीविशेषः । यामधिकृत्योक्तमेङ्प्राचां देशे- (पा० १-१-७५) इति सूत्रे वृत्तिकृता, "प्रागुदञ्चो विभजते हंसः क्षीरोदके यथा । विदुषां शब्दसिद्ध्यर्थं सा नः पातु शरावती"ति ॥

---

1. हिमप्रधानोऽगः पर्वतो हिमागः । शाकपार्थिवादित्वात् (पा० २-१-६० वा०) उत्तरपदलोपः । हिमाङ्गयोरिति पाठे हिमेनाज्यते भूष्यते इति कर्मणि घञ् 'अञ्ज भूषणादौ' (भ्वा० प०) वर्तते ॥

एवमनेन प्रकारेण एकपदानि उच्चान्यनुकानि च निर्ब्रूयात् (भाषा-निगमव्यवस्थया, देशभाषाप्रसिद्धिविभागेन च) निर्धार्य ब्रूयात् ॥

एवमतद्धितसमासयोः पदानां निर्वचनोपायमुक्त्वा तयोरपि तद्वक्तुमुपक्रमते—

अथ तद्धितसमासेष्वेकपर्वसु चानेकपर्वसु च पूर्वं पूर्वमपरमपरं प्रविभज्य निर्ब्रूयात् ॥ ९ ॥

अथशब्दो विशेषाधिकारार्थः "तद्धिताः" (पा० ४-१-७६) इत्यधिकृत्य ये प्रत्यया विहितास्ते तद्धिताः । "समर्थः पदविधिः" (पा० २-१-१) इत्यधिकृत्य ये विहितास्ते समासास्तेपूभयेष्वपि **तद्धितसमासेषु** । अविशेषेणैकपर्वसु एकपदेषु **अनेकपर्वसु** अनेकपदेषु **च** (एकश्चो वाक्यालंकारे) **पूर्वं** तद्धितार्थं समासार्थं च पूर्वमेव (पदार्थात्) अपरं पदार्थमपरं पश्चादेव (क्रमेण-पदार्थात्-समासार्थात्) प्रविभज्य विगृह्य **निर्ब्रूयात्** ॥

तत्रैकपदतद्धितोदाहरणम्—

दण्ड्यः पुरुषः ॥ १० ॥

इति । अत्र दण्ड्य इति पुरुषविशेषणम् । तत्र तावत्तद्धितार्थं निर्वक्ति—

दण्डमर्हतीति वा दण्डेन संपद्यत इति वा ॥ ११ ॥

कस्मिंश्चिदपराधे **दण्डमर्हतीति** दण्ड्यः । तदर्हतीत्यधिकारे "दण्डादिभ्यो यत्" (पा० ५-१-६६) इति द्वितीयान्ताद्यत् । **दण्डेन वा** कार्षापणादिना यः **संपद्यते** निष्पद्यते (सयुज्यते) स दण्ड्यः ।" "तेन यथाकथा च हस्ताभ्यां णयतौ" (पा० ५-१-९८) इत्यतस्तेन यदित्यनुवर्त्य "संपादिनि" (पा. ५-१-९९) इत्यनेन संपन्नार्थे यदिति यास्कोऽभिप्रैति । पाणिनीयास्तु तेनेत्येवानुवर्तयन्ति प्रत्ययस्तु "प्राग्वतेष्ठञ्" (पा. ५-१-१८) इति "तेन तुल्यमि-" (पा० ५-१-११५) ति वतिं यावद्धमेवासति विशेषेऽनुवर्तत इत्याहुः ॥

अथात्र पदार्थनिर्वचनम्—

दण्डो ददतेर्धारयतिकर्मणः ॥ १२ ॥

धारणार्थस्य ददातो. (भ्वा. आ.) कर्मण्यौणादिके अनि धातोर्नुमागमे डत्वे च **दण्डः** । धार्यते क्षेपोऽपराधेषु राजभिः ॥ अर्थे लोकदर्शनं तावत् प्रमाणयति—

अक्रूरो ददते मणिमित्यभिभाषन्ते ॥ १३ ॥

---

१. तद्धिते पदेषु समासे पदेषु च । तत्र तद्धितपद प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तद्धितान्तपरं यद्वा तद्धितयुक्तपरमेव समासपद तमक्तपर तदस्मिन्वाक्यार्थे पूर्वं तद्धितं तदप्यर्थपरमेव समासपदमपि ।

२. पर्वात्र पर्द तदपि शक्त न तु सुप्तिङन्तरूपम् । तदेतदग्रे स्फुटीभविष्यति ॥

३. यद्यपि दद दाने दध धारणे इत्युदात्तावनुदात्तेतावात्मनेपदिनो भ्वादौ पठ्येते । तथापीह दधतिसाहचर्याद्ददतिरपि धारणार्थे प्रयुक्तश्छान्दसत्वाद्धातूनामनेकार्थत्वाच्च ॥

४ अत्र ददतेर्धारणेऽर्थे वृत्तौ तावत्प्रथमम् । लोकस्यैव व्यवहारे प्राधान्यमिति तमेवादौ प्रमाणयति । यत्र त्वनिर्वादं धारणार्थे वृत्तिः स वेदस्तु नेह प्रमाणितः प्रचुर-

अक्रूरो नाम राजा वृष्ण्य-धकाधिपति स **मणिं** स्यमन्तकनामानं भक्तितुष्टेन भगवता भास्करेण प्रदत्तं दद्वे शिरसा धारयति **इति**–एव लोकेऽपि ददर्ति धारणाऽऽभिभाष्यन्ते शिष्टैः ॥

अत्रैव मतान्तररीत्या साधनान्तरमुपवर्णयति—

दमनादित्यौपमन्यवः ॥ १४ ॥

दमनाद्दण्ड इत्यौपमन्यवः आचार्यो मन्यत इति शेषः । तेन हि अदान्तो दम्यते राजभिः । दाम्यत्युपशाम्यत्यनेनेति दण्डः । दम उपशमे (दि० प०) "ञमन्ताड्डः", (उ० १–११३) इति करणे डः ॥ अत एवादान्ता दमयन् दण्डनेत्युक्तं दण्डनीत्याम् । लोकेऽपि हि प्रसिद्धो यः कश्चिद्दान्तो भवति तमधिकृत्य वक्तारो वदन्ति—

प्रयोगनया सुगमत्वाच्च सर्वे लोक एव प्रमाणं तत्र किमिति वेदानुधावनम्–तत्र यथा दिङ्मात्रमुदाह्रियते—

"उतासि मैत्रावरुणो वसिष्ठोर्वश्या ब्रह्मन्मनसोऽधिजातः । द्रप्सं स्कन्नं ब्रह्मणा दैव्येन विश्वेदेवाः पुष्करे त्वाददन्त ॥ (ऋ० सं० ५–३–२४–११) इयं त्रिष्टुप् मित्रावरुणयोरुर्वशीमप्सरसं दृष्ट्वा जले पतिताद्रेतसो वसिष्ठोऽपत्यमभिनन्दतीति वसिष्ठस्तुतिरियम् । तथाचादितेर्मित्रावरुणौ जज्ञात इति प्रकृत्य (स्मृतौ) पठ्यते—"तयोरादित्ययोः सत्रे दृष्ट्वाप्सरसमुर्वशीम् । रेतश्चस्कन्द तत्कुम्भे न्यपतद्वासतीवरे ॥ १ ॥ तेनैव तु मुहूर्तेन वीर्यवन्तौ तपस्विनौ । अगस्त्यश्च वसिष्ठश्च तत्रर्षी संबभूवतुः ॥ २ ॥ बहुधा पतितं रेतः कलशे च जले स्थले । स्थले वसिष्ठस्तु मुनिः संभूत ऋषिसत्तमः ॥ ३ ॥ कुम्भे त्वगस्त्यः संभूतो जले मत्स्यो महाद्युतिः । उदियाय ततोऽगस्त्यः शम्यामात्रो महातपाः ॥ ४ ॥" मानेन संमितो यस्मात्तस्मान्मान्य इहोच्यते । यद्वा कुम्भादृषिर्जातः कुम्भेनापि हि मीयते ॥ ५ ॥ कुम्भ इत्यभिधानं च परिमाणं च लक्ष्यते । ततोऽप्सु गृह्यमाणासु वसिष्ठः पुष्करे स्थितः ॥ सर्वतः पुष्करे तं हि विश्वेदेवा अधारयन् ॥' इति ॥

मन्त्रार्थस्तु । उतापि च हे वसिष्ठ ! त्वं मैत्रावरुणोऽसि मित्रावरुणयोः पुत्रोऽसि । हे ब्रह्मन् वसिष्ठ ! उर्वश्या अप्सरसो–मनसो ममायं पुत्रः स्यादितीच्छया सकाशात् द्रप्सं द्रवीभूतं घनीभूतं रेतो मित्रावरुणयोरुर्वशीदर्शनात्स्कन्नमासीत् । तस्मादधिजातोऽसि । तथा च वक्ष्यते । सत्रे ह जातावि षिता नमोभिः कुम्भे रेतः सिषिचतुः समानम् । ततो ह मान उदियाय मध्यात्ततो जातमृषिमाहुर्वसिष्ठम् । (ऋ० सं० ५–३–२४–१२) एवं जातं त्वा दैव्येन देवसंबन्धिना ब्रह्मणा वदराग्निना अङ्कुना युक्तं विश्वेदेवाः सर्वेदेवाः पुष्करे पद्मकोशे अददन्त अधारयन्त । इति ॥

१ एष प्रसङ्गः श्रीमद्भागवते (१० स्क० अ० ५६) द्रष्टव्यः ॥

---

1 इयमत्र मन्त्राभ्याख्याने सायणेन धृता ॥

2 सत्र बहुकर्तृके यागे जातौ दीक्षितौ मित्रावरुणौ इषिताऽभ्येषितौ स्वयमन्यैर्नैर्नमोभिः स्तुतिभिः कुम्भे वासतीवरे कलशे समानमेकदैव रेतः सिषिचतुः अतिक्षताः । ततो वासतीवरात्कुम्भान्मध्यान्मध्यभागादगस्त्यो मुनिः शमीप्रमाण उदियाय प्रादुर्बभूव । तत एव कुम्भाद्वसिष्ठमप्यृषिं जातमाहुः इति पदपूरणः ॥ १२ ॥ इति सायणः ॥

दण्डमस्याकर्षतेति गर्हायाम् ॥ १५ ॥ ४ खं. ॥

हे सभासदः ! यूयमस्य दण्डमाकर्षत दण्डमस्मै प्रयच्छत । तेन दण्डेन सम्पद्यतामयं ततो दान्तो भविष्यतीत्येवं गर्हायां दृष्टः ॥ एवं दमनाद्दण्ड इत्यौपमन्यवो मन्यते इति संपुटितो वाक्यार्थः ॥ ४ ॥

अथैकपदतद्धितस्यैव द्वितीयमुदाहरणमाह—

कक्ष्या रज्जुरश्वस्य ॥ १ ॥

कक्ष्या इत्येष तद्धित. (तद्धितान्तम्) योऽयमश्वस्य रज्जुः सन्नहनसाधनं "तङ्ग" इति भाषायां प्रसिद्धः स कक्ष्येत्युच्यते ॥ एवं कक्ष्याशब्दस्य तत्त्वमुक्त्वाऽधुना तद्धितार्थं ब्रवीति—

कक्षं सेवते ॥ २ ॥

कक्षो बाहुमूलप्रदेशः "बाहुमूले उभे कक्षौ"त्यमरः । तं सेवते तत्र भवा वा । "तत्र भवः" (पा० ४-३-५३) इत्यधिकारे "शरीरावयवाच्च–" (पा० ४-३-५५) ति यत् ॥

अधुनापदार्थं निर्वक्ति—

कक्षो गाहतेः ॥ ३ ॥

विलोडनार्थस्य गाहूधातोः (भ्वा० आ०) अयं कक्ष इति निपात्यते पृषोदरादित्वात् ॥ गाहते विलोडयति द्रष्टव्यमर्थमस्मिन्निति कक्षः ॥

अत्र साधनप्रक्रियामाह—

क्स इति नामकरणः ॥ ४ ॥

क्स इत्ययं नाम (संज्ञाशब्दः) क्रियते निष्पाद्यतेऽनेनेति संज्ञाकरणः संज्ञा(स-) प्रयोजकः प्रत्ययभूतः शब्दः धातोश्च कादेशः । प्रत्ययावयवस्य च सस्य षत्व "मादेशप्रत्यययोः–" (पा० ८-३-५९) इति, एवं सर्वमन्यदाद्यन्तविपर्ययादिर्यथासंभवमन्यत्रापि योज्यम् ॥

ख्यातेर्वाऽनर्थकोऽभ्यासः ॥ ५ ॥

प्रकथनार्थस्य ख्याधातोः (आ. प.) अनर्थकोभ्यासो द्वितीयः ककारः । कख्यः सन् कक्ष इत्युच्यते । अत्र ख्याधातो"रातश्चोपसर्गे–" (पा० ३-१-१०६) इत्यङात इति योगविभागात्कमभिप्रैति यास्कः । "आतो लोप इटि च–" (पा० ६-४-६४) त्याकारलोपः ॥ ख्यातीवायमिति कक्षः ॥

---

१ अस्याकर्षतेति क्रिययाऽभिप्रेतस्यापि सम्बन्धमात्रविवक्षायां शेषेषष्ठी सतां गतमितिवत् ॥ सद्भिर्गतमिति हि तदर्थः ।

२. यथोपदर्शितम् ।

३. पाणिनीयास्त्वस्य (ख्यातेः) सार्वधातुकमात्रविषयत्वं मन्यते । चक्षिङः ख्यामादेशस्य रक्षादित्वप्रयोजनान्वाख्याने "ससानत्वं नमःख्यात्रे" इति वार्तिककृदुक्तस्य प्रयोजनस्य सस्थानो जिह्वामूलीयः स नेह भवति । ख्यामः सस यो यैलस्यासिद्धकाण्डे पाठेनासिद्धत्वात्कुत्वोः परत्वाभावादिति पतञ्जलिना समर्थनात् । मतिद्वयसार्वधातुकविषय-

यद्वाऽर्थवानेव ककार इत्याह—

किमस्मिन्ख्यानमिति ॥ ६ ॥

एवं किमस्मिन्स्थानं ख्यापनीयमस्ति ? । न किंचिदपि, अदर्शनीयत्वात् । गूहनीयोऽयमित्यर्थः । स एष एवं कृत्वा किंख्यः सन् कक्ष इत्युच्यते ॥

कषतेर्वा ॥ ७ ॥

हिंसार्थकस्य कषधातोः (भ्वा. प.) "वृतॄवदिहनिकमिकषिभ्यः सः" (उ०· ३-५९) इति सः । षस्य कत्वं (पा० ८-२-४१) सस्य षत्वम् (पा० ८-३-५९) नित्यकालं ह्यसौ खेदशीलत्वात्कण्डूं ददाति । ततो नखैः कष्यते इति कषणक्रियायोगात्कक्षः ॥ एवं स्त्रीकक्षं व्युत्पाद्य पुंकक्षं व्याचष्टे—

तत्सामान्यान्मनुष्यकक्षः ॥ ८ ॥

तस्य स्त्रीकक्षस्य सामान्यात्समानधर्मत्वान्मनुष्यकक्षः पुरुषकक्षोऽपि कक्ष इत्युच्यते ।

बाहुमूलसामान्यादश्वस्य ॥ ९ ॥

अश्वस्यापि यो बाहुमूल इवप्रदेशः स कक्ष इत्युच्यते । तं सेवत इति कक्ष्या ॥ इत्येवमेकपदतद्धितोदाहरणं दिग्दर्शनार्थं द्विधा दर्शितं दुर्वेधं,सुखवेधं तु ऋजुमतिभिरप्यूहितुं शक्यमिति नो दर्शितम् । एतेनानेकपदतद्धितोदाहरणादिकमपि सुखवेद्यतयैवोपेक्षितं तदस्माभिर्ऋजुमतीनामर्वाग्दृशामुपयोगाय किंचित्प्रदर्श्यते—तत्र तावदनेकपदतद्धितोदाहरणम्—गार्ग्यायण इति । अनेकानि ह्येवं पदानि स्वात्मन्यन्तर्णीय

त्वेऽस्यैव एवा तत्सिद्धेरिति तेषां भावः ॥ योगविभागोऽपि भाष्यानुक्तो न संगृह्यते वैलक्षण्यैकचक्षुष्कैः । अयन्तु (यास्कः) लक्ष्यैकदृगिति नोपेक्षणीयमेतद्व्याख्यानमभियुक्तैः । पाणिनिस्तस्मादर्वाचीन इत्यपि 1देवः ॥

१. दुर्गस्तु वार्ष्यायणिरित्युदाजहार विजग्राह च वृषस्यापत्यं वार्ष्यः । वार्ष्यस्यापत्यं वार्ष्यायणः । तस्यापि वार्ष्यायणिरिति । तदेतदसमञ्जसम् । तथथा "कौशल्यकार्मार्याभ्यां च" (पा० ४-१-१५५) ति सूत्रे "छागवृषयोरपी"ति वार्तिकं पठ्यते । अपत्ये हि तेन फिञ् विधीयते तच्च "परमप्रकृतेरेवायमिष्यत"इति वृषशब्दादेव भवति । प्रत्ययसन्नि-

---

1. तेषामयं भावः । शाकटायनगार्ग्यवार्ष्यायणादीनां व्याकृतिनिर्दां मतं यथाऽत्रानेनाऽनूद्यते न तथा पाणिनेः नामनिर्देशमनुवदनमिहास्तीति ॥ पुराणप्रसिद्धः पाणिनिरिति तु गुरवः ॥ तदेतद् ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतखण्डे चतुर्थाध्याये "शेषः पाणिनये प्रादादि"त्यादि सरस्वतीप्रकरणे द्रष्टव्यम् । शेषोऽनन्तः । पदः पतञ्जलिः । एवं गणेशखण्डेऽपि (अ० २३–श्लो० १४) जैवः कात्यायनश्चैव कणादः पाणिनिस्तथेतिपठ्यते ॥ एवं देवीभागवतेऽपि द्रष्टव्यम् ॥ अतएवात्र निरुक्ते (१-४-१) वैयाकरणानाञ्चैकवचनतया पाणिनिमेव लक्षयति । एके प्रधानाः । "एकोऽन्यार्थे प्रधाने चेति" कोशः । पाणिनिना सङ्क्षिप्य "पृषोदरादीनि यथोपदिष्टम्" इत्येवमुक्तमेवार्थं यास्को वितस्तार । तदेतद्यत्नभाष्यादौ द्रष्टव्यम् ॥

प्रवर्तते तद्यथा गर्गस्य गोत्रापत्यं गार्ग्यः "गर्गादिभ्यो यञ्"–(पा० ४–१–१०५)इति गोत्रे यञ् । आदिवृद्धिः । गार्ग्यस्यानन्तरापत्यं गर्गस्य युवापत्यं गार्ग्यायणः "यञिञोश्च"– (पा० ४–१–१०१) इति यून्यपत्ये फक् ॥ अत्र "समासेष्वप्येकपदेषु चैवं निर्ब्रूयात् यथावक्ष्यामः" । एकशेष एकपदसमासः । तथाच पाणिनिसूत्रम् "सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ"–(पा० १–२–६४) इति । तद्यथा पुरुषश्च पुरुषश्च पुरुषौ पुरुषश्च पुरुषश्च पुरुषश्चेति पुरुषा इत्येव"मिति दुर्गो बभाण ॥ एकपदसमासस्तु नैव भवतीति स्फुटमनुपदम् ॥ एवं तद्धितनिर्वचनलक्षणं सोदाहरणमुक्त्वा समासोदाहरणमुच्यते—

योगेन प्रकृतिरूपं निपात्यते । तथा च वृषस्यापत्यं वार्ष्यायणिरित्येव विग्रहो न्याय्य इति ॥ गार्ग्यायणशब्दात्तु "अत इञ्" (पा० ४–१–७६)इति इञ् न भवति तद्धि अपत्ये विधीयमानो न यूनि, "गोत्राद्यून्यस्त्रियाम्" (पा० ४–१–९४) इति गोत्रप्रत्ययान्तादेव तद्विधानं । नापि गोत्रे "एको गोत्रे–" (पा० ४–१–९३) इति नियमनात् । अपत्यसामान्ये (अनन्तरापत्ये) तु नैव स्यात्तस्या"ऽपत्यं पौत्रप्रभृति गोत्रम्"–(पा० ४।१।१६२) इति गोत्रसंज्ञावश्यभावात् ॥ तत्र चैकस्य पूर्वं विधानेनापरस्य पुनर्विधातुमशक्यत्वात् ॥

२. एष गार्ग्यायणशब्दः । अनेकानि पदानि गर्ग–यञ्–फक् इत्येतानि । अन्तर्णीयान्तः प्रवेश्य ॥ पदञ्च वाक्यमित्युक्तमधस्तात् ।

१. "समर्थः पदविधिः"–(पा० २–१–१) इत्यधिकृत्य ये विधीयन्ते ते समासा इति प्रतिज्ञाविरोधात् । वस्तुतस्तु समर्थः पदविधिरित्येष नाधिकारः किंतु परिभाषा-पदोद्देश्यकविधित्वमेवास्य प्रवृत्तिबीजम् । तत्र कृत्तद्धितसमासैकशेषसनाद्यन्तधातुरूपपञ्चवृत्तिषु साक्षात्परम्परया वास्तीति सर्वेषां समर्थविषयत्वम् । तत्रैकशेषस्य द्वन्द्वापवादभूतस्य तद्देशतया सह विवक्षाविषयत्व तत्सहचरिततया पदविधित्व चेत्यस्ति समर्थपरिभाषाविषयत्वम् । तत्र पदविधिसहचरितोऽपि पदविधिशब्दे न गृह्यत इति हि भाष्यवृद्धाविस्तरसः । अतएव चास्य समासमध्ये परिगणनं कथंचित्तस्य (दुर्गस्य) उपपद्यत इति गाढ प्रतीमः । यास्कस्त्वेतमर्थं नाभ्युपैतीति स्पष्टमनुपदोक्त्या ॥

२. द्विपदस्यैव समासोदाहरणस्य सूत्रकृता प्रदर्शनात् समासपदार्थनिर्विवक्षया "राज इत्युक्ते सर्वं स्व गम्यते षष्ठीसामर्थ्यात्, तथा पुरुष इत्युक्ते सर्वः स्वामी गम्यते निर्देशसा-

1. केषुचि"त्कर्मण्यणि"–(पा० ३–२–१)त्यादिषु साक्षात्केषुचित्तत्सहचरितेषु पदोद्देश्यकविधिघटितप्रघट्टकघटकत्वादिरूपपरम्परया।तेनैकशेषस्यापि पदविध्यपवादत्वात्परम्परया पदविधित्वोक्तिर्न विरुध्यते ॥ अतएव च माता गच्छति पिता भुङ्क्ते इत्येवंस्थले "पिता मात्रा"–(पा० १–२–७०) इत्येकशेषेण पितरौ, मातापितरौ, मातरपितरावित्येव न भवति ॥ इति तत्त्वम् ॥

2. स्वत्व हि षष्ठ्यर्थः । तत्र राजा निरूपितत्वेन, तच्चाश्रयत्वेन पुरुषेऽन्वेतीति राजनिरूपितस्वत्ववान्पुरुष इति नव्यमते वाक्यार्थः । प्राञ्चस्तु स्वामित्वं षष्ठ्यर्थस्तत्राधेयतया राजा विशेषणं, तत्तु निरूपकतया पुरुषे । तथाच राजनिष्ठस्वामितानिरूपकः पुरुष इति वाक्यार्थमाहुः ॥

राज्ञः पुरुषो राजपुरुषः ॥ १० ॥

राजस्वामिकः पुरुषविशेषः समासार्थो न राजा नापि पुरुषमात्रम् । प्रधानोपसर्जने हि सद्भूते विवक्षितमेकं कमप्यर्थं ब्रूतः । पुरुषोऽत्र प्रधानं राजा चोपसर्जनमतएव ततः "षष्ठीशेषे" (पा० २-३-५०) भवति । उपसर्जनादेव हि तेन सा विधीयते । यथाहुः—

"भेद्यभेदकयोश्चैव संबन्धोऽन्योन्यमिष्यते ।
द्विष्ठो यद्यपि संबन्धः षष्ठ्युत्पत्तिस्तु भेदकात् ॥ १ ॥" इति ॥

भेदकं व्यावर्तकं विशेषणमुपसर्जनमित्यनर्थान्तरम् ॥

एवमनेकपदसमासार्थमुक्त्वा पदार्थमाह—

राजा राजतेः ॥ ११ ॥

दीप्त्यर्थस्य राजृधातोः (भ्वा० उ०) "कनिन्युवृषितक्षिराजिधन्विद्युप्रतिदिव" (उ० १-१५६) इति कनिन् ॥ नान्तलक्षण उपधादीर्घः (पा० ६-४-८) दीप्यते ह्यसावष्टानां लोकपालानां वपुषा । तथाच स्मृतिः "अष्टाभिर्लोकपालानां मात्राभिर्जायते नृप" इति । मात्रा अंशाः ॥

मर्थ्यात् । अथेदानीं राजपुरुष इत्युक्ते राजा पुरुषमन्येभ्यः स्वामिभ्यो विनिवर्त्य स्वात्मना संयुनक्ति । तावुभावप्यन्योन्यविमिश्रपदार्थकौ मिथः संसृष्टपदार्थौ समस्येते । अथेदानीं राजपुरुषमानयेत्युक्ते न राजानमानयन्ति नापि पुरुषमात्रम् । नाप्युभयम् । किंतु राजस्वामिकं पुरुषमानयन्ति । इति स एव समासार्थं" इति तेनैव (दुर्गेण) व्याख्यानाच्च ॥

१. वाक्ये ।

२. षष्ठी शेष इति सूत्रेण । सा-षष्ठी ॥

३. भिनत्ति (भेदयति) व्यावर्तयतीतरेभ्य आत्मना स्वविशेष्यमिति भेदकम् । एवं व्यावर्तयति भेदयतीति व्यावर्तकं, विशिनष्टि विशेषयति (व्यावर्तयति) इति विशेषणं "नन्द्यादित्वा" (पा० ३-१-१३४) ल्युः । उपसृज्यतेऽन्यत्रासाविस्तुपसर्जनं कर्मणि ल्युट् (पा० ३-३-११३)

४. अनेकपदसमासाः षट् तथाच संग्रहः—

"द्विगुर्द्वन्द्वोऽव्ययीभावः कर्मधारय एव च ।
पञ्चमस्तु बहुव्रीहिः षष्ठस्तत्पुरुषः स्मृतः ॥ १ ॥" इति ॥

तत्र "संख्यापूर्वो द्विगुः" (पा० २-१-५२) पञ्चमूली पञ्चरथीत्येवमादि । पञ्चानां मूलाना समाहार इत्यर्थे "तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे चे-" (पा० २-१-५१)ति समासः । "अकारान्तोत्तरपदो द्विगुस्त्रियामिष्ट" (पा० २-४-१७) इति स्त्रीत्वा-"द्विगो-" (पा०४१-२१) रिति ङीप् । एवमन्यत्राप्यूह्यम् ॥१॥ "चार्थे द्वन्द्वः" (पा० २-१-२९) स पुनर्विभाषैकवद्भवति । द्विपदो बहुपदश्चेति । तद्यथा प्लक्षन्यग्रोधौ । अहिनकुलम् ॥ भीमार्जुनवासुदेवा इत्येवमादि ॥२॥ उपसर्गनिपातादिपूर्वकोऽव्ययीभावः । तद्यथा उपमणिकम् । अनुसमुद्रम् । व्यभ्रमित्येवमादि ॥३॥ तुल्यविभक्तिलिङ्गयोरनयोः पदयोः समानाधिकरणः कर्मधारयः (पा० १-२-४२) तद्यथा कृष्णमृगः । रक्ताश्वः । श्वेतपताका । इत्येवमादि ॥४॥

पुरुष पुरिपादः ॥ १२ ॥

पू शरीरं बुद्धिरां तयोरसौ विषयोपलब्ध्यर्थं सीदतीति पुरि सीदनात्पुरिपादः । स एवातिपरोक्षवृत्तितामापादित पुरुष ॥ यद्वा—

पुरिशय ॥ १३ ॥

तयोरसौ शेते विशेषेणास्त इति पुरिशय सन्पुरुष इत्युच्यते ।

पूरयतेर्वा ॥ १४ ॥

पूरयतः (पूरणा-)र्थकस्य पॄ धातो (जु० प०) "पुर कुषन्" (उ० ४–७४) इति कुषन् प्रत्यये "उदोष्ठ्यपूर्वस्य-(पा ७–१–१०२) त्युत्वमृकारस्य तस्य (उकारस्य) च रपरत्व"उरण्रपर" (पा० १–१–५१) इति ॥ पूर्णमनेन पुरुषेण सर्वगतत्वाज्जगदिदमिति पुरुष ॥

तदेतदर्थतोऽनुवदति—

पूरयत्यन्तरित्यन्तरपुरुषमभिप्रेत्य ॥ १५ ॥

अन्तरित्ययमन्तरपुरुषस्य ब्रह्मणोऽभिप्रायेण प्रामाणिकमुच्यते ॥

अत्र (वाक्यद्वयेनोक्तेऽर्थे) निगम प्रमाणयति—

यस्मात्परं नापरमस्ति किंचिद्यस्मान्नाणीयो न ज्यायोऽस्ति किंचित्।
वृक्ष इव स्तब्धो दिवि तिष्ठत्येकस्तेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वम् ॥ १ ॥

अनेकमथमान्तस्यान्यपदार्थे बहुव्रीहि. । तथाच सूत्रम् "शेषो बहुव्रीहि "। "अनेकमन्यपदार्थे" (पा० २–२–२४) इति । शेष इत्यस्य प्रथमान्त इत्यर्थ । अनेकोक्तेर्बहूनामप्यय भवति—यथा प्राप्तोदको ग्राम–ऊढरथोऽनड्वान्–चित्राजरद्गुरित्येवमादि॥५॥ प्रायेणोत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुष. । अयं तु प्रायेणैव द्विपद एवेष्टानि स एव प्रसिद्धो राजपुरुष इत्यत्र दर्शित ॥ ६ ॥

१ तयोरित्येतत्पुरीलेकयोस्तत्वात्र सूत्रे निर्दिष्टवत । उभय व्याप्य तिष्ठतीति ॥

1 अत्र प्राप्तमुदक यमिति उदकप्रधानो वाक्यार्थ । न कर्मकप्राप्तिपदेदमिति । म-मासार्थस्तूदककर्तृकप्राप्तिकर्मग्राम इति विशेष्यविशेषणभावव्यत्ययेऽपि मुख्यार्थतया ग्रहविग्रहयो. समानार्थत्वमित्युपपादनीयम् । एवमुत्तरत्रापि बोध्यम् ॥

2 तत्पुरुषभेदावेव द्विगुकर्मधारयाविति चतुर्धैव समास इति संस्थाविद ॥ एवां लक्षणानि भेदा–(अवान्तरविभागा–) श्चान्यत्र द्रष्टव्या । द्विगुमाश्रमशो–यं । प्रायेणान्यपदार्थप्रधानो बहुव्रीहि । प्रायेण पूर्वपदार्थप्रधानोऽव्ययीभाव । प्रायेण चोभयपदार्थप्रधानो द्वन्द्व इति ॥ यथाचाहु । षोढा समासा संक्षेपादष्टाविंशतिधा पुनः । नित्यानित्यत्वयोगेन लुगलुक्त्वेन च द्विधा ॥ तत्राद्यस्तत्पुरुष सप्तधा कर्मधारय । षड्धा च बहुव्रीहिर्द्विगुराभाषितो द्विधा ॥ द्वन्द्वोऽपि द्विविधो ज्ञेयोऽव्ययीभावो द्विधा मतः । तेषां पुन समासानां प्राधान्यं स्याच्चतुर्विधमिति ॥

3. क्वचिद्वे अहनी जातस्य (यस्य–स) द्व्यहजात इति त्रिपदस्तत्पुरुषस्तोऽर्थसन्निवेशे न बहुपदत्वं तत्पुरुषे । तथा च वार्तिकम् । "अनेकपदस्य परिमाणिना द्विगो सिद्धये बहूनां तत्पुरुषस्योपसंख्यानम्–" (वा० २–१–५) मिति ॥

इत्यपि निगमो भवति ॥ १६ ॥ ५ खं० ॥

अस्यार्थः । **यस्मात्पुरुषात्परं** परस्मादपरमधस्ताद्वा **न किंचिदस्ति । यस्माच्च न किंचिदणीयो**ऽतिशयेनाणु "द्विवचनविभज्योपपदे तरबीयसुनौ" (पा० ५-३-५७) इति विभक्तव्ये उपपदे ईयसुनि "टेः"-(पा० ६-४-१५५) रिति टिलोपः । नापि ज्यायोऽतिप्रशस्यं महदन्यदस्ति । अत्र "प्रशस्यस्य० । ज्यचे" (पा० ५-३-६१) ति ज्यादेशे "ज्यादादीयस" (पा० ६-४-१६०) इत्यात्वम् (स एव सर्वमित्यभिप्रायः) यश्च वृक्षइव स्तब्धो निलसङ्कोचविका-शधर्मा दिवि द्योतनावति स्वात्मनि सर्वविभागेन **तिष्ठति तेन पुरुषेणेदं सर्वं** जगत्पूर्णमिति ॥ ५ ॥

समासस्यैव द्वितीयमुदाहरणमाह—

विश्वकद्राकर्षः ॥ १ ॥

विश्वकद्रमाकर्षतीति विश्वकद्राकर्षः ॥

अनावयवार्थोभिर्विवक्षन्श्वन्शब्दस्य प्रसिद्धार्थत्वाद्वि-पदं-कद्र-पदं च व्याख्य-न्भाष्यान्तरधृतं चकद्रपदव्याख्यानपर भाष्यमनुभाषते—

वीति चकद्र इति श्वगतौ भाष्यते ॥ २ ॥

वि-इति-चकद्र-इति-च शब्दद्वयं श्वभिः साकं गतिर्यस्य तस्मिन्मनुष्ये **भाष्यते** उच्यते । समासघटकतयेत्याशयः । कथम्—

द्रातीति गतिकुत्सना ॥ ३ ॥

अत्र पुनर्द्रातिः-द्रा धातुः । "इक्श्तिपौ धातुनिर्देशे" (पा० ३-३-१०८ वा) इति-अनेन **गतिकुत्सना** कुत्सिता गतिरुच्यते इति शेषः । द्रा कुत्सायां गतौ (अ० प०) । इदं हि तस्य कुत्सितगतित्वं यदस्य श्वभि. सह गतिः ॥

कद्रातीति द्रातिकुत्सना ॥ ४ ॥

इदानीं **कद्रातीति द्रातिकुत्सना** कुत्सितगतिकुत्सना उक्तवदर्थः । कत्पू-र्वकेन द्राधातुना कुत्सितगतेरपि कुत्सना उच्यत इति ॥ अत्र "रथवदयोश्च" (पा० ६-३-१०२) ति चकाराद्द्रातावपि को. कदादेशः ॥ इदमपरं कुत्सिततर यद्गत्वा श्वभिः सह निहन्ति तस्मात्कद्रातीति कुत्सितगतिकुत्सनेत्युपपद्यते ॥

---

१ इद हि निघण्टुभाष्य शाकपुण्यादिषु यास्कपूर्ववर्तिषु निरुक्तकारेष्वन्यतमेन केनचित्कृत यदनुवादोऽत्र यास्केन कृतः । एतेन हि (चकद्रशब्देन) कद्रशब्दोऽपि तेन व्याख्यात एवेति कृत्वा । क्वचिद्विश्वचकद्राकर्ष इत्येवमपि संहितादिषु पाठः स्यायमभि-प्रेत्य भाष्यान्तरीयाणां तथा व्याख्यानाभ्युद्यम इत्यप्यनेन प्रतिभाति ॥

२. गतिनिष्ठायां कुत्सायां, क्वचित्कुत्सायामित्येव पाठो धात्वर्थनिर्देशे । गतिस्तु क्रियासा-मान्यमिति कृत्वा धात्वर्थमात्रशिष्टत्वात्तत्र विशिष्य न निर्दिष्टा स्यादिति वाढ प्रतीमः ॥ कुत्सा कुत्सनेत्युभयमनर्थान्तर भाववचनम् ।

चकद्राति कद्रातीति सतोऽनर्थकोऽभ्यासः ॥ ५ ॥

अथेदानीं च इत्येव कद्रातीत्येवमेव सतः शब्दस्वरूपस्यानर्थक एवाभ्यासः । यदेवोक्तं भवति कद्रातीति–तदेव चकद्रातीति ॥

तदस्मिन्नस्तीति विश्वकद्रः ॥ ६ ॥

तदस्मिन्द्वितयमप्यस्ति । कुगतित्व कुत्सिततरगतित्वं च । तथाच कद्राण कद्रा भिदादित्वात् (पा० ३–३–१०४) अङ् । टाप् ॥ श्वभिः सह कद्रा श्वकद्रा विविधा श्वकद्रा यस्य स विश्वकद्रः श्वजीवनः पुरुषः । यद्वा श्वैव विश्वकद्रः । शुनां हि कद्रा श्वकद्रा विविधाः श्वकद्रा यस्येत्येवम् । यावद्विधा शुनां कुत्सिततरा गतयस्ताः सर्वा अप्यस्य सन्तीति भवति श्वैव विश्वकद्रः । त कस्मिंश्चिदपराधे वर्तमानं श्वजीवनः, पादादिविकलः मृगयानुगतः श्वानः वा यः कश्चनाकपतिः स विश्वकद्राकर्ष इत्युच्यते ॥

अधुना रूपसमासं दर्शयति—

कल्याणवर्णरूपः । कल्याणवर्णस्येवास्य रूपम् ॥ ७ ॥

कल्याणवर्णं सुवर्णं तस्येव रूपं यस्यासौ कल्याणवर्णरूपः । अग्निरन्यो वा कश्चित् ॥

कल्याणादिशब्दानिवग्रहप्रसङ्गान्निर्ब्रवीति—

कल्याणं कमनीयं भवति ॥ ८ ॥

सर्वैः कमनीयं प्रार्थनीयं भवतीति कल्याणं, कामयते कर्मणि छद् "आयादय" (पा० ३–१–३१) इति णिङभावे "सार्वधातुके यगि"–(पा० ३–१–६७) तियङ् आगमशासनमनित्य (प० पा० ९४) मिति आनेमुगि (पा० ७–२–८२) विमुम । मकारस्य लत्वं नस्य णत्वं च पृषोदरादित्वात् ॥

वर्णो वृणोतेः ॥ ९ ॥

आवृणोत्याच्छादयतीति वर्णः । आङ्पूर्वाद्वृधातो (स्वा० उ०) बाहुलका–(पा० ३–३–१) दौणादिको नन्, गुणो रपरत्वम् ॥ बाहुलकादेवोपसर्गलोपोऽपि ॥

रूपं रोचतेः ॥ १० ॥

तद्धि रोचते दीप्यते इति रूपम् । रुच दीप्तौ (भ्वा० आ०) णिलस्य बाहुलकात् औणादिके कर्मणि पनि चस्योत्वं पृषोदरादित्वात् ॥ अथोपसंहरति—

एवं तद्धितसमासान्निर्ब्रूयात् ॥ ११ ॥

एवमनेन प्रकारेण तद्धितांश्च समासांश्चैकपर्विकाननेकपर्विकांश्च निर्धार्य व्याकरणादिलक्षणरूपेणापि संनीक्ष्य ब्रूयान्निर्वचनलक्षणेन नैरुक्त इति वाक्यशेषः ।

तदेवं तद्धितसमास-नाम-निर्वचनलक्षणमुक्त्वा निर्वक्तव्यार्थं संप्रदायपरिरक्षणायाभ्युदयार्थं च कंचिद्विशेषमाह—

नैकपदानि निर्ब्रूयात् ॥ १२ ॥

यान्येकपदानि जहादीनि नैगमकाण्डे वक्ष्यमाणानि तत्सदृशान्यन्यानि वाप्रकरणोपपदविरहितानि सन्ति, तानि केवलान्येवैं परेणाभिद्रोहबुद्ध्या पृच्छ्यमानानि प्रकरणादिकमनभिज्ञायैवै न निर्ब्रूयान्न निर्वक्तव्यानि । तेषां ह्यनवगतसंस्काराणामेकपदानां प्रकरणादर्थावधारणमुपपदाद्वा भवति नान्यथा। अन्यथा तु ब्रुवाणः प्रल-

---

तस्यैव रूपं यस्येति बहुव्रीहौ रूपपदलोपो वाचनिको वार्तिककृदुक्तः "सप्तम्युपमानपूर्वपदस्योत्तरपदलोपश्च (२-२-२४वा.)" इति । महाभाष्यकृद्भिस्तत्र (स्वार्थगर्भबहुव्रीहौ) पूर्वपदं सप्तम्यन्त्युत्तरपदार्थसहत्वे लाक्षणिकमिति दृष्टा बहुव्रीहिर्दर्शितः । उष्ट्रः मुखं यस्येत्येवम् । तथेहापि कल्याणवर्णः रूपमस्येत्येव विग्रहः । अथैरतु कल्याणवर्णशब्दस्य कल्याणवर्णसम्बन्धिरूपलक्षणमिति-लक्षणाबलात् ॥ इयमेव दिगन्यत्रापीति ॥

१ पदान्तरासमभिव्याहृतानि ॥

२. विद्याप्रकर्षजिज्ञासया । ननु स्वबोधाय ।

३. सहसा । आत्मनो विद्याप्रकर्षनिविख्यापयिषया ॥

४. यथाच वक्ष्यते (नैग० का० ४-१-१) तत्र जहा इत्यादिकं पद (नै० ध०. पा० १-१) उक्तं । तस्य निर्वचनाभ्युपायश्चिन्त्यतेऽनवगतसंस्कारे हि तस्मिन् (जहादौ) न ज्ञायते प्रकरणोपपदमन्तरा कतमस्य धातोरेवं, किं हन्तेः (अ० प०) उत-ओहाक् त्यागे (जु० प०) इत्यस्य धातोः स्यात्? इति । यथाच निगमः । कोनु मर्या अमिथितः सखा सखायमब्रवीत् जहाको अस्मदीषते ॥ (ऋ० सं० ६-३-४९-२) त्रिशोकस्य काण्वस्येयमार्षं गायत्री । अस्यामृचि जहेत्यस्य शब्दस्य पूर्वोत्तरपदाविरोधप्रकरणशब्दसाहाय्याभावविशिष्टैः संस्कारानवगमेऽपि सति हन्तेरेवार्थविशेषेणार्थोऽवगम्यते न जहातेः प्रकरणोपपदवशात् । यथाच निगमः । मान एकस्मिन्नागसि मा द्वयोरुत त्रिषु । वधीर्मा शूर भूरिषु ॥ (ऋ० सं० ६-३-४८-८) हे शूर इन्द्र! नोऽस्मानेकस्मिन्नागस्यपराधे । "आगोऽपराधो मन्तुश्च" इत्यमरः । मा वधीर्मा हिंसीः । द्वयोरागसोरपि मा वधीः त्रिष्वपि [illegible] मा वधीः ॥ [illegible] हे मर्या मनुष्याः ! । [illegible] । को नु कः. सखा अनभिमिथितोऽनाक्रुष्टः परुषमपि वा अविस्तुतः सखा समानख्यानः सखायं समानख्यानमेव सन्तम् (यथाभवतामहं ददेऽत्र समानख्यानः । एवं सन्तम् अब्रवीत्) । [illegible] । "जहा-[illegible]" अत्र यास्कः "[illegible]" इत्याह भाष्यकृत् । [illegible]

1. जहात्यर्थः ॥

वाये न योक्ष्यते । तथाच श्रूयते—'यो ह वा अविदितार्षेयच्छन्दोदैवतब्राह्मणेन मन्त्रेण याजयति वाऽध्यापयति वा स्थाणुवर्च्छति गर्त्तं वा पद्यति प्रवामीयते पापीयान्भवति यातयामान्यस्य छन्दांसि भवन्ति' इति । तदेवनिर्वचनलक्षणान्तमभिदधता मुनिना (यास्केन) सपरिकरे विषयप्रयोजने प्रतिपादिते । सम्प्रति यस्मै निर्वक्तव्योऽयमुक्तनिर्वचनलक्षणः समाम्नायस्तमधिकारिणमनुबन्धेष्ववशिष्टं लक्षयति—

नावैयाकरणाय नानुपसन्नाय नानिदंविदे वा ॥ १३ ॥

निर्ब्रूयादित्यनुवर्तते । वैयाकरणो हि लक्षणज्ञो भवति । यः पुनरलक्षणज्ञस्तस्मै

भाष्यकारेण (यास्केन) अद्याशब्दस्यार्थद्योतनायाऽर्थसंगत्यर्थं कमह जात्विति च । तथाच—अपापकमनपकारिणं सन्तं कमह जातु कदाचिदपि जहा—'अघान (प्रमादिनो विक्षिप्तचित्तोऽपि सन्) इति इन्द्रस्तान् (मा वधीरिति वदतः) प्राह । न कदाचिदपि कश्चिदपापको मया हतपूर्वः । पापक (पापकारिण) तु हन्मीत्यभिप्रायः । अते यूयमपापका एवाजस्र भूयास्थ न वो हनिष्यामि । यत्पुनरेतदुक्तं भवद्भिर्भूरिण्यप्यागस्तु मास्मान्वधीरिति । कथमागस्कारी न हन्येत । एवं मति सर्वमसमञ्जसं स्यात् । किमेष श्वा पुरोडाशमवलिहन्छुनेन न हन्येत ॥ अथ चेदेव मूथ—मनुष्यानपापानपि हंस्येव त्वमिति । अत्र ब्रूमः "योऽस्मदीयते" इति । योऽपापकारी अस्मत् अस्मत् (भीत, सन्) ईयते पलायते । न कश्चिदप्यपापकारी मत्त उद्विजमानः पलायते । सर्व शुद्धेन चेतसाऽभिमुख एव मामभ्येति । य एष तु पापकारी भवति स मत्तस्मात्परावशङ्कितया शुद्धाऽसतो भीत, सन्पलायते इत्यभिप्रायः ॥ अत्रास्मदिति पञ्चमीबहुवचनम्—(भ्वा० आ०) गतिसामान्यवाचिनोऽपि पलायनेऽवस्थानम् । यो हि यस्माद्बिभेति स तस्मात्पलायते इति भीतशब्दोऽध्याहृतो भाष्यकारेण । न हन्येत पलायते । इत्येष समस्तप्रकरणस्यार्थः ॥

१. न विदितानि आर्षेयच्छन्दोदैवतब्राह्मणानि यस्य तथाभूतेन मन्त्रेणेत्येवमर्थकेनानेन निगमवचनेनार्षेयाद्यपेक्षदेवतादिज्ञानस्यैव याजनाद्युपयोगेन पुरुषार्थसाधनत्वमुच्यते । अज्ञानस्य तु प्रत्यवायसाधनत्वम् ॥

२. विषयप्रयोजनसंबन्धाधिकारिलक्षणाश्चतुर्विधा अनुबन्धा ये पूर्वमुपक्रान्तास्तेषु यथाप्रतिज्ञातुरीयामनुबन्धनम् ॥ पदलक्षणादिकमुक्तमधस्तात् ॥ (२ पृ. १२ पं.)

३. व्याक्रियन्ते धातुप्रत्ययादिप्रविभागेण व्युत्पाद्यन्ते—शब्दा अनेनेति व्याकरणं ल्युट्पूर्वात्करोतेः "करणाधिकरणयोश्च" (पा० ३–३–११७) ति ल्युट् । व्याकरणं वेदेति वैयाकरण. । "तदधीते तद्वेद—" (पा० ४–२–५९)ति वेदित्रर्थेऽण् । "न य्वा-

---

1. निरासाङ्कीकरणार्थं अद्याशब्दस्यार्थस्याद्योपरिष्टाच्च "अपापक" "कम्" अह "जातु" इति सवमेतत्पदचतुष्टयमध्याहृतं भाष्यकारेणेत्यर्थः ॥

2. अतएवोत्तमपुरुषे णिदुपपद्यतेऽन्यथा स्वक्रियाया पारोक्ष्य दुरुपपादम् । तथाचोक्तं (सि० कौ०) उत्तमपुरुषे चित्तविक्षेपादिना पारोक्ष्यम् । इति । "सुप्तोऽहं किल विललापे"ति । "बहु जगद पुरस्तात्तस्य मत्ता किलाहमि"ति चोदाहृतम् ॥

तदेवं तद्धितसमास-नाम-निर्वचनलक्षणमुक्त्वा निर्वक्तव्यार्थं संप्रदायपरिरक्षणायाभ्युदयार्थञ्च कंचिद्विशेषमाह—

नैकपदानि निर्ब्रूयात् ॥ १२ ॥

यान्येकपदानि जहादीनि नैगमकाण्डे वक्ष्यमाणानि तत्सदृशान्यन्यानि वाप्रकरणोपपदविरहितानि सन्ति, तानि केवलान्येवं परेणानिर्द्रोहबुद्ध्या पृच्छ्यमानानि प्रकरणादिकमनन्विशायैव न निर्ब्रूयान्न निर्वक्तव्यानि । तेषां ह्यनवगतसंस्काराणामेकपदानां प्रकरणादर्थावधारणमुपपदाद्वा भवति नान्यथा । अन्यथा तु ब्रुवाणः प्रत्य-

---

तस्येव रूपं यस्येति बहुव्रीहौ इवपदलोपो वाचनिको वार्तिककृदुक्तः "सप्तम्युपमानपूर्वपदस्योत्तरपदलोपश्च (२-२-२४वा.)" इति । महाभाष्यकृद्भिस्तु (इवार्थगर्भबहुव्रीहौ) पूर्वपद स्वसम्बन्ध्युत्तरपदार्थसदृशे लाक्षणिकमिति कृत्वा बहुव्रीहिर्दर्शितः । उष्ट्रः मुखं यस्येत्येवम् । तथेहापि कल्याणवर्णः रूपमस्येत्येव विग्रहः । अथवास्तु कल्याणवर्णशब्दस्य कल्याणवर्णसम्बन्धिरूपमदृशमिति-लक्षणावशात् ॥ इयमेव दिगन्यत्रापीति ॥

१ पदान्तरासमभिव्याहृतानि ॥

२. विद्याप्रकर्षजिज्ञासया । नतु स्वबोधाय ।

३. सहसा । आत्मनो विद्याप्रकर्षविचिख्यापयिषया ॥

४. यथाच वक्ष्यते (नैग० का० ४-१-१) तत्र जहा इत्यादिना यद् (नै० ष० का० १-१) उक्तं । तस्य निर्वचनाभ्युपायश्चिन्त्यतेऽनवगतसंस्कारे हि तस्मिन् (जहादौ) न ज्ञायते प्रकरणोपपदमन्तरा कतमस्य धातोरेव, किं हन्तेः (अ० प०) उत-ओहाङ् त्यागे (जु० प०) इत्यस्य धातोः स्याद् ? इति । यथाच निगमः । कोतु मर्या अमिथितः सखा सखायमब्रवीत् जहा को अस्मदीषते ॥ (ऋ० सं० ६-३-४९-१) त्रिचोऽस्य काण्वस्यैषमार्षं गायत्री । अस्यामृचि जहेत्यस्य शब्दस्य पूर्वोत्तरपदादिशेषप्रकरणशब्दसामर्थ्यादेर्परिस्थितिभिः संस्कारानवगमेऽपि सति हन्तेरेवाविशेषेणार्थोऽवसीयते न जहातेः प्रकरणोपपदवशात् । यथाच निगमः । मान एकस्मिन्नागसि मा द्वयोरुत त्रिषु । वधीर्मा शूर भूरिषु ॥ (ऋ० सं० ६-१-४८-४) हे शूर इन्द्र ! नोऽस्मानेकस्मिन्नागस्यपराधे । "आगोऽपराधो मन्तुश्च" त्यमरः । मा वधीर्माहिंसीः । द्वयोरागसोरपि मा वधीस्तथाऽपि च त्रिष्वागस्स्वपि नावधीर्भूरिष्वसंख्यातेष्वप्यागस्सु नावधीः ॥ अनुत्क्रियस्तो मर्यात्-योग्विति-हे मर्या मनुष्याः ! । पुष्पानेव तावदृश्यानि । को नु ५. पञ्च अमिथितोऽनाकुष्टः पश्यमति वा कश्चिद्युक्तः सखा समानख्यानः सखाय समानख्यानमेव मन्तम् (यथाब्रवतामहं यजेऽत्र समानख्यानः । एवं सुन्वम् अब्रवीत्) । कुतश्चिथा पूयमनाहता. सन्तो मां मूत्र मा वधीरिति । "जहाकोऽस्मदीषत" अत्र यास्कः "नैर्य्यागतोऽस्मद्धावो—रापके अपान यम्ह आहु,—योऽस्मत्रोतः पलायत" इत्याह व्याख्यन् । अत्रापादकतया उपपदभूतो(जहाशब्दप्रयोग)न्नाहतो

---

1. जहातेः ॥

वाये न योक्ष्यते । तथाच श्रूयते—'यो ह वा अविदितार्षेयच्छन्दोदैवतब्राह्मणेन मन्त्रेण याजयति वाऽध्यापयति वा स्थाणुवर्च्छति गर्तं वा पद्यति प्रवामीयते पापीयान्भवति यातयामान्यस्य छन्दांसि भवन्ति' इति । तदेवनिर्वचनलक्षणान्तमभिदधता मुनिना (यास्केन) सपरिकरे विषयप्रयोजने प्रतिपादिते । सम्प्रति यस्मै निर्वक्तव्योऽयमुक्तनिर्वचनलक्षण. समाम्नायस्तमधिकारिणमनुबन्धेष्ववशिष्टं लक्षयति—

नावैयाकरणाय नानुपसन्नाय नानिदंविदे वा ॥ १३ ॥

निर्ब्रूयादित्यनुवर्तते ॥ वैयाकरणो हि लक्षणज्ञो भवति । य· पुनरलक्षणज्ञस्तस्मै

भाष्यकारेण (यास्केन) पद्यतश्चन्दसायेवोक्तेनार्थोऽर्थसगत्यश्च कमह जारितोति च । तथाच–अपापत्वमभयकारिण सन्त कमह जातु कदाचिदपि जहा–'जघान (प्रमादितो विक्षिप्तचित्तोऽपि सन्) इति इन्द्रस्तान् (मा वधीरिति मरुत) आह । न कदाचिदपि कश्चिदपापको मया हतपूर्वः । पापक (पापकारिण) तु हन्मीत्यभिप्रायः ॥ हे यूयमपापका मरुतस्तस्माद्भूयास्थ न वो हनिष्यामि । यत्पुनरेतदुक्त भवद्भिर्भूरिष्वप्यागस्सु मास्मान्वधीरिति । अपमानकारी न हन्येत । एव मति सर्वमसमञ्जस स्यात् । किमेष इवा पुरोडाशमवत्तिहृतपुरेन न हन्येत ॥ अथ चेदेव ब्रूम–मनुष्याणापापान्यपि इहस्व इवगीति । अत्र ब्रूम. "कोऽसदीयते" इति । कोऽपापकारी असत् अभय (भीत सन्) ईपते पलायते । न कश्चिदप्यपापकारी मत्त उद्विजमान. पलायते । सर्वे शुद्धेन चेतसाऽभिमुख एव मामभ्येति । य एव तु पापकारी भवति स एवात्मापराधशङ्कितया शुष्काऽसतो भीत. सम्पलायते इत्यभिप्रायः ॥ अभाक्तादिति पञ्चमीबल्लादीयते–(भा॰ आ॰) भीतत्रासामान्यवाचिनोऽपि पलायनेऽवस्थानम् । यो हि यस्माद्बिभेति स तस्मात्पलायते इति भीतश्चन्दोऽध्याहृतो भाष्यकारेण । न ह्यभीत. पलायते । इत्येष समस्तप्रकरणस्यार्थ. ॥

१. न विदितानि आर्षेयच्छन्दोदैवतब्राह्मणानि यस्य तथाभूतेन मन्त्रेणेत्येवमर्थकेनानेन निगमवचनेनार्थज्ञानापेक्षदेवतादिज्ञानस्यैव यागाद्यपयोगत पुरुषार्थसाधनत्वमुच्यते । अज्ञानस्य तु प्रत्यवायसाधनत्वम् ॥

२. विषयप्रयोजनसम्बन्धाधिकारिलक्षणाश्चतुर्विधा अनुबन्धा ये पूर्वमुपक्रान्तास्तेषु यथाभिधानतुरीयासमनुबन्धनम् ॥ एतल्लक्षणादित्यनुक्रमभावात् ॥ (२ पृ. १३ प.)

३. व्याक्रियन्ते धातुप्रत्ययादिप्रविभागेन व्युत्पाद्यन्ते–शब्दा अनेनेति व्याकरण व्याख्यानादौ. "करणाधिकरणयोश्च" (पा॰ ३–३–११७) इति ल्युट् । व्याकरण वेदेति वैयाकरण. । "तदधीते तद्वेद–" (पा॰ ४–२–५९)इति वदित्यर्थेऽण् । "न य्वा·

---

1. निराकाङ्क्षीकरणार्थं जघानच्छन्दसाध्याहाराचोपरिष्टाच "अपापक" "कम्" अह "जातु" इति सर्वमेतत्पदत्रयमध्याहृत भाष्यकारेणेत्यर्थं ॥

2. अतदर्थोत्तमपुरुषे लिङ्गुणपद्धतऽन्यथा स्वक्रियाया पारोक्ष्य दुरुपपादम् । तथाचोक्त (सि॰ कौ॰) उत्तमपुरुषे चित्तविक्षेपादिना पारोक्ष्यम् । इति । "सुप्तोऽहं किल विललाप" इति । "बहु जगद पुरस्तात्तस्य मत्ता किलाहमि"ति चोदाहृतम् ॥

अवैयाकरणाय न निर्ब्रूयादयतो ह्यसौ व्युत्पाद्य निरुच्यमानमेतन्नावबुध्येत । ततश्च व्यर्थ एव श्रमः स्यात् । तथा चैतमभिषेधति मनुः । 'विद्ययैव समं कामं मर्तव्यं ब्रह्मवादिना । आपद्यपि च घोरायां न त्वेनामिरिणे वपेत्' इति ॥ "इरिणं शून्यमूषरं" मित्यमरः । यथा तत्रोप्तं बीजं नोत्पद्यत इति नोप्यते तथैतस्मिन्ननधिकारिणि विद्यापि नो देयेतीति तद्भावः ॥ तस्मा अप्यनुपसन्नाय परां शिष्यवृत्तिमनास्थिताय न किलास्थितायैवेत्येवं व्यतिरेकमुखेनाधिकारिलक्षणकथनं नञ्द्वयस्य प्रकृतार्थदार्ढ्यबोधकत्वेन तन्नियमनाय । एवं हि धर्मो न हीयते ॥ तथाभूतायाप्यनिदंविदे—इदं निरुक्तशास्त्रं वेत्ति (वेदितुं शक्नोति) ति—इदंवित् स न भवतीत्यनिदंवित्तस्मै इदं वेदितुमसमर्थायैव न किन्तु समर्थायैव निर्ब्रूयादित्यर्थः ॥ अत्र हेतुमाह—

नित्यं ह्यविज्ञातुर्विज्ञानेऽसूया ॥ १४ ॥

यो हि न विजानाति (नावबुध्यते) तस्याविज्ञातुर्विज्ञाने नित्यं (नित्यकालमेव) नियमेनासूया गुणेषु दोषाविष्करणमुपजायते ॥ स हि अनवबुध्यमान आत्मीयं दोषमाचार्य एवारोपयतीति स्वयमेव तावदयं न बुध्यते किमस्मान्बोधयिष्यतीति ॥ एतस्मात्कारणादश्रुतपूर्वान्यथाख्यायाविज्ञमनसे नेदं निर्ब्रूयादिति पुष्कलम् ॥

एवमधिकारिपरिज्ञानायानधिकारिणमुक्त्वा संप्रत्यधिकारिणमाह—

उपसन्नाय तु निर्ब्रूयाद्यो वालं विज्ञातुं स्यान्मेधाविने तपस्विने वा ॥ १५ ॥ ६ खं. ॥

भ्यामि"–(पा० ७-१-१) इति यासुटमेआगमः ॥ यदि लक्षणानि पाणिन्यष्टकादीनि जानातीति तद्भावः ॥

१. "आक्वेस्तच्छील–"(पा० ३-२-१३४) इत्युक्ते "अन्येभ्योऽपि दृश्यते"–(पा० ३-२-७५) इति [illegible] ॥ [illegible] (वेदितुं शक्नोति) ॥

२ अथवा [illegible] निर्दिश्यते । [illegible] शास्त्र [illegible] तस्मा अनिदंविदे [illegible] निरुक्तशास्त्र न निर्ब्रूयात् इदंविदे तु निर्ब्रूयात् । यो हि [illegible] पुनं [illegible] इति तस्मै निर्ब्रूयादिति [illegible] । अथवा [illegible] । [illegible] योगिने । [illegible] इति तस्मा इदं निर्ब्रूयादित्यन्वयः संभवति ॥

३. आरोपयति ॥

---

1. [illegible] ॥

2. यथाहुः—

"[illegible] ।
[illegible] ॥ १ ॥" इति ॥

जन्मान्तरानुभावितप्रज्ञावान्मेधावी ग्रहणधारणपटुस्तपस्वी प्रशस्ततपाः । प्रशंसायाम्—"अस्मायामेधास्रजो विनि-(पा० ५-२-१२१) रिति" विनिर्मत्वर्थे । तस्मै । यो वाऽन्यः कश्चिदिदं विज्ञातुमलं पर्याप्तस्तस्मै दृढग्राहिणे (स्थिरबुद्धये) अवैयाकरणायापि निर्ब्रूयादेवं परमुपसन्नाय । अनुपसन्नाय तु तपस्विनेऽपि मेधाविनेऽपि दृढग्राहिणेऽपि वा नैव निर्ब्रूयात् । उक्तं च मनुना "यश्चान्यायेन निर्ब्रूयाद्यश्चान्यायेन पृच्छति । तयोरन्यतरो मृत्युं विद्वेषं वाधिगच्छति ॥" इति ॥ ६ ॥

अथाप्येतमर्थमभिकृत्योदाहरन्ति—

विद्या ह वै ब्राह्मणमाजगाम ॥ १ ॥

विद्या वागधिष्ठात्री देवता । ह इति पुरावृत्ते पादपूरणे वा । वै इति निश्चये । सा किल कामरूपिणी भूत्वा ब्राह्मणं स्वयतात्मानं विदितवेदाङ्गवेदार्थं कंचनोपाध्यायं विप्रंप्रति **आजगाम** । आगत्य च प्रह्वीभूतोवाच—

गोपाय माम् ॥ २ ॥

मां गोपाय रक्ष । गुपू रक्षणे (भ्वा. प.) "गुपूधूपविच्छिपणिपनिभ्य आय" (पा० ३-१-२८) इत्यायन्तस्य "सनाद्यन्ता" (पा० ३-१-३२) इति धातुत्वाल्लोट् । का त्वमसीति पृष्टे वाह—

शेवधिष्टेऽहमस्मि ॥ ३ ॥

ते तवाहं शेवधिर्निधिरस्मि "निधिर्ना शेवधिर्भेदाः पद्मशङ्खादयो निधेः" इत्य-

---

१ तत्र हि—

"भूमनिन्दाप्रशंसासु नित्ययोगेऽतिशायने ।
सम्बन्धेऽस्तिविवक्षायां भवन्ति मतुबादयः ॥ १ ॥" इत्युक्तम् ॥

प्रशस्ततपसा मेधाविना वा स्वयमपि वेदार्थोऽभ्यूहितुं शक्यते किमुतोच्यमानोऽवबोद्धुम् ॥

२. अत एव पूर्वस्माद्वेदार्थकस्तुत्यन्व उपन्यस्तो मुनिना ॥

३. यद्यपि समुपलभ्यमानमनुस्मृतिपुस्तकेऽन्यथापाठ उपलभ्यते—यथा—

"अन्यायेन च यः प्राह यश्चान्यायेन पृच्छति ।
तयोरन्यतरः प्रैति विद्वेषं वाधिगच्छति ॥ १ ॥" इति ।

तथाप्ययं तत्रोक्तसूत्रानुगुणेन यथानिर्दिष्टनिरुक्तोपनिबद्धत्वात्तदनुसारित्वादस्य स्मृतिश्रुतेः ॥

४. तथाभूतायैव हि गोपनोपदेशः फलिष्यतीति । तथाभूत एव ब्राह्मणाद्ब्राह्मण्यामुत्पादितः कृतसंस्कारः प्रशस्ततरो मुख्यो ब्राह्मणपदार्थः । अन्यस्तु जात्यैव ब्राह्मणः न कर्मणा नापि श्रुतेन । तथा चोक्तं महाभाष्ये पतञ्जलिना—"तपः श्रुतं च योनिश्चेत्येतद्ब्राह्मणकारणम् । तपःश्रुताभ्यां यो हीनो जातिब्राह्मण एव सः ॥" इति ॥ ब्राह्मणकारणे मुख्यब्राह्मणत्वव्यपदेशकारणम् ॥

५. सिनीवालीवत् वरदायिनीति भावः ॥

भरः । यथा निधिर्वनिना चिरादपि यथारुचि गृह्यमाणो नापक्षीयते किंत्वविरतं परिपूर्णरूपएव प्रस्फुरति । एवमहं विदुषा शश्वत्प्रदत्ताऽपि नापक्षतिमायासि किंतु वर्धिष्येयेति वाग्देवी अहमस्मीति निगूढाभिसंधिरेवमाह ॥

कुतः पुनस्त्वां रक्षामीति पृष्टेवाह—

असूयकायानृजवेऽयताय न मा ब्रूयाः ॥ ४ ॥

त्वम् **असूयकाय** गुणेषु दोषाविष्कारिणे परापवादशीलाय वा **अनृजवे** कुटिलवृत्तये (शठाय) यस्य वा मनोवाग्देहेष्वसमाः प्रवृत्तयस्तस्मै । **अयताय**-असंयतेन्द्रियाय (विप्रकीर्णेन्द्रियाय) यत्किंचन कायाशुचये वा **मा**-मां **न ब्रूयाः** मा वद ॥

कि तथाकृते भविष्यति ?

वीर्यवती तथा स्याम् ॥ १ ॥ ५ ॥

तथासत्यहं ते **वीर्यवती**-निग्रहानुग्रहसामर्थ्यभूता **स्यां** भवेयम् ॥ यस्मै त्वमनुग्रहीष्यसि तस्मै प्रभविष्यामि, यस्य वा निग्रहीष्यसि ते पराभविष्यामि । ततः पराभविष्यामि वा ॥

अधुना शिष्यमुपदिशति—

य आतृणत्त्यवितथेन कर्णावदुःखंकुर्वन्नमृतं संप्रयच्छन् ।
तं मन्येत पितरं मातरं च तस्मै न द्रुह्येत्कतमच्च नाह ॥ २ ॥ ६ ॥

यो गुरुर्भवतः **कर्णा**वपिहिताविव सन्तावा**तृणत्ति** आभिनत्ति (विवृणोति) उतृदिर् हिंसानादरयोः (रु० उ०) "रुधादिभ्यः श्नम्" (पा० ३-१-७८) । केन ? **अवितथेन** सत्येन ब्रह्मणा वाचा । कथंपुनरातृणत्ति-**अदुःखं** दुःखाभावं **कुर्वन्** । अन्यो हि यः कश्चन कर्णावन्यद्वाऽऽतृणति स दुःखयति । अयं तु न तथा । किंत्वमृतममृतत्व-(मोक्ष-) प्राप्तिहेतुज्ञानं **संप्रयच्छन्** ददत् । हेतावत्रोभयत्र शता । **तं मन्येत पितरं मातरं च** नेतरौ मातापितरौ स्तः (तथा समुद्धर्तुं भवन्तं प्रभवतः) । उक्तं च—

उत्पादकब्रह्मदात्रोर्गरीयान्ब्रह्मदः पिता ।
ब्रह्मजन्म च विप्रस्य प्रेत्य चेह च शाश्वतम् ॥ १ ॥ (म० सं० २-१४६)

इति । अतस्तस्मै मातापितृभूताय गुरवे **कतमच्चनाह** कदाचिदपि (कष्टामप्यापदि) अहेति खेदे । **न द्रुह्येत्** नापकुर्यात् । "क्रुधद्रुहेर्ष्यासूयार्थानां यंप्रति कोपः" (पा० १-४-३७) इति चतुर्थी ॥

---

१. दुर्गस्तु "गोपाय मा" रक्ष मान् वत्सेऽहं गुप्ता सती ते शेवधिः सुखनिधानं भविष्यामीत्यर्थमाह । अस्मीति वर्तमानसामीप्ये लडुक्तिः सती भविष्यामीत्येतमर्थमवगमयतीति तद्भावः ॥ "हलाचादी तद्धिते" (पा० ८।३।१०१) इति षत्वे एवम् ।

२. "निकृतस्त्वनृजुः शठः" इत्यमरः ॥

३. दुःखाभावकर्त्रित्यातुर प्रश्नं वा ।

अधुनेतरान्दुष्टशिष्यानभिशपन्तीदमाह—(विद्या)

अध्यापिता ये गुरुं नाद्रियन्ते विप्रा वाचा मनसा कर्मणा वा ।
यथैव ते न गुरोर्भोजनीयास्तथैव तान्न भुनक्ति श्रुतं तत् ॥ ३ ॥ ७ ॥

ये विप्रा मेधाविनो द्विजन्मानोऽध्यापिताः सन्तो गृहीतविद्या वाचा प्रियवचनेन मनसा शुभानुध्यानेन कर्मणा परिचरणेन गुरुं गुप्तं वेदरहस्यं दृवन्तमुपदेष्टारं निजमध्यापकं नाद्रियन्ते गुरुप्रति नादरं कुर्वन्ति । किं तेषामित्युच्यते—यथैव ते शिष्यास्तस्य गुरोर्न भोजनीया न भोजनार्हाः । न भोगदायिनः । तथैव तान् शिष्यान् तत् गुरूपदिष्टं श्रुतं वेदशास्त्रादिकमपि न भुनक्ति न पालयति । श्रुतफलेन न संयुनक्तीत्यर्थः ॥

अधुना यस्मै वक्तव्या तस्य लक्षणमाह—

यमेव विद्याः शुचिमप्रमत्तं मेधाविनं ब्रह्मचर्योपपन्नम् ।
यस्ते न द्रुह्येत्कतमच्चनाह तस्मै मा ब्रूया निधिपाय ब्रह्मन् ॥ ४ ॥ इति ॥ ८ ॥

हे ब्रह्मन् यमेव शुचिं सदाचारसंपन्नमप्रमत्तमवहितं यमनियमेषु[2] । मेधाविनं मेधावन्तं (ग्रहणधारणसमर्थं) ब्रह्मचर्येणोपपन्नं विद्याः जानीयाः । किंच यस्ते तुभ्यं कतमच्चनाह कदाचिदपि (सर्वास्वप्यापत्सु) न द्रुह्येत् न द्रोहमुपगच्छेत् तस्मै निधिपाय निधिवद्गोप्त्रे मा मां त्वं ब्रूयाः वदेः । विधौ लिङ् ॥ इतिशब्द उक्तिसमाप्त्यर्थः । उक्तिस्वरूपपरामर्शार्थको वा ॥

निधिशब्दार्थमाह—

निधिः शेवधिरिति ॥ ९ ॥ ७ ॥

इति श्रीमद्यास्कमुनिप्रणीतनिरुक्तशास्त्रे द्वितीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ ॐ ॥

अयमितिशब्द उपोद्घातप्रकरणसमाप्त्यर्थः ॥

इति श्रीमद्यास्कमुनिप्रणीतनिरुक्तविवृतौ नैघण्टुककाण्डे
द्वितीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ १ ॥

॥ समाप्ता चेयं सप्तपदिका यास्कनिरुक्तलघुविवृतिः ॥

श्रीमन्मुकुन्दशर्म्माऽवदातकर्म्माम्बिकापदाऽऽसेवी ।
करमाहावशाम्बुधिचन्द्रे प्राणैषीत्सद्विवृतिम् ॥ १ ॥

---

१ अत्र "निधिपाय ब्रह्मन्" इत्यस्याभ्यासो लिखितपुस्तके दृष्टः ॥

२ यमाश्च पतञ्जलिना योगसूत्र उक्ताः । "अहिंसासत्यास्तेयापरिग्रहा यमाः" इति । नियमाश्च "शौचसंतोषतपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि नियमाः" इति । एषां लक्षणानि तत्रैव द्रष्टव्यानि ॥

३ "धीर्धारणावती मेधा" इत्यमरः ॥

पृ.	पं.	अशुद्धम्	शुद्धम्
६५	१२	यलोपः	यलोपः नित्युपधावृद्धिः
६६	२०	संचास्कार	सचस्कार
,,	२१	योंऽनु	यों योऽनु
६७	११	मियते	मेयते
७२	२५	छन्दसीहि	छन्दसीति (पा. २।४।७६)
,,	२६	स्यते	इयते
७३	१९	तदेतदनर्थकं तदे	यदेतदनर्थकं तदे
७५	३२	मृधिर्हिंसार्थं	मृधिर्हिंसार्थं
८८	३	मविद्वासमाहार्दम्	माहार्दम्
९०	९	माणो तल	माणोतल
		दशशब्दं	दंशशब्दं
९८	३०	नलोपोन ॥	नलोपोन ॥ छान्दसोऽत्र विकरणव्यत्ययः । "छन्दोवत्सूत्राणि भवन्ती–"ति । यद्वा "दशि दंशने" (च. आ.) इदित्त्वाण्णिजभावे दंशयतीति । आकुस्मीयमात्मनेपदं णिच्सन्नियोगेनैवेति व्याख्यातारः । नलोपेसञ्जिसाहचर्यात्स्वादेरेव ग्रहणमिति नेह भवति ॥
१०३	१	सामन्य	सामान्य
,,	७	यात	पात्त
,,	२५	वाशब्द	वा शब्द
१०९	२८	छ्कृ	एकृ
१११	२९	तद्यक्त	तद्युक्त
११८	१२	कद्रमा	कद्रूमा
,,	१३	कद्र-पदं	कद्रू-पदं
,,	२७	शाकपुष्पा	शाकपुष्पा
,,	२८	चकद्रशब्देन)कद्र	चकद्रूशब्देन)कद्रू